

Ж.А. Садыков, А. Г. Гиззатжанова

«Туристтік өлкетану»

Оқу құралы

ӘСНУ
Алматы, 2022

ӘОЖ 379. 8 (075. 8)

ББК 75. 81 я 73

С 12

*Баспаға Қазақ экономика, қаржы және халықаралық сауда университетінің
Ғылыми кеңесімен ұсынылған (2022 ж. 21 қаңтардағы №9 хаттама)*

Рецензенттер:

Ағыбетова Р.Е.–Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ «Туризм» кафедрасының
доценті, доктор PhD.

Аяпбекова А.Е. –«Тұран-Астана» Университетінің «Дизайн, сервис
және туризм» кафедрасының доценті, г.ғ.к.

Темірболатова М.А. – ҚАЗЭҚХСУ «Әлеуметтік жұмыс және туризм»
кафедрасының доценті, э.ғ.к.

Садықов Ж.А., Гиззатжанова А.Г.

Туристтік өлкетану / оқу құралы: – Алматы: ЭСПИ, 2022.- 252 бет.

ISBN 978-601-352-712-3

Оқу құралында өлкетану мәні, туристік қызметтегі физикалық-географиялық зерттеулер, туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістері, геофизикалық зерттеулер, өлкенің өсімдіктер мен жануарлар әлемінің негізгі ұғымдары және т.б. тақырыптар бойынша сұрақтар қарастырылады.

Ұсынылған оқу құралы 6В11101 – "Туризм" білім беру бағдарламасына сәйкес, "Туристтік-өлкетану жұмысының негіздері", "Туристтік өлкетану" пәндері бойынша оқу бағдарламаларының негізінде құрастырылған. Оқу құралы дәріс курсының теориялық сұрақтарын, практикалық жұмыстар мен БӨЖ тапсырмаларын орындауға арналған әдістемелік нұсқауларды, сондай-ақ өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтарды және емтиханға дайындалуға арналған тест тапсырмаларын қамтиды.

Оқу құралы "Туризм", "Халықаралық және ішкі туризм", "Туризм және қонақжайлылық" мамандықтары/білім беру бағдарламалары бойынша студенттер мен магистранттарға және "География", "География –тарих", осы курс бойынша сабақ жүргізетін мектеп мұғалімдері мен ЖОО оқытушылары, сондай-ақ туған өлкені зерттеуге қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-352-712-3

ӘОЖ 379. 8 (075. 8)

ББК 75. 81 я 73

© Ж.А. Садықов, А. Г. Гиззатжанова., 2022

© ЭСПИ, 2022

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ	5
ТАҚЫРЫП 1. Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың мәні мен міндеттері	8
ТАҚЫРЫП 2: Туристік қызметтегі физика-географиялық зерт-теулер туристік қызметті жүрі ізудің мәні мен әдістері	13
ТАҚЫРЫП 3: Геофизикалық зерттеулер	16
ТАҚЫРЫП 4: Өсімдіктер мен фауна әлемі туралы негізгі түсініктер	20
ТАҚЫРЫП 5: Фенологиялық зерттеулер. Фитофенологиялық және зоофенологиялық зерттеулер	24
ТАҚЫРЫП 6: Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттері. Туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендер	27
ТАҚЫРЫП 7: Әлеуметтік-географиялық зерттеулер экономикалық-географиялық зерттеулер	33
ТАҚЫРЫП 8: Туристік қызметтегі инфрақұрылым Туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстар	42
ТАҚЫРЫП 9: Тарихи өлкетану негіздері. Мұрағаттар	45
ТАҚЫРЫП 10: Сәулет ескерткіштері және археология негіздері	54
ТАҚЫРЫП 11: Ономастика. Топонимика	60
ТАҚЫРЫП 12: Мұражайтану негіздері	65
ТАҚЫРЫП 13: Мұражайлардың түрлері мен жіктелуі. Қорлар және табиғи ескерткіштер	71
ТАҚЫРЫП 14: Өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұны мен әдістемесі	77
ТАҚЫРЫП 15: Экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістері	81
«Туристік өлкетану» пәні бойынша практикалық сабақтарды өткізу жоспарлары	85

Практикалық сабақтарды өткізу бойынша әдістемелік нұсқаулықтар.....	104
«Туристік өлкетану» пәнінің тақырыптары бойынша Білім алушылардың өзіндік жұмыстары	106
ГЛОССАРИЙ.....	163
ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ.....	171
БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН СҰРАҚТАР.....	205
ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	209
ҚОСЫМШАЛАР	212

КІРІСПЕ

Өлкетану – бұл жергілікті халықтың (бұл аумақ туған өлке деп есептеледі) елдің, облыстың, ауданның, қаланың, ауылдың белгілі бір бөлігін зерттеуі. Шағын аумақты кешенді зерттеу тарихқа, этнографияға, мәдениетке, археологияға, табиғатқа, халыққа, экономикаға және т. б. қатысты мәселелердің кең ауқымын қамтиды. Туған жерді жаң-жақты зерттеу дегеніміз:

1) табиғат және оның барлық элементтері (геология, жер бедері, жер қойнауы, топырақ, климат, су айдындары, өсімдіктер, жануарлар дүниесі) және олардың өзара байланысын;

2) өткен тарих және демографияны (қала мен ауыл этнографиясы, топонимика және т. б.);

3) экономикалық өмір, табиғи орта мен шаруашылық арасындағы байланыстар, шаруашылықтың жекелеген салалары арасындағы байланыстарды;

4) халықтың мәдени және рухани өмірін, шығармашылық қызметін (халықтық кәсіпшілік, өнер, фольклор, сәулет) қамтиды.

Өлкетану мен туризм бір-бірімен тығыз байланысты. Сенімді және әр түрлі өлкетану ақпаратынсыз туристік маршруттар мен экскурсиялар жасау мүмкін емес. Ішкі туризмді дамыту, туристік жорықтар, экскурсиялар өткізу туристік бизнесті ұйымдастырушылардан аумақты, объектілерді және рекреациялық далалық зерттеу әдістерін білуді талап етеді.

Өлкетану бағыты туризмдегі жұмыстың басқа түрлеріне де тән, оның мазмұны жергілікті материалға негізделген, сондықтан туристік-өлкетану жұмысының негіздерін және өлкетануды зерттеу әдістемесін білу туристік мамандарды кәсіби даярлаудың құрамдас бөлігі болып табылады.

Мақсаты: өлкетанудың мәні мен міндеттерін, Қазақстан Республикасының туристік-экскурсиялық саласы мамандарын даярлау жүйесіндегі өлкетанудың алатын орнын, өлкетанудың түрлері мен формаларын, кешенді және салалық өлкетану жұмысын ұйымдастыру, тарихты зерттеу, ішкі туризмді дамыту үшін туристік-рекреациялық ресурстарды зерттеу әдістемесін меңгеру болып табылады.

Пәнді оқудың міндеттері:

- студенттерді өлкетанудың ғылыми-тәжірибелік негіздерімен,

оның мәнімен, міндеттерімен, нысандарымен және түрлерімен, туристік-экскурсиялық қызмет мамандарын даярлау жүйесіндегі орнымен таныстыру;

- туристік экскурсиялық бағдарламаларды дайындауға қажетті өлкетану мәліметтерінің негізгі көздері туралы білім беру;

- туристік бизнесте пайдалану мақсатында білім алушылардың өлкетану білімін іздеу және жүйелеу дағдыларын қалыптастыру;

- далалық өлкетану зерттеулерінің әдістемесі бойынша дағдыларды дамыту және туристік-экскурсиялық мекемелерде туристік-өлкетану жұмысын ұйымдастыру.

Құзыреттер (оқыту нәтижелері)

Осы пәнді аяқтағаннан кейін студенттер келесі құзыреттерге ие болады деп күтілуде:

- өлкетанудың нысандары мен түрлерін жіктеудің мәнін, міндеттерін тұжырымдау, белгілерін айқындау;

- өлкетанудың жалпы принциптерін түсіндіру;

- туристік-экскурсиялық қызмет көрсету үшін мамандар даярлау жүйесіндегі өлкетанудың орнын талқылау;

- табиғи, тарихи, өнертану объектілеріне тән қасиеттерді анықтау;

- жергілікті өлкені, оның табиғатын, тарихын, ескерткіш орындарын және тарих пен мәдениет экономика ескерткіштерін зерттеу кезінде пайдаланылатын негізгі көздерді көрсету;

- туристік-экскурсиялық мекемелерде туристік-өлкетану жұмысын ұйымдастыруда өлкетанудың зерттеу әдістерін қолдану;

- өлкетану материалдарын жинау, құрастыру және жүйелеу;

- өлкетану, әдеби, мұрағаттық, картографиялық, статистикалық және басқа да дереккөздермен жұмыс істеу;

- өлкетанудағы іздеу және жүйелей алу қабілетін туристік бизнесте қолдану;

- әртүрлі көздерден алынған мәліметтерді салыстыру, белгілі бір рекреациялық және туристік-экскурсиялық мәселе бойынша жиынтық ақпарат дайындау;

- туристік-өлкетану және экскурсиялық объектілер мен аумақтарға мінездеме жасау және баға беру;

- өз аймағының туристік-экскурсиялық бизнесінің даму перспективаларын болжау.

Ұсынылып отырған оқу құралы 6В11101 – «Туризм»

мамандығының білім беру бағдарламасына сәйкес «Туристік-өлкетану жұмысының негіздері», «Туристік өлкетану» пәндерінің оқу жоспары негізінде құрастырылған. Оқу құралына дәріс курсының теориялық сұрақтары, практикалық (семинар) жұмысын орындауға арналған әдістемелік нұсқаулар және БӨЖ тапсырмалары, сонымен қатар өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар мен емтиханға дайындалуға арналған тест тапсырмалары енгізілген.

Оқу құралы «Туризм» бойынша білім беру бағдарламасында оқитын студенттерге, осы пәнді жүргізетін мектеп мұғалімдеріне және жоғары оқу орындарының оқытушыларына, сондай-ақ туған өлкесін оқуға қызығушылық танытатын әрбір адамға арналған.

ТАҚЫРЫП 1. Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың мәні мен міндеттері

Дәрістің мақсаты: осы тақырып бойынша қойылған сұрақтарды зерттеу, негізгі түсініктерге анықтама беру, өлкетанудың ғылым ретінде мәнін қарастыру және Қазақстандағы өлкетанудың негізгі міндеттерімен танысу.

Жоспар:

1. Өлкетану ұғымы
2. Өлкетанудың туризммен байланысы
3. Өлкетану түрлері
4. Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың тарихы
5. Өлкетану әдістері

Негізгі түсініктер: өлкетану, табиғат құраушылары, шағын аумақ, туған өлке, туристік өлкетану.

Өлкетану – бұл жергілікті халықтың (бұл аумақ туған өлке деп есептеледі) елдің, облыстың, ауданның, қаланың, ауылдың белгілі бір бөлігін зерттеуі. *Өлкетану*–бұл аймақтың туған жері болып саналатын жергілікті халықтың елдің, аймақтың, ауданның, қаланың, ауылдың белгілі бір бөлігін зерттеуі. Қазірде өлкетануды зерттеуде өлкенің табиғатын зерттеу мен қорғауға үлкен мән берілуде. Елеулі оқиғалардың, халықтың еңбек және әскери ерліктерінің фактілерін, тарихи құжаттарды, өткеннің материалдық мәдениет заттарын іздеуге көп көңіл бөлінеді. Өлкені жан-жақты зерттеу қажет.

Түсініктер: шағын аумақ, туған өлке, өлкетанудың нысандары мен түрлері, туристік өлкетану.

Шағын аумақ – аудан, қала, ауыл.

Туған өлке – облыс, республика.

Жан-жақты зерттеу: табиғаты, тарихи өткені мен демографиясы, экономикалық шаруашылығы, табиғат пен шаруашылықтың байланысы, мәдени-рухани өмірі, халықтың шығармашылық қызметі.

Өлкетанудың нысандары: мемлекеттік, қоғамдық, мектептегі.

А) Мемлекеттік өлкетануды – республикалық, облыстық, қалалық мұражайлар, кітапханалар мен ғылыми-зерттеу институттары жүзеге асырады.

Б) Қоғамдық өлкетану - әуесқойлармен жүргізіледі.

В) Мектептегі өлкетануды-әуесқой оқушылар жүргізеді.

Өлкетану ол жүргізілетін аумақтың құралдарымен анықталады.

Түрлері бойынша салалық, тарихи, табиғи-географиялық, этнографиялық, фольклорлық, кешенді-географиялық болып бөлінеді.

1) Табиғи-географиялық өлкетану-ауа бассейнін, жерді, су ресурстарын, өсімдіктер мен жануарлар әлемін зерттейді.

2) Тарихи өлкетану-заттық ескерткіштерді, археологиялық олжаларды, әдебиетті және мұрағаттық дереккөздерді, сәулет ескерткіштерін зерделейді.

3) Этнографиялық өлкетану – өмір, тұрмыс, қызмет, киім, ыдыс-аяқ және өндіріс құралдарын зерттейді.

4) Фольклорлық өлкетану – зергерлік бұйымдарды, сәулет өнерін, халықтың ауыз шығармашылығын, халықтың салт-дәстүрлерін зерттейді.

5) Кешенді өлкетану – табиғи және әлеуметтік өлкетану.

Әдіс: ақпаратты, табиғи үлгілерді, материалдық мәдениет заттарын жинау және жүйелеу.

Туристік өлкетану табиғатты, халықтың тұрмысын, мәдениетін, ерекшеліктерін зерттейді.

Қазақстан өлкетануы – Геродот, Стробон, Птолемей, Чжан Цан, Аль-Фараби, Баласағұн, Қашқари, Қожахмет; 17-18 ғғ. – Ремизов, Кириллов, Левин, Семенов, Северцев, Уәлиханов, Мұшкетов.

1845 жылдан «Орыс туристік қоғам» Бартольд, Леденев, Мустафаев – «Памятники и культура Казахстана» («Қазақстанның ескерткіштері мен мәдениеті»).

- Этнографияны статистикалық шолу – Щербин Ф.А.

- Түркістан – археология әуесқойлары үйірмесі. 1895-1917 жж. Орынбор мұрағаттық экспедициясы археология мен сәулет өнерін зерттейді.

Кеңестік кезең, 1921 жылы 7 ақпанда Халық ағарту комиссариаты «Ел ескерткіштерін қорғау туралы». Қырғыз өлкесін зерттеу қоғамы 1920-1925 жж., үш бөлімшеден тұрады: 1) тарихи-археологиялық, 2) табиғи-географиялық, 3) этнографиялық.

Чулошников төрағалық етуімен А.В. Затаевич – «Қазақ халқының 1000 әні» зерттелді. 1925 ж. – «КСРО ҒА Одақтық және автономиялық республикаларды зерттеу жөніндегі арнайы комитеті» құрылды, Ферсман. Аймақты геологиялық зерттеу, ғылыми жетекші Руденко бригадасы.

1928 жылы Орыс географиялық қоғамының Семей бөлімшесі «Қазақстанды зерттеу қоғамы» болып қайта құрылды. Герасимов, Әуезов, Адрианов және т.б. мүшелері болып тіркелді. Қазақстанның барлық қалаларында филиалдары ашылды. Төрағасы Асфиндияров. Қоғамның негізгі жұмысы қазақ КСРО Ғылым академиясының базасын құруды аяқтады.

1927 жылдың желтоқсанында- ғылыми қоғамның 1 Бүкілресейлік ғылым қоғамының конференциясы өлкетану бойынша Өлкетану Орталық Бюросының (ӨОБ) жарғысын қабылдайды. Өлкетану Орталық Бюро "Өлкетану" журналын шығарады, 1927 жылғы қаңтарда 1937 жылға дейін Ғылым академиясы жанында Өлкетану Орталық Бюро құрылады.

Географиялық қоғамның өлкетану комиссиясы өлкетану жұмыстарының аумағын дамытуға кеңес береді. Өлкетану жұмысы-туризм бойынша маманды кәсіби даярлаудың ажырамас бөлігі, білімді жинау, талдау және насихаттау.

1991 жылдан бастап "Қазтурсовет" пен "Спутник" таратылып орнына жаңадан туристік агенттіктер құрылады.

Әдістеме:

А) әдебиеттерді іріктеу және зерттеу, жалпылау;

Б) бақылау;

В) таным мақсатындағы зерттеулер.

Негізгі әдістер: әдебиет, картография, статистика, далалық байқау, визуалды әдіс және сауалнама. Далалық жұмыс: стационарлық және экспедициялық ақпарат. Мектепте география, тарих пәндерін оқыту. Газет материалдары.

Алғашқы географиялық мәліметтер

1. Геродот – б.д.д.5 ғ. – Каспий туралы мәліметтер тұйық су қоймасы ретінде оның солтүстік, оңтүстік-шығыс – даласының орналасу сызбасын сызған. Жайық (Лик), Еділ (Сар), Эльба (Сергис), Орал таулары туралы мәліметтер бар.

2. Страбон – б.з.д. 63-23 жж. – Сырдария (Яксарт) және Амудария (Ока) өзендері туралы ақпарат жазған.

3. Птолемей – б.з.д. 90-168 жж.– «География» кітабы: Каспий-тұйық су айдыны, Арал (Оксиан) картасын жасады. Тәулік ұзақтығын, қалалардың, өзендердің, көлдердің, таулардың географиялық координаттарын анықтады.

4. Чжан Цянь – б.з.д. 2-1 г. – Ақсу, Шу, Талас өзендері туралы ақпарат беріп, Құрамына Жетісу, Сырдария және Талас өзендерінің аңғарлары кіретін орталық және Орта Азия картасы жасалды.

«Физика-географиялық зерттеулер

• Қадырғали (16-17 ғғ.) –И. Годунов патша– «Сборник летописей» ("Шежірелер жинағы"), Қазақстанның қалалары, өзендері, таулары мен шекаралары туралы ауқымды ақпарат.

• С. Ремезов – «Чертежная книга Сибири» ("Сібірдің сызба кітабы") - Қазақстан аумақтарының карталар жинағы.

• И. Кириллов – Орынбор экспедициясы (1734 ж.).

• П. Рычков, П. Паллас, И. Фольк – 1768 ж. – Екінші академиялық экспедиция.

• Левшин А. – 1832 ж. – «Описание киргиз-казацких или киргиз-кайсацких орд и степей» («Қырғыз-казак немесе қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы») кітабы. Қазақстанның толық географиялық сипаттамасын көрсетеді.

• П. Семенов-Тянь-Шанский – 1856-1857 жж. – Тянь-Шань тауын (Солтүстік және Орталық аймақ, Хан Тәңірі шыңы) зерттеген. Таулардың вулкандық шығу тегі туралы гипотезаны жоққа шығарды, олардың пайда болуын ғылыми түрде сипаттады. Ол климат пен өсімдіктерге тән екенін дәлелдеді.

• Н. Сәверцев – 1857 – 1858 жж. – Арал, Сырдарияның төменгі ағысын, Тянь-Шань, Жетісу, Қызылқұм, Қаратау, Үстірт, Мұғалжарды (карталарын) зерттеп, олардың жер бедерін, климатын, флорасы мен фаунасын зерттеді.

• Ш. Уалиханов –19 ғ. 50-60 жж. – Тянь-Шаньның солтүстік және Оңтүстік сілемдері Алакөл және Балқаш көлдерінің пайда болу заңдылықтарын ашты. Еңбектері: «Қырғыздар жайындағы жазбалар», «Ыстықкөл сапарының күнделігі», «Қытай империясының Батыс провинциясы және Құлжа қаласы», «Ыстықкөлге бару сапары».

• И. Мушкетов – 1887 ж. – Тянь-Шань мен Қаратаудың геологиялық құрылымы (орографиялық сызба). Верный қаласындағы жер сілкінісінің себептері туралы мәліметтер.

• А. Краснов — Тянь-Шань тау етегі мен Балқаш көлінің жағалауындағы шөлдердің өсімдіктерін зерттеу.

Қазақстан аумағын географиялық зерттеу тарихы

1. Абу Кадыр Аль-Фараби (870-850 жж.) – «Ғылымдардың шығуы», «Жұлдыздар бойынша болжаулар».

2. Жүсіп Баласағұн (1021-1075 жж.) – «Құтты білік».

3. Махмұд Қашқари (1030-1090 жж.) – «Диуани лұғат ат-түрік».

4. Қожа Ахмет Иассауи (1113-1167 жж.) – “Диуани хикмат” (“Даналық кітабы”).

5. Қадырғали Қосымұлы Жалайыри (1449-1551 жж.) – «Жамиғат-Тауарих».

6. Мұхаммед Хайдар Дулати (15-16 ғғ.) – «Тарих и-Рашиди».

Қорытынды: Өлкетану – бұл жергілікті халықтың (бұл аумақ туған өлке деп есептеледі) елдің, облыстың, ауданның, қаланың, ауылдың белгілі бір бөлігін зерттеуі. Өлкетану – табиғи және әлеуметтік зерттеулер кешені. Өлкетану туған өлкенің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын, мәдениетін зерттейді. Өткізілген өлкетану жұмыстарының арқасында осы өңірде және жалпы республикада туризмнің дамуына ықпал ететін туристік ресурстарды анықтауға болады.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско - краеведческой работы. Алматы, 1997г.

2. Жучкова В.К. «Организация и методы комплексных физико-географических исследований», М., 1977г.

3. Строева К.Ф. «Краеведение», М. 1973 г.

ТАҚЫРЫШ 2: Туристік қызметтегі физика-географиялық Зерттеулер. Туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістері

Дәрістің мақсаты: Туристік қызметтегі физика-географиялық зерттеулерді қарастыру, туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістерін анықтау.

Жоспар:

1. Физика-географиялық зерттеулердің міндеттері
2. Геологиялық зерттеу
3. Климаттық зерттеу
4. Гидрологиялық және гляциологиялық зерттеу
5. Топырақ жамылғысын зерттеу

Негізгі түсініктер: рельеф, орография, гляциология, климат, табиғат, топырақ.

Өлкетанудағы физика-географиялық зерттеулер негіз болып табылады.

Негізгі құраушылар: геология, жер телімінің (участкенің) жер бедері, климат, гидрология, топырақ, фауна, ландшафттар.

Зерттеу кезеңдер бойынша жүзеге асырылады:

- 1) Әдебиет және картографиялық материалдармен танысу, есептерді оқу. Әдістері: сипаттамалық салыстырмалы картография.
- 2) Негізгі учаскелерден өтетін далалық маршруттар.
- 3) Талдау.
- 4) Қорытынды: туристік қызметте пайдалану үшін зерттеу.

Геологиялық құрылым-жер жыныстарының пішіні, тау жынысы. Жер қыртысындағы дербес геологиялық дене. Магмалық жауын-шашынның, метаморфоздың пайда болуы. Әдіс: алдын-ала және далалық.

- Рельеф –жасы, пішіні, көлемі бойынша әр түрлі жер бетінің біркелкі емес жерлерінің жиынтығы. Рельеф ішкі және сыртқы әсерлердің әсерінен қалыптасады. Рельеф аумақтың іргетасы болып табылады. Іздеу – жалпы географиялық және арнайы әдебиеттер арқылы жүзеге асады.

- *Геоморфология* – жер беттері және олардың пайда болуы туралы ғылым. Дереккөздер – карталар, сызбалар.

- *Орография* – жоталардың, биіктіктердің, өзен аңғарларының, бассейндердің және басқа да рельефтердің өзара орналасуын зерттейді. Зерттеу – топографиялық картада жүргізіледі.

- *Климат* – географиялық жағдайлармен анықталатын белгілі бір аумақтағы ұзақ мерзімді ауа райы режимі. Негізінен ол – ендік, бойлық, мұхиттың шалғайлығын, теңіз деңгейінен биіктікті құрайды. Жыл мезгілдері бойынша бұршақ, тұман, аяз және ерігенді көрсету маңызды болып табылады.

- *Ауа-райы* – белгілі бір уақыт аралығындағы атмосфераның күйі. Ол температура, ылғалдылық, қысым, жел жылдамдығы, бұлттылықпен сипатталады. Метеорологиялық құбылыстар – тұман, көктайғақ, боран, еру, бұршақ, т.б. Дереккөздер – анықтамалықтар, карталар, метеорологиялық қызметтер. Білім негізінде қауіптерді болжауға болады. Жергілікті белгілер ерте заманнан бері қолданылған. Аспанның, бұлттардың жағдайының сенімді белгісі. Жел, кемпіркөсак, жымыңдаған жұлдыздар, пештен шыққан түтін, құстардың ұшуы, жануарлардың іс-әрекеті. Қарт адамдар. Аспаптар, барометр, термометр, биіктік өлшегіш. Өлкетанудағы туристік-рекреациялық іс-шаралардың ерекше құндылығы – жорықтар кезінде ауа-райының жай-күйін тікелей бақылау, жергілікті белгілер мен ауа-райының өзгеруінің белгілерін білу. Белгілі бір аумақтағы ауа-райының өзгеруінің жалпы заңдылықтары мен жергілікті белгілерін білу негізінде туристік қызметті ұйымдастырушы ауа райының қауіпті өзгерістерін болжай алады және қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қажетті шешімдерді немесе нақты шараларды қабылдай алады.

- *Гидрология* – су ғылымы: 1 бөлім – мұхит және теңіз гидрологиясы, 2 – құрлық гидрологиясы, 3 – жер асты сулары. Мақсат – қауіпсіз туристік маршруттарды зерттеу. Ақпарат көздері. Ішетін су. Қауіпсіз жүзу. Өткел. Әдістеме: дереккөздерді, карталарды зерттеу, жағалауды далалық зерттеу, тереңдік өлшемдерін және т.б. Өзен немесе көлді сипаттау, тұрғындардан сұхбат алу, Лоуэн карталарын құрастыру.

- *Гляциология* – мұздықтарды зерттеу – көл жағасының қабатталуы, жер мұзы. Олар қардан түзілген. Әдістеме – анықтамалықтар, карталар. Мұздықтар

- *Топырақ жамылғысы, топырақ* – жердің жұқа, құнарлы қабаты.

- *Ландшафт* – рекреациялық жүйелер аумағының негізі болып табылатын табиғи-аумақтық кешен. Әдістеме – анықтамалықтар, карталар.

- *Флора* – өсімдіктердің барлық түрлерінің жиынтығы. Флора-қоршаған орта жағдайының көрсеткіші.

- *Фауна* – осы жердегі барлық жануарлардың жиынтығы. Жеткілікті деңгейде сипатталған.

Есеп

Әкімшілік аумақ

- жер телімінің (участок) географиясы.

- өткізу уақыты.

- жер телімінің жалпы сипаттамасы.

Қорытынды: Туристік өлкетанудағы физика-географиялық зерттеулердің мақсаты өлкенің географиялық жағдайы, оның геологиялық өткені, жер бедері, пайдалы қазбалар, климат, өзендер, көлдер, басқа да су айдындары, өсімдіктер мен жануарлар әлемі туралы ақпаратты жинау және жүйелеу болып табылады. Бұл ақпаратты жинау туристік қызметтің практикалық мүдделеріне сүйене отырып жүргізілуі керек. Мысалы, туған өлкенің климаты, ауа-райы туралы ақпаратты жинақтай отырып, атмосфераның жай-күйін және оның аймақ бойынша туристік саяхаттың нақты түрлеріне әсерін мұқият талдау керек. Сондықтан өлкетанудағы физика-географиялық зерттеулер туған өлкені зерттеудің табиғи негізі болып табылады, өйткені олар табиғаттың жеке құраушыларының және тұтастай алғанда табиғи-аумақтық кешендердің барлық сипаттамаларын алуға мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско - краеведческой работы. Алматы, 1997г.

2. Жучкова В.К. «Организация и методы комплексных физико-географических исследований», М., 1977г.

3. Карманная книга натуралиста и краеведа. -М.: Географиз, 1961.

ТАҚЫРЫМ 3: Геофизикалық зерттеулер

Дәрістің мақсаты: геофизикалық зерттеулерді қарастыру, бақылау деректерін жүргізу жүйесін зерттеу, геофизикалық және физикалық-географиялық зерттеулерді салыстыру.

Жоспар:

1. Геофизика түсінігі
2. Геофизикалық зерттеудің мәні
3. Ұңғымаларды геофизикалық зерттеу

Негізгі түсініктер: геофизика, геофизикалық зерттеулер, гидрогеологиялық режим, минерализация, каротаж, инклинометрия, кавернометрия.

Геофизика — жердің құрылымын физикалық әдістермен зерттейтін ғылымдар кешені. Геофизика кең мағынада қатты Жер физикасын (жер қыртысы, мантия, сұйық сыртқы және қатты ішкі ядро), мұхиттар физикасын, құрлықтың беткі сулары (көлдер, өзендер, мұздар) және жер асты сулары, сонымен қатар жер асты суларының физикасын (метеорология, климатология, аэрономия) зерттейді.

Барлау геофизикасы – пайдалы қазбалар кен орындарының құрылымын табу және нақтылау, сондай-ақ, олардың пайда болуының алғышарттарын анықтау мақсатында Жердің құрылымын зерттеуге арналған геофизиканың бөлімі. Барлау геофизикасы құрлықта, теңіз суларында, мұхиттар мен тұщы су айдындарында, құдықтарда, ауадан және ғарыштан жүргізіледі. Барлау геофизикасы жоғары тиімділігімен, сенімділігімен, төмен құнымен және жылдамдығымен геологиялық барлау үрдісінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Барлау геофизикасының әдістеріне сейсмикалық барлау, тұрақты және айнымалы токпен электр барлау, магниттік барлау, гравитациялық барлау, ұңғымаларды геофизикалық зерттеу, радиометрия, ядролық геофизика және жылуды өлшеу жатады.

Сейсмикалық барлау. Серпімді толқындардың қозуы мен тіркелуіне негізделген Жердің құрылымын зерттеу әдістерін қамтитын барлау геофизикасының бөлімі. Жер қыртысының жыныстары серпімділік қасиеттерімен ерекшеленеді - Янг модулі, Пуассон қатынасы және тығыздығы, бұл серпімді толқынның

оларда әртүрлі жылдамдықпен таралуына, ал салыстырмалы түрде біртекті қабаттар шекарасында шағылу, сыну және өту құбылыстарын бастан кешіруіне әкеледі. Пайда болған екінші реттік толқындар олар өтетін тау жыныстарының құрылымы мен құрамы туралы ақпаратты қамтиды.

Серпімді толқындардың тербелістерін тіркеу үшін топырақ бөлшектерінің тербелістерін электрлік сигналға түрлендіретін арнайы құрылғылар – сейсмикалық қабылдағыштар қолданылады. Алынған ақпарат сейсмограммалар деп аталатын графиктерде жиналады, өңделеді және геологиялық интерпретация алынады. Нәтижесінде жер қыртысының құрылымы қималар мен карталар түрінде бейнеленеді, оларда пайдалы қазбалардың ықтимал жинақталуының орны анықталады.

Гравитациялық барлау. Гравитациялық барлау немесе гравиметрия – геологиялық денелердің тығыздығының өзгеруіне байланысты ауырлық күшінің үдеуінің өзгеруін зерттейтін геофизикалық әдіс. Гравитациялық барлау жер қыртысы мен мантияның жоғарғы қабатын аймақтық зерттеуде, терең тектоникалық бұзылыстарды анықтауда, пайдалы қазбаларды – негізінен руданы іздеуде, жарылыстың алмасты құбырларын бөлуде белсенді қолданылады. Гравитациялық барлау тау жыныстарының құрамын және олардың геологиялық қимадағы орнын зерттеуге мүмкіндік береді, мысалы, магмалық тау жыныстары үшін феррогенді қосылыстардың концентрациясы мен тығыздығы негізділіктің жоғарылауымен артады.

Гравитациялық барлау үшін гравиметрлер, ауырлық күшінің үдеуін өлшейтін сезімтал аспаптар қолданылады. Бұл мәннің өлшем бірлігі Гал немесе мГал. Ірі геологиялық денелер ондаған, тіпті жүздеген мГал ауытқуларымен сипатталады. Отандық тәжірибеде ГНУ-КС және ГНУ-КВ кварц гравиметрлері кеңінен қолданылады.

Магниттік барлау. Геомагнетизм Жердің магнит өрісін (оның көздері мен Жердің бүкіл геологиялық тарихындағы өзгерістерін), сондай-ақ тау жыныстарының магниттік қасиеттерін зерттейді. Жердің ғаламдық магнит өрісі сұйық сыртқы ядродағы электр тогының әсерінен болатыны, оның қарқындылығы 100-10 000 жыл жиілікпен өзгереді, ал полярлығы кері өзгерістерге (инверсияларға) ұшырайтыны белгілі. Тау жыныстарының магниттелу қарқындылығы мен бағытын өлшеу геомагниттік өрістің пайда болуын және уақыт бойынша өзгеруін зерттеуге мүмкіндік береді және плиталар тектоникасы мен континенттік

дрейф теориясын дамыту үшін негізгі ақпарат ретінде қызмет етеді. Пайдалы қазбалардың кен орындарын іздестіру мақсатында магниттік барлау құрлық, теңіз немесе аэромагниттік түсірілімдер түрінде қолданылады. Магниттік маркшейдерлік жұмыстар, әдетте, параллель сызықтар немесе профильдер желісі бойынша жүргізіледі. Қажетті түзетулерді енгізгеннен кейін магнит өрісінің картасы графиктер немесе изосызықтар түрінде салынады. Картада тыныш өріс аймақтары және магниттік аномалиялар болуы мүмкін тау жыныстарының магниттік қасиеттерінің біртекті еместігінен туындаған магнит өрісінің жергілікті бұзылыстары болып табылады. Магниттік барлау найдалы қазбаларға тікелей қатысты да, кен орнын бақылайтын тектоникалық және стратиграфиялық құрылымдармен де аномалияларды анықтау мақсатында жүргізіледі.

Электрлік барлау – электрлік барлау әдістері тұрақты электр немесе айнымалы электромагниттік өрістің параметрлерін өлшеу арқылы геологиялық қиманың параметрлерін зерттеуге мүмкіндік береді. Электрлік барлаудың мысалы индукциялық поляризация әдісімен зерттеу болып табылады.

Ұңғымалардың геофизикалық зерттеулері (ГИС - Геофизические исследования скважин) – ұңғыманың өзін де, жалпы кен орнын да кейінгі сапалық және сандық геологиялық бағалау үшін ұңғыманың учаскесін зерттеу мақсатында геофизикалық әдістерді қолдана отырып бұрғыланған, өндірістік және басқа ұңғымаларды зерттеу. Ұңғымалардың геофизикалық зерттеулер кешені тау жыныстарының зерттелетін физикалық параметрлерінің түріне қарай шартты түрде бірнеше үлкен және кішірек бөлімдерге бөлуге болатын көптеген әдістерді қамтиды. Жұмыс геофизикалық құрал-жабдықтардың көмегімен жүзеге асырылады. Каротаж және ұңғымаларды тіркеудің бірнеше әдістері бар. Бұл әдістер, мысалы:

Электрлік каротаж-зерттеу объектісі тау жыныстарының электрлік қасиеттері болып табылады.

Ұңғымадағы иондаушы сәулеленудің әрекетін зерттеуге негізделген ядролық-геофизикалық каротаж әдістері.

Акустикалық каротаж.

Газды каротаж.

Термокаротаж.

Инклинометрия.

Кавернометрия.

Радиоактивті әдістер (гамма-сәуле және гамма-спектрлік каротаж).

Сондай-ақ ұңғымадағы геофизикалық жұмыстардың басқа да кейбір түрлері.

Ұңғымаларды геофизикалық зерттеулерді кеңінен қолдану мұнай-газ өнеркәсібіне тиесілі:

- Каротаждар.
- Кен орнын игеруді бақылау.
- Перфорация.

Қорытынды: Жер асты суларын зерттеуде және инженерлік құрылыстарды зерттеуде геофизикалық әдістер 1920 жылдардың соңынан бастап қолданыла бастады. Геофизикалық зерттеулер сумен жабдықтау көздерін, термалды суларды табу, пайдалы қазбалар кен орындарының гидрогеологиялық режимін зерттеу, ирригациялық және дренаждық зерттеулер үшін жүргізіледі.

Құрылыстарды салу кезінде геофизикалық әдістер инженерлік құрылыстарды жобалауда, құрылыс үрдісінде және режимді бақылау кезінде қолданылады.

Бұл аймақтарда геофизикалық әдістер тау жыныстарының төселу жағдайларының геофизикалық моделін құру, олардың қасиеттері мен күйін зерттеу, жер асты суларының динамикалық сипаттамалары мен қасиеттерін анықтау, адам әрекетінің нәтижесінде уақыт бойынша өзгерістерді зерттеу мәселелерін шешеді.

Геофизикалық зерттеулер аэро - және ғарыштық нұсқаларда, жер бетінен, сулы ортада, акваторияларда, бұрғылау ұңғымаларында және тау-кен қазбаларында жүргізілуі мүмкін. Тау жыныстарының пайда болу жағдайларын зерттеудің, жер асты суларының минералдануын және оларды сүзу ерекшеліктерін бағалаудың негізгі әдісі электрлік барлау болып табылады.

Әдебиет:

1.Новое в науках о Земле. М., Изд. Агар, 1998 г. ISBN 5-89218-080-8

2.Состав и свойства вещества в недрах Земли. М. РИЦ ВИМС, 2005 г. ISBN 5-901837-12-6

ТАҚЫРЫП 4: Өсімдіктер мен фауна әлемі туралы негізгі түсініктер

Дәрістің мақсаты: осы тақырып бойынша негізгі ұғымдармен танысу, Қазақстанның Қызыл кітабына енген сирек кездесетін, жойылып бара жатқан флора мен фауна әлемінің түрлерін қарастыру.

Жоспар:

1. Өсімдіктер дүниесі
2. Жануарлар дүниесі

Негізгі түсініктер: флора, фауна, гербарий, зоофенология, фитофенология, фенология

Туристтік-өлкетану жұмысы үрдісінде өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қорғауға байланысты мәселелерді қарастырмас бұрын тақырыптың негізгі ұғымдарын анықтау қажет. Ең алдымен бұлар ареал, флора және фауна ұғымдарын қамтиды. Жануарлардың, өсімдіктердің, пайдалы қазбалардың және т.б. белгілі бір түрлерінің таралу аймағы ареал деп аталады.

- *Өсімдіктер дүниесі* - жердің немесе ауданның өсімдік жамылғысы, түрі мен саны, үйлесімі.

- *Жануарлар дүниесі* - аумақта мекендейтін жануарлар түрлерінің жиынтығы.

Туристтік-өлкетану ұйымдарының қызметкерлері:

1) туристке арналған жорықтар мен саяхаттарда табиғатты қорғау ережелерін негіздейтін ақпаратқа;

2) табиғатты қорғау іс-шараларының кешеніне назар аударуы тиіс. Ботаника-пайдалы өсімдіктерді анықтайтын бақылау. Зоология-танымдық бақылау.

- *Фенология* – жануарлар дүниесінің маусымдық дамуы. Екі бөлім – фитофенология және зоофенология. Туристердің зоологиялық бақылаулары әдетте екі міндетті қамтиды:

1) танымдық (саяхат ауданындағы белгілі бір жануарлардың номенклатурасы мен ареалы туралы ақпарат);

2) қорғау (белгілі бір ауданда маршруттың қауіпсіз өтуіне байланысты жануарлар туралы ақпарат).

Өлкетану мәліметтерін жүйелі түрде жинау үшін туристерге фенологиялық бақылау дағдылары қажет.

Фенология – бұл тірі табиғаттың маусымдық дамуын зерттейтін ғылыми пән. Фенологиялық бақылаулар кез-келген арнайы жабдықты немесе кең білімді қажет етпейді, бірақ ол туристік саяхатты мазмұнды етеді. Табиғат дамуының ең қызықты және көркем кезеңдеріне сәйкес келетін оларды өткізудің оңтайлы мерзімдерін анықтауға мүмкіндік береді. Өсімдіктерге жүргізілетін бақылаулар **фитофенологиялық**, ал жануарларға жүргізілетін бақылаулар **зоофенологиялық** деп аталады. Фенологиялық бақылаулардың үлкен практикалық маңызы бар, өйткені олардың негізінде жеміс ағаштарының, санырауқұлақтардың, жидек тұқымдарының, балық аулау, аң аулау мерзімдері анықталып, зиянкестердің дамуына жол берілмейді.

Барлық түрдегі туристік-өлкетану ұйымдарының қызметкерлері табиғатты қорғау мәселелерінің екі аспектісіне назар аударуы керек:

Бірінші аспект - гидтер мен туристерге белгілі бір туристік ұйым (фирма) ұйымдастыратын жорықтар мен саяхаттардағы табиғатты қорғаудың негізгі ережелері туралы ақпарат болып табылады.

Екінші аспект – шағалар кешені мен туристік фирмалардың табиғатты қорғау жұмыстарының материалдық базасы (маршруттарды таңбалау және жабдықтау, бивуактарды жабдықтауды жақсарту, содан кейін оны алып тастағаннан кейін табиғатқа зиян келтірілмейді). Туристік саяхат кезіндегі ботаникалық бақылаулар әдетте пайдалы (дәрілік немесе жеуге жарамды) жабайы және сәндік өсімдіктерді анықтауға дейін қысқарады.

Туристер өсімдіктердің жеке түрлеріне де (флористикалық бақылаулар), олардың қауымдастықтарына да (геоботаникалық бақылаулар) зерттеулер жүргізеді.

- **Өсімдік түрі** дегеніміз - бірдей белгілері бар өсімдіктердің жиынтығы.

- **Гербарий** – кептірілген өсімдіктердің жинағы. Жинау үшін келесілер қажет: пышак, қағаз, пресс, дәптер, жыртғылатын дәптер, мақта. Оны түбінен үзіп алу керек.

- **Пайдалылығы** – кеңістікте бағдарлау, ауа райын болжау, тағамда, медициналық көмекте қолдану.

- *Пайдалы өсімдіктер*-қайың-компас, таңқурай, итмұрын-биологиялық сағат, қалақай, жалбыз, шайқурай, жолжелкен (туристерге қажет).

Фауна - тышқан, тиін-ламутка, суыр, арқар, теке, марал, елік, ақкіс, сусар, қабан, түлкі, қасқыр, аю, барс.

Қауіпті-кенелер, энцефалит тудырады. Жалқауланбай бір-бірін тексеру керек. Туристер Табиғатты қорғап, ертенгі күн туралы ойлануы керек.

Таулы-алқапты желдер

- Эби (Евтей) – «Жоңғар қақпасы» оңтүстік -шығыстан (>29 м/с), ені 10 км Жалаңкөл көлі маңында, 60 м/с дейін (70-100 оңтүстік) (Ш: Уәлиханов зерттеді).

-Сайқан – «Жоңғар қақпасы» оңтүстік -шығыстан (10 м/с дейін):

- Шілік таулы-алаңды жел, солтүстігінен батыстан оңтүстік -шығысқа қарай; түнде; карама-қарсы.

-Арыстанды – Қарабас желі – Қаратау жотасының оңтүстік-батыс беткейінде, Арыстанда өзенінің аңғарында, күші 35 м/с дейін. «Қарабас» – Мойынқұмның құмдарын басып алады.

- Құрдай желі – Сібір антициклоны кезінде, күші 40 м/с дейін, жылына 55 күн.

-Мұғалжар желі – жылдамдығы 50 м/с, батыс желдер өтуге үлгермейді.

- Орал таулары және оңтүстіктен Мұғалжарды айналып өтеді.

Мұздықтар

Қардың орташа биіктігі: Алтай – 2600 метр, Тянь-Шань – 3800 метр. Жоңғар Алатауы – 1369 мұздық, ауданы – 1000 шаршы км., солтүстік беткейі 689 шаршы. Тянь-Шань – 1009 мұздық; ауданы – 857 шаршы км. Қоржанев Мұздығы – Іле Алатауы, ауданы 38 шаршы км. Қазақстандық Алтай – 329 мұздық, ауданы 89 шаршы км.

Жануарлар «Қазақстан Республикасының Қызыл кітабы»

Сарыарка- Манул – мысық тұқымдас; Қарақұйрық; Қазақстандық тау қойы.

Қазақстан Республикасы - Қызыл қасқыр; Тянь-Шань қоңыр аюы; Гепард; Құмды мысық; Қарахан; Түркістан сілеусіні; Қар Барысы; Тоғай маралы; Суырлар; т.б.

Басқасы - Бұйра бірқазан; Қаспак; Түркістан Ақ дегелегі; Фламинг; Акку-басқыш; кара Тұрпан; Дала қыраны; Бүркіт; Ителгі; Сұр тырна; Ақбас тырна; Дуадақ; Гирфалькон; Бұйра-бөбектер; Бара бас күлдіргіш; Саджа.

Қорытынды: Өсімдіктер мен жануарлар әлемін зерттеуге байланысты біздің аумақта сирек кездесетін өсімдіктер мен жануарлардың түрлерін қорғауға көп көңіл бөлінеді. Қоршаған ортаны қорғауға қойылатын ережелер мен белгілі бір талаптарды біле отырып, оларды қолдану, құстардың, жануарлардың, өсімдіктердің сирек кездесетін түрлерінің жойылуын азайтады.

Әдебиет:

- 1.Ефремов Ю.К. Природа моей страны.М.: «Мысль» 1985.
- 2.Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002
- 3.Жиздыбаев Т.К. Словарь-справочник альпинистских, туристских и краеведческих терминов. Алматы, 2004 -192с.
- 4.Жучкова В.К., Раковская Э.М. Природная среда- методы исследования. -М.: Мысль, 1982.

ТАҚЫРЫП 5: Фенологиялық зерттеулер.

Фитофенологиялық және зоофенологиялық зерттеулер

Дәрістің мақсаты: негізгі ұғымдарға анықтамалар беру, фитофенологиялық және зоофенологиялық бақылауларды қарастыру, осы бақылауларды жүргізудің әдістері мен қағидаларын анықтау.

Жоспар:

1. Фитофенологиялық бақылаулар
2. Зоофенологиялық бақылаулар

Негізгі түсініктер: фенология, фитофенология, зоофенология, фауна, флора.

Ағзалардың маусымдық тіршілігі туралы ақпаратты жинақтаудың өте ескі және осы уақытқа дейін негізгі әдісі - фенологиялық бақылаулар, яғни өсу мен дамудың жеке кезеңдерінің басталу уақытын визуалды тіркеу. {Фенология (грек тілінен. Фауно – көрсетемін және Logos – ілім) – жыл мезгілдерінің ауысуына және ауа райының өзгеруіне байланысты органикалық және бейорганикалық табиғаттың маусымдық дамуын зерттейтін ғылым}. Фитофенология (грек. фитон-өсімдік). Жеке органдардың дамуын немесе бүкіл өсімдіктің даму циклын бақылауға болады. Сондай-ақ, өсімдіктердегі маусымдық өзгерістерге, табиғаттың басқа құбылыстарына байланысты олардың басталу уақытына бақылау жүргізуге болады. Бұл жағдайда тұтастай алғанда табиғаттың маусымдық динамикасы туралы толық әсер қалыптасады, табиғаттағы барлық маусымдық құбылыстардың өзара байланыс дәрежесі айқынырақ болады. Осындай бақылаулар арқылы құбылыстар күнтізбелік ретпен орналасып, табиғат күнтізбесін құрайды. Бақылау нәтижелері әдетте кестелер, графиктер, карталар түрінде көрсетіледі, олар өте көрнекі және оқуға оңай. Бір табиғи аймақтың шегінде жылдық циклдің әрбір кезеңі белгілі бір, тек оған ғана тән, маусымдық құбылыстардың жиынтығымен сипатталады. Өсімдіктер әлеміндегі маусымдық өзгерістер әсіресе айқын көрінеді, сондықтан өсімдіктер арасында әр маусымның көрсеткіші ретінде қызмет ететін бірқатар шағын

топтар бөлінеді. Олар қазіргі кездегі табиғат жағдайын бағалау, маусымдық жұмыстардың уақытын болжау үшін (тұқымды себу, өсімдіктерді азықтандыру, зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен күресу және т.б.), табиғатты қорғау шараларын анықтау үшін қолданылады. Өсімдік дамуының келесі маусымдық фазалары бойынша бақылаулар жүргізіледі: бүршіктердің ісінуі және ашылуы, жапырақтары, гүлденуі (басы және аяғы), жемістер мен тұқымдардың пісуі (сүтті, балауыз және толық пісу), жапырақтардың күзгі түсі, жапырақтың түсуі (басы және соңы). Табиғат құбылыстарын бақылауды халық шаруашылығының әртүрлі салалары пайдаланады, өйткені олар дамудың ғылыми негізі болып табылады. Фенологиялық бақылаулардың практикалық маңызы зор. Олардың негізінде белгілі бір ауыл шаруашылығы жұмыстарын жүргізудің, орман отырғызудың, жеміс ағаштарының, саңырауқұлақтардың, жидектердің тұқымдарын жинаудың, сондай-ақ балық аулаудың, аңшылықтың оңтайлы мерзімдері анықталады, зиянкестердің жаппай дамуын болжайды және алдын алады.

Туристік сапарда жол бойында ұзақ аялдауды қажет ететін зоофенологиялық бақылаулардан бас тарту қажет. Сонымен қатар туристерге қолжетімді жылжымалы фенологиялық зерттеулер маңызды және бірқатар артықшылықтарға ие. Ең алдымен, бұл әртүрлі физика-географиялық жағдайларда бір адамдардың бақылауларын жүргізуі, сондай-ақ нашар зерттелген аймақтарды зерттеу мүмкіндігі.

Жорықтағы фенологиялық бақылаулардың жиілігі жыл мезгіліне, ауа-райының жағдайына және маршрут бойынша топтың қозғалыс сипатына байланысты. Жазық жерде, әдетте, күніне бір рет бақылау жасау жеткілікті. Тауларда климаттық жағдайлардың күрт өзгеруі күн ішінде таулардың етегіндегі гүлді өсімдіктерді де, шынның жанында бүршіктерді әрең жаратын өсімдіктерді де көруге мүмкіндік береді. Сондықтан тауларда күніне бірнеше рет бақылау жүргізу ұсынылады. Олар осы аймаққа тән учаскені таңдайды, оның рельефінің сипаты, сонымен қатар топырақ, ылғал, өсімдік жамылғысы таңдалған аймақтың көп бөлігімен бірдей.

Бақылау үшін ең жақсы уақыт-күннің бірінші жартысы, өйткені өсімдіктердің гүлденуі негізінен осы уақытта жүреді. Таңертең күзгі жапырақтардың түсуі байқалады. Өсімдіктердің дамуының маусымдық циклі фенофаз деп аталатын белгілі бір кезеңдерге

бөлінеді (бұршіктену, жапырақ, гүлдену, т.б.). Турист өсімдіктердің әртүрлі түрлерінде белгілі бір фенофазаның басталуын, гүлденуін және аяқталуын тіркеуі керек.

Бақылау объектілері ретінде тек сау, ересектер, адамдар мен жануарлардың әсеріне ұшырамаған өсімдік үлгілері жарамды. Туристерге бұталар мен ағаштарды бақылау оңайырақ, өйткені шөптің өсімдіктер мен мүктердің фенофазасын анықтау үшін біршама тәжірибе қажет.

Қорытынды: Фенологиялық бақылаулардың нәтижелері елдің жана аумақтарын дамытуда, санаторийлер мен демалыс үйлерін орналастыруды жоспарлауда, белгілі бір аурулардың (мысалы, шөп безгегі) өршуін болжауда, өсімдіктерді енгізу және акклиматизациялау және басқа да көптеген салаларда қолданылады.

Әдебиет:

1. Карманная книга натуралиста и краеведа. -М.: Географгиз, 1961.

2. Карманный справочник туриста. Сост. Ю.А. Штюрмер. -М.: Профиздат, 1982.-Изд. 2.

3. Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

ТАҚЫРЫП 6: Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттері. Туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендер

Дәрістің мақсаты: экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттерін анықтау, туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендердің ерекшелігін қарастыру.

Жосар:

1. Зерттеудің мақсаты мен міндеттері.
2. Туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендер (АӨК)

Негізгі ұғымдар: халық, этнография, демография, рекреациялық мотивтер, демография, табиғи ресурстар.

*Зерттеудің мақсаты-*нәтижесінде аумақтық-өндірістік кешендер қалыптасатын, халықты орналастыратын аймақ шаруашылығының барлық салалары, аумақтық бөліну, өзара байланыс туралы ақпарат алу. Бұл туристік және рекреациялық қызметті жоспарлау үшін қажет.

Әдебиет пен картографияны зерттеу әдістемесі, аумақтық-өндірістік кешендерді бағалау. Мақсаты-туристік қызметке жарамдылығы.

*Салыстырмалы географиялық талдау-*туристік бизнес-жоспарды дұрыс бағалайды және жасайды. Әдістеме: аймақтың статистикалық материалы, динамика. Қазақстанда осы тақырып бойынша монографиялар жеткілікті. Атластар, анықтамалықтар, кәсіпорынмен тікелей танысу. Өлкетану жаңа ақпарат алады.

*Халықты зерттеу-*қызықты және маңызды, халықтың қалыптасу тарихы-жұмыстың ажырамас бөлігі. Еңбек ресурстары - кез келген жүйенің шешуші құраушысы. Халық-рекреация субъектісі.

Халық-белгілі бір аумақта тұратын адамдардың жиынтығы.

*Көрсеткіштер-*тарихи кезеңдер, этникалық құрылым, демографиялық көрсеткіштер, әлеуметтік аспектілер.

Этнография (халық сипаттамасы) – шығу тегі мен этносы, әлемдік өркениеттің бір бөлігінен тұратын ерекше мәдениет пен

тұрмыс кұрған халықтардың тарихы туралы ғылым, Сипаттамалық және географиялық дереккөздерді қамтитын материал.

Демография —оның әлеуметтік-тарихи жағдайларындағы халықтың көбеюінің заңдылықтары туралы ғылым. Әдістеме: атлас, статистика, халық санағы.

Әлеуметтану — қоғамның біртұтас жүйесі және жеке әлеуметтік ішкі жүйелер, институттар мен әлеуметтік топтар ретінде дамуы мен қызмет етуінің заңдылықтары мен қозғаушы күштері туралы ғылым.

Елді мекен-халықтың тұрақты тұратын жері. Топонима.

Рекреациялық мотивтер-бұл әлеуметтік ғылымның зерттелмеген саласы, негізгі мақсаты — туристік құрылымдардың рекреациясын ұйымдастыру үшін халықты әлеуметтік зерттеу.

Демалу қажеттілігі - физиологиялық, жыныстық, экзистенциалды, әлеуметтік. Қажеттілік қанағаттанбаудан туындайды.

Табиғи жағдайлар-аумақтың географиялық жағдайының, табиғи ресурстардың жиынтығы. Табиғи жағдайлар — өлкетанудың маңызды объектісі.

Табиғи ресурстар-қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік өндіріс үрдістерінде қолданылатын табиғи жағдайлардың жиынтығы. Күн жылуы, минералдар, өсімдіктер әлемі.

Ауыл шаруашылығы-өсімдіктер мен жануарлар өнімдерін алу.

Өнеркәсіп-индустрияның материалдық негізі.

Көлік-жүк және жолаушылар тасымалы. Түрлері. Қызмет көрсету салалары.

Туристік және рекреациялық ресурстар табиғи және әлеуметтік-экономикалық болып бөлінеді. Табиғи: климат, табиғи сала, танымдық-сауықтыру, спорт. Әлеуметтік-экономикалық: әңгімелер, объект мәдениеті, құбылыстар, саясат, өндіріс, этнос. Қаржылық, материалдық және еңбек ресурстары қажет. Аукымды карта мен егжей-тегжейлі зерттеу қажет.

Өлкетану жұмысында географиялық зерттеулердің мақсаты аймақ шаруашылығының барлық саласында, олардың аумақтық орналасуы мен өзара байланыстарында ақпарат алу болып табылады, нәтижесінде аумақтық - өндірістік кешендер (АӨК) қалыптасады. Бұл мәліметтердің барлығы туристік-рекреациялық

қызметті ұйымдастыру немесе жоспарлау кезінде кез келген дәрежедегі аумақтың ресурстық әлеуетін дұрыс бағалау үшін қажет.

Түгендеу кезеңі барлық қол жетімді көздер туралы ақпаратты және оның мәліметтерін дерекқорға жинаудан тұрады. Әрі қарай өңдеуге, жедел толықтыруға және жаңартуға ыңғайлы болу үшін түгендеу нәтижелерін электрондық дерекқорларға енгізген дұрыс.

Мақсатқа міндеттерді кезең-кезеңімен шешу арқылы қол жеткізуге болады:

Жалпы ғылыми зерттеу және картографиялау нәтижелері негізінде АӨК құрамындағы шаруашылық салаларын түгендеу. Түгендеу кезеңі барлық қол жетімді көздер туралы ақпаратты және оның мәліметтерін дерекқорға жинаудан тұрады. Әрі қарай өңдеуге, жедел толықтыруға және жаңартуға ыңғайлы болу үшін түгендеу нәтижелерін электрондық дерекқорларға енгізген дұрыс.

АӨК мақсатты бағалау. Бағалаудағы ең негізгісі-белгілі бір табиғи нысандардың нақты немесе перспективалы туристік-рекреациялық қызметке жарамдылығын анықтау. Бағалаудың түпкілікті нәтижесін ақшалай түрде болжамды шығындар мен пайда бойынша берген дұрыс.

Есеп айырысу кезеңіне АӨК өзгерістерінің болжамы, оның маңызды құрамдастарының бірі шаруашылық қызметке қатысты табиғи кешеннің тұрақтылығын анықтау болып табылады. Ол үшін зерттеуші АӨК табиғи құрамдас бөліктерінің даму бағытын және жоспарланған экономикалық жүктемені жақсы білуі керек.

Салыстырмалы-географиялық әртүрлі қарқындылықтағы экономикалық жүктемелердің әсерінен дамудың әртүрлі кезеңдерінде болатын АӨК-ның бір типті аналогтарын таңдауға мүмкіндік береді. Бұрын шаруашылық қызметтің бағыты белгілі бір уақыт кезеңіндегі жоспарлармен белгіленетін. Қазіргі уақытта жоспарлы көрсеткіштер жоқ және өткен уақытта экономикалық белсенділіктің ағымдағы тұрақты төмендейтін, қарама-қарсы бағытта жүріп жатқан жағдайын іздеп, ретроспективті материалдарға назар аударуға болады.

Табиғатты және табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану және қорғау, АӨК және әсіресе рекреациялық ресурстарды оңтайлы дамыту бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Бұл кезеңдегі негізгі әдістер картографиялық, өлшемсіз нүктелік бағалау, аналогтар және салыстырмалы географиялық қолданбалы болады.

Халықты зерттеу (жынысы, жасы және әлеуметтік құрылымы, өсімі, еңбек ресурстары, көші-қон үрдістері).

Халықтың аумақтық орналасуын және елді мекендердің түрлерін зерттеу.

Өлкетануды зерттеу үшін сенімді ақпарат көздері кез келген әкімшілік деңгейдегі статистикалық материалдар болып табылады.

Кәсіпорындардың барлық түрлері бойынша статистикалық есеп беру қалалар мен аудандар деңгейінде жүргізіледі және экономиканың құрылымы мен зерттелген кезеңдегі өнім көлемі туралы мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Бірқатар жылдардағы есептер экономикалық дамудың тарихы мен динамикасын көрсетеді, есеп айырысу кезеңіндегі АӨК өзгерістерін болжауға негіз болады.

Қазақстан бойынша, жекелеген облыстар мен өңірлер бойынша шаруашылық салаларының егжей-тегжейлі сипаттамасы және тұтастай алғанда экономикалық-географиялық сипаттамалары берілген монографиялар бар. Қазақстанның барлық өңірлері үшін өлкетану зерттеулерінің бастапқы кезеңінде Қазақ КСР 2-томының атласын, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды пайдалану міндетті. Бұл дерек көзі экономиканың барлық салаларының және жалпы республика халқының егжей-тегжейлі сипаттамасынан басқа, жеке өңірдің Қазақстан экономикасындағы рөлін, технологиялық және сауда байланыстарының құрылымы мен географиясын бағалауға мүмкіндік береді және ақпаратты картографиялық бейнелеудің үлгілерін береді.

Кәсіпорындармен тікелей танысқан кезде өлкетанушылар зерттеулерде жетіспейтін ең жаңа және сенімді ақпаратты алады.

Халықты зерттеу өлкетану зерттеулерінің маңызды және қызықты кезеңі болып табылады, өйткені халықтың қалыптасу тарихы өлкетанудың ажырамас бөлігі және объектісі болып табылады.

Алматы облысының аумағында шаруашылық бағыты мен табиғи ресурстарды пайдалану сипаты бойынша үш экономикалық-географиялық ауданды бөлуге болады: Алматы, Шарын және Балқаш маңы.

Алматы ауданы Жамбыл, Іле, Талғар және Еңбекшіқазақ әкімшілік аудандары мен Алматы қаласын қамтиды.

Жоғары температура, тау бөктеріндегі ұзақ вегетациялық кезен жылуды жақсы көретін дақылдарды - темекі, қант қызылшасы, жүзім өсіру үшін қолайлы жағдай жасайды. Аудан шаруашылықтары күздік және жаздық бидай, арпа, жүгері, техникалық дақылдар (қызылша, соя, темекі), көкөністер мен картоп егеді. Мал шаруашылығы жақсы дамыған.

Шығыс- Іле физикалық-географиялық ауданы Іле Алатауы округінің бір бөлігін құрайды. Ауданның геожүйелері табиғи ресурстарға бай және Алматы облысының шаруашылық дамуына ықпал ете алады. Ауданның негізгі табиғи байлығы табиғи шабындықтар мен жайылымдар болып табылады. Шелек ауданының ауылдары темекі, дәнді дақылдар өсіреді, көкөніс өсірумен және бау-бақша өсірумен айналысады.

Экономика салаларының мамандануы әрдайым аумақтың табиғи және элеуметтік-экономикалық элеуетін, өнімнің жекелеген түрлерін өндіруді мамандандырылған кәсіпорындарға шоғырландыру үрдісін көрсетеді. Өлкетанудағы зерттеулерде рекреациялық мамандандыруды қазіргі рекреациялық нысандардың жиынтығы бойынша іс жүзінде бар деп санауға болады. Екі бағалаудың да практикалық маңызы бар, ал оларды салыстырмалы талдау ресурстардың даму дәрежесін анықтауға және рекреациялық кәсіпорындар қызметінің перспективалық бағыттарын анықтауға мүмкіндік береді.

Нақты бар рекреациялық мамандандыруды бағалау мекемелердің барлық жұмыс істеп тұрған кәсіпорындарының демалыс пен туризмнің әртүрлі түрлеріне мамандануын есептеу арқылы жүзеге асырады. Перспективалы мамандандыруды бағалау аумақтың туристік-рекреациялық бағалауын кешенді бағалауға негізделеді.

Өнеркәсіптік кәсіпорындар экскурсиялық нысандар ретінде қызығушылық тудыруы мүмкін.

Көлік, қоғамдық өндірістің маңызды салаларының бірі, тауарлар мен жолаушыларды тасымалдауды жүзеге асыратын инфрақұрылым саласы. Көлік түрлері жер үсті - автомобиль, теміржол, ат - арба, жүк; су-теңіз, өзен, көл; әуе болып бөлінеді. Көліктің болуы және сапалы жағдайы демалу мен туризмді дамытудың қажетті және көбінесе шешуші шарты болып табылады.

Қызмет көрсету саласы тамақ, тұрмыстық қызмет, ойын-сауық, байланыс кәсіпорындарының жиынтығын қамтиды және көбінесе халықтың түрі мен санымен, елді мекеннің әкімшілік

мәртебесімен және экономиканың барлық салаларының даму деңгейімен анықталады. Өлкетанудағы зерттеулерде қызмет көрсету саласын талдау егжей-тегжейлі жүргізілуі керек, өйткені ол аумақтық рекреациялық жүйе инфрақұрылымының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады.

Рекреация объектілерін - демалыстың әртүрлі түрлерін қамтамасыз ететін кәсіпорындар мен мекемелерді (курорттық, сауықтыру, спорттық және экскурсиялық-туристік) талдау ерекше назар аударуға тұрарлық.

Қорытынды: Ақпаратты берудің бұл тәртібі барлық экономикалық құбылыстарды олардың себепті байланысында көрсетеді. Ақпарат жинауды аймақтың географиялық орнын көрсету және оның экономикалық мамандануға қалай әсер ететінін көрсету арқылы бастаған дұрыс. Жылдық статистикалық жинақтарды пайдалана отырып, облыстың (ауданның) жекелеген өнім түрлерінің республикалық өндірісіндегі үлесін көрсетуге болады.

Табиғат ресурстарының сипаттамасы мақсатты болуы керек және бұл ресурстар аймақтың немесе республиканың туристік-рекреациялық құрылымдарының қызметіне қалай көмектесе алады немесе қиындатады деген сұраққа жауап беруі керек.

Шаруашылық сипаттамаларының бұл бөлігінде табиғатты қорғау мәселелерін рекреациялық жұмыстарды онтайландырудың негізгі бағыты ретінде қарастыру қажет.

Арнайы әдебиеттермен және оларды салыстыруда белгілі бір кезеңдегі статистикалық мәліметтермен жұмыс жасау арқылы аудан экономикасының дамуы туралы қысқаша тарихи мәліметтерді құрастыруға болады.

Әдебиет:

1. Ердавлетов С. Р. География туризма Казахстана. - Алма-Ата: Ғылым, 1992.

2. Вуколов В. Н. Основы туристско-краеведческой работы // Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, обще-профессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

3. Юньев И. С. Краеведение и туризм. М, Знание, 1974.

ТАҚЫРЫП 7: Әлеуметтік-географиялық зерттеулер. Экономикалық-географиялық зерттеулер

Дәрістің мақсаты: осы тақырып бойынша негізгі ұғымдармен танысу, әлеуметтік-географиялық, экономикалық-географиялық зерттеулерді білу, осы екі зерттеу арасындағы байланысты анықтау.

Жоспар:

1. Әлеуметтік-географиялық зерттеулердің құрылымы
2. Экономикалық-географиялық зерттеулердің құрылымы

Негізгі ұғымдар: әлеуметтік-экономикалық ресурстар, табиғи жағдайлар, шаруашылықтың салалары, рекреациялық орта.

Бұл зерттеулер үшін белгілі бір ұғымдарды анықтау қажет.

Табиғи туристік-рекреациялық ресурстар екі топқа бөлінеді:

а) табиғи ортаның құраушылары бойынша: климаттық, су, орман, тау.

б) функционалдық мақсаты бойынша: сауықтыру, танымдық, спорттық.

Әлеуметтік-экономикалық ресурстарға тарихи-мәдени объектілер (ескерткіштер мен мемориалдық орындар, мұражайлар және т.б.) және құбылыстар (этнографиялық, саяси, өндірістік) жатады.

Туризмді дамыту үшін қаржылық, материалдық және еңбек ресурстары қажет екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан рекреациялық ресурстардың мұндай жіктелуі бар, оларды тікелей және жанама деп бөледі.

Тікелей ресурстарға туристердің өздері қолданатын ресурстар (ландшафттың әсемдігі, аймақтың емдік-сауықтыру қасиеттері, танымдық объектілер) жатады. Тікелей ресурстарды пайдалану үшін жанама ресурстар тартылады: шикізат, энергетика, қаржы, материалдық, еңбек. Табиғи, техникалық, әлеуметтік үрдістер мен құбылыстардың жиынтығы, олардың айналасындағы адамдар өздерінің рекреациялық қызметін жүзеге асыру үрдісінде рекреациялық ортаны құрайды. Рекреациялық орта уақыт өте келе осы ортаның жоғарыда аталған элементтерінің өзгеруінің әсерінен

өзгереді, олардың көпшілігі, ең алдымен, табиғи жағдайларға тән циклдік сипатқа ие.

Рекреациялық ресурстарды қорытынды бағалау және рекреациялық қызметті ұйымдастыру мүмкіндіктерін болжау үшін ақпаратты бейнелеудің кешенді картографиялық әдісі қолданылады. Картографиялық әдіс туристік-рекреациялық ресурстардың барлық түрлерінің сипаттамаларын біріктіруге және олардың қолданыстағы инфрақұрылымдар аясында аумақтық бөлінуін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Көрнекі мысал ретінде "Қазақ КСР: туристік сызба" картасын келтіруге болады. М. ГУГК, 1982 ж. бұл сызбада мемлекеттік және әкімшілік шекаралар, батпақтар, құмдар, тұзды батпақтар, ерекше қорғалатын аумақтар-қорықтар мен инфрақұрылым объектілері: облыс орталықтары, ірі қалалар мен кенттер, темір және автомобиль жолдары, техникалық қызмет көрсету станциялары мен жанармай құю станциялары, кеме жүзетін өзендер, өзен порттары, туристік ұйымдар, қонақ үйлер, лагерьлер, курорттар, экскурсиялық объектілер: мұражайлар, табиғат ескерткіштері және тарихи орындар келтіріледі. Картада облыстар және Алматы қаласы бойынша барлық ескерткіштердің тізбесі берілген түсіндірме бар.

Мазмұны бойынша ұқсас, бірақ туристік-экскурсиялық объектілердің болуы тұрғысынан Қазақстан аумағын аймақтарға бөлу торымен толықтырылған карта Қазақ КСР Атласының 2-бөлімінде берілген. Әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, тарих». М. ГУГК. 1985, 32-33 беттер.

Кішігірім аумақтарды рекреациялық картаға түсірудің мысалы ретінде ресурстардың барлық кешенін көрсетуге арналған егжей-тегжейлілігі жоғары «Туристско-рекреационных ресурсов Семиречья» («Жетісудың туристік-рекреациялық ресурстары») картасы Алматы, 1997 ж. Бұл картада арнайы белгішелер мен стандартты картографиялық белгілер инфрақұрылым, ерекше қорғалатын аумақтардың шекаралары (қорықтар, ұлттық парктер мен қорықшалар) және әкімшілік-аумақтық бөліністерін көрсетеді.

Қазақстанның ерекше қорғалатын табиғи аумақтарының құрылымы өзіне 10 мемлекеттік табиғи қорықтарды, 10 мемлекеттік ұлттық табиғи парктерді, 50 аса мемлекеттік табиғи қаумалдар мен ерекше ландшафттар құрамы кіретін 26 мемлекеттік табиғи ескерткіштерді және т.б. кірістіреді.

Қазақстан Республикасындағы ерекше қорғалатын табиғи аумақтар

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар	Саны	Аумағы
Мемлекеттік табиғи қорықтар	10	1 223,3 мың га
Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер	10	1 653,1 мың га
Мемлекеттік табиғи орман резерваттары	3	940,1 мың га
Зоологиялық және кешенді табиғи қаумалдар	57	5 998,3 мың га
Табиғат ескерткіштері	26	6,6 мың га
Алматы, Қарағанды, Риддер, Жезқазған қалалары, Бақанас ауылындағы мемлекеттік ботаникалық бақтар	5	424 га
Мемлекеттік қорық аймақтары	5	11 350,5 мың га
Қазақстан туризмі //ресми сайт. Қазақстан Республикасының ұлттық экономика министрлігінің статистика комитеті. www.stat.gov.kz		

Бұрын тек бюджеттік аударымдар есебінен өмір сүретін қорғалатын аумақтардың көбісі туризмнен тұрақты кіріс таба бастады, нәтижесінде түрлі деңгейдегі жергілікті басшылар аймақтарда қорғалатын аумақтар базасында туристік қызметтің тұрақты дамуының негізін құруға талпынады. Қазақстандағы экотуризм экономикалық тартымдылыққа ие, осыған байланысты басқарудың барлық деңгейінде оның дамуын қолдау сұрақтарына үлкен назар аударыла бастады. Сондықтан, Қазақстанда 2030 жылға дейін тағы да 12 ұлттық парк, 17 қорық, 65 табиғи ескерткіштер мен 58 қаумалдарды ұйымдастыру қарастырылады.

Табиғи географиялық түрлілікке орай, Қазақстан аймақтары экологиялық туризм ресурстарымен түрліше қамтамасыз етілген, осыған орай, түрлі облыстарда экологиялық туризмді қолдау үрдісінің өзіндік ерекшеліктері бар.

1. Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1926 ж. Көлемі 131 934 га. Орналасқан жері Түркістан облысы және Жамбыл облысы орналасқан жері.

2. Алматы мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1931 ж. Көлемі 74 700 га. Алматы облысы.

3. Наурызым мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1931 ж. Көлемі 191 381 га. Орналасқан жері Қостанай облысы.

4. Барсақелмес мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1939 ж. Көлемі 160 826 га. Орналасқан жері Қызылорда облысы.

5. Қорғалжын мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1968 ж. Көлемі 543 171 га. Орналасқан жері Ақмола және Қарағанды облысы.

6. Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1976 ж. Көлемі 102 979 га. Орналасқан жері Шығыс Қазақстан облысы.

7. Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1984 ж. Көлемі 223 342 га. Орналасқан жері Маңғыстау облысы.

8. Батыс Алтай мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1992 ж. Көлемі 86 122 га. Орналасқан жері Шығыс Қазақстан облысы.

9. Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 1998 ж. Көлемі 65 2017,9 га. Орналасқан жері Алматы облысы және Шығыс Қазақстан облысы.

10. Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы. Құрылған жылы 2004 ж. Көлемі 34 300 га. Орналасқан жері Түркістан облысы.

Табиғи әлеуетті бағалау кешенді ландшафтық негізде фонддық түспен берілген. Белгішелер ең үлкен экскурсиялық табиғи және тарихи нысандарды көрсетеді, Ұлы Жібек жолының бағыты көрсетілген. Жетісудың әртүрлі аудандарының жиынтық туристік-рекреациялық әлеуетін бағалау мүмкін болатын рекреация мен туризм түрлеріне сапалы баға берілетін дөңгелек диаграммалар түрінде орындалған. Осы диаграммаларға алғашқы жақындауға назар аударып отырып, әр ауданда туризм мен рекреацияның белгілі бір түрлерімен айналысу мүмкіндігін анықтауға болады, ал бұдан рекреациялық кәсіпорындардың қызметін жоспарлауға болады.

Адамның рекреациялық қажеттіліктері рекреацияның арнайы құралдарының; емдік, табиғи-климаттық, мәдени - спорттық, әлеуметтік-психологиялық құралдардың көмегімен қанағаттандырылады. Кез-келген қажеттілік белгілі бір шегіне жететін қанағаттанбау, аландаушылық күйі ретінде туындайды. Қанағаттанған кезде қанағаттанбау сезімі жоғалады, бірақ белгілі бір циклмен қажеттіліктің жаңа кернеуі жүреді.

Халықты әлеуметтік зерттеу, қажеттіліктердің келесі топтарын бөлуге мүмкіндік береді:

Өмірлік (тамақ, ауа, ұйқы, күн, қозғалыс және т.б.).

Экологиялық (қоршаған ортаның қолайсыз факторларының әсерін қауіпсіз табиғи жағдайларда жоюда).

Әлеуметтік (әлеуметтік рөлдердің қажетті өзгеруі, әлеуметтік бақылау деңгейінің төмендеуі).

Психологиялық (мәжбүрлі қарым-қатынастан босату, ақпарат ағынының төмендеуі).

Рухани (мәдени деңгейін көтеру, өмірдің мәнін түсіну).

Біздің динамикалық уақытымызда еңбек пен демалыстың шекаралары барған сайын мобильді бола түсуде, еңбек пен демалыстың стандартталған ырғағы жойылуда және бұл жағдайды туристік құрылымдардың ұйымдастырушылары белгілі бір турлардың мазмұнын әзірлеу кезінде ескеруі керек. Табиғат ресурстарын экономикалық бағалау – белгілі бір аумақта немесе жерде болып табылады табиғат ресурстарын пайдалану экономиканың беретін әсерін анықтау. Табиғи ресурстарды шаруашылық бағалау-шаруашылыққа осы ауданда немесе пунктте табиғи ресурстарды пайдалануға мүмкіндік беретін әсерді анықтау.

Белгілі бір аймақтың экономикасын сипаттайтын ақпаратты таңдау, оның экономикалық және рекреациялық мүмкіндіктері арасындағы қатынасты келесі құрылымға сәйкес жүргізген жөн:

1. Аудан шаруашылығының жалпы сипаттамасы, оның облыстың, республиканың, шектес мемлекеттердің шаруашылығындағы орны. Бұл бөлімде мынадай көрсеткіштерді беру қажет: салалардың құрылымы, өнім өндірудегі мамандану, көрші аудандармен өндірістік-шикізат байланысы, шаруашылықтың экономикалық тиімділігі (шығындылық немесе пайдалылық) және т. б.

2. Ауданның табиғи жағдайлары мен табиғи ресурстары және оларды шаруашылық бағалау.

Табиғи жағдайлар, аумақтың географиялық жағдайының, табиғи ресурстардың және географиялық ортаның басқа құраушыларының жиынтығы (геологиялық құрылым, рельеф, климат, өзендер, көлдер, өсімдіктер мен жануарлар әлемі). Табиғи жағдайлар өлкетанудың маңызды объектілері болып табылады және

өндірістің орналасуына, халықтың қоныстануына, рекреацияға және адам қызметінің басқа да нысандарына тікелей әсер етеді.

Табиғи ортаның жекелеген құраушыларын сипаттай отырып, оларды рекреацияның қандай да бір түріне немесе туризм түріне қатысты бағалау қажет.

Табиғи ресурстар, қоғамның материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік өндіріс үрдісінде қолданылатын табиғи жағдайлардың барлық жиынтығының бөлігі. Табиғи ресурстардың негізгі түрлері: күн энергиясы, жер ішіндегі жылу, су, жер минералды ресурстары, өсімдіктер, жануарлар әлемінің өсімдіктері.

3. Аудан шаруашылығын дамыту туралы қысқаша тарихи анықтама.

4. Аудан халқы туралы мәліметтер.

5. Экономиканың сипаттамасы және оның алдағы жылдардағы даму мүмкіндіктері. Зерттеудің осы кезеңін орындау экономиканың салалары бойынша ақпараттық-анықтамалық және статистикалық материалдарды ұсынудың жалпы қабылданған жүйесі бойынша жүзеге асырылады.

Шаруашылықтың негізгі салалары: ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, көлік, қызмет көрсету саласы.

Ауыл шаруашылығы, материалдық өндірістің басты салаларының бірі; өсімдік шаруашылығы мен мал шаруашылығы өнімдерін алу үшін ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру және ауыл шаруашылығы жануарларын өсіру. Ауыл шаруашылығы объектілері мен өнімдері өлкетану үшін де, рекреация мен туризм үшін де қызығушылық тудырады.

Өнеркәсіп, материалдық өндірістің ең ірі және техникалық жабдықталған саласы, экономиканы индустрияландырудың материалдық негізі. Еңбек құралдарын және басқа да өндіріс құралдарын жасайды, сондай-ақ өлкетанудың ажырамас бөлігі және объектісі болып табылады. Қазіргі еңбек ресурстары кез келген рекреациялық жүйенің шешуші құрамдас бөлігі болып табылады және жалпы халықтың барлық топтары рекреация субъектісі болып табылады.

Халық саны-белгілі бір аумақта тұратын адамдардың жиынтығы. Өлкетану қалыптасуының тарихи кезеңдері, этникалық құрылымы (ұлттық құрамы), демографиялық көрсеткіштері (саны,

жынысы мен жас құрамы, өсуі, өлім-жітімі, еңбек ресурстары, көші-кон және т.б.), әлеуметтік аспектілері сияқты көрсеткіштермен сипатталады.

Халықтың этникалық құрылымын қалыптастырудың тарихи кезеңдері туралы ақпаратты Этнография бойынша монографиялық жұмыстардан алуға болады. *Этнография* - (грек тілінен. "этнос" - халық, "графо" - сипаттама) - бұл халықтардың шығу тегі мен этникалық тарихы, олардың мәдениеті мен өмірінің өзіндік ерекшеліктерін-әлемдік өркениеттің құрамдас бөліктерін қалыптастыру туралы тарихи ғылым.

Сонымен қатар, барлық дерлік тарихи, әдеби, көркем және сипаттамалық географиялық ақпарат көздерінде этнография туралы материалдар бар.

Демографиялық зерттеулер қазіргі халық туралы толық ақпарат береді. Демография (грек тіл. *demos*-халық және *grapho*-сипаттама)-әлеуметтік-тарихи жағдайларда халықтың көбею заңдылықтары туралы ғылым.

Қазақстан Республикасы халқының қазіргі жай-күйінің сипаттамасы жөніндегі материалдар жеткілікті көлемде бар. Ең алдымен, бұл Қазақ КСР атласы, 2-бөлім, онда халықтың сипаттамасы 15 картада берілген. Атлас карталарындағы мәліметтер 80-жылдардың басында берілген, сондықтан түзетуді қажет етеді. Облыс деңгейінен республикаға дейінгі ең жаңа демографиялық ақпарат жыл сайынғы статистикалық анықтамалықтардан тұрады. Жекелеген өңірлер, Республика, ТМД (Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы) және әлем бойынша аналитикалық ғылыми әдебиеттер де бар.

Өлкетану зерттеулерінің әлеуметтік аспектілері халықтың сипаттамаларын әртүрлі әлеуметтік топтарға, жіктелмідерге бөлу, олардың мүдделері мен өзара әрекеттері туралы ақпаратпен толықтырады.

Әлеуметтану-бұл тұтас жүйе және жеке әлеуметтік ішкі жүйелер, институттар және әлеуметтік топтар ретінде қоғамның дамуы мен жұмыс істеуінің заңдылықтары мен қозғаушы күштері туралы ғылым.

Халықты өлкетану бойынша зерттеудің барлық аспектілері туралы ақпарат қызығушылық тудырады, өйткені халықтың барлық жас және әлеуметтік топтары рекреациялық ресурстар негізінде

қызметтер спектрін кеңейтуге мүдделі. Кейбіреулері демалушылар ретінде (балалар, зейнеткерлер, демалушылар және т.б.), басқалары қызмет көрсететін персонал ретінде, өйткені туристік және рекреациялық қызмет көрсету саласында барлық қызмет көрсету салалары жұмыс істейді. Өлкетану зерттеулерінде халықты қоныстандыру типтерін (қалалық және ауылдық) сипаттауға елеулі мән беру қажет, өйткені елді мекендердің түрі және рекреациялық қызмет сүйенетін барлық инфрақұрылым қоныстану сипатына байланысты болады.

Елді мекендер (елді мекен), халықтың тұрақты немесе маусымдық тұрғылықты жері. Барлық елді мекендердің географиялық атаулары (топонимдері) бар және өлкетануда әкімшілік жағдайымен, халық санымен, кеңістіктік формасымен, жинақылығымен және басқа да көрсеткіштерімен сипатталады. Халықтың ерекшеліктері туралы егжей-тегжейлі материалдар рекреациялық іс-шараларды жоспарлау мен ұйымдастыруда міндетті түрде қолданылады. Олар барлық популяциялардың этникалық, жастық, әлеуметтік топтар бойынша жіктеуге және олардың осы топтар мен кішігірім топтар мен жеке тұлғаларға арналған рекреациялық мотивацияларына сүйене отырып, демалыс түрлерін таңдауға мүмкіндік береді.

Рекреациялық мотивация - бұл әлеуметтану ғылымының зерттелмеген саласы, бірақ рекреациялық іс-әрекетті ұйымдастыру үшін халықты әлеуметтік зерттеудің негізгі мақсатын дәл осы құрайды. Сонымен қатар, көптеген адамдардың рекреациялық мотивтері туралы сенімді ақпарат (ел ішінде де, шетелде де) рекреациялық және туристік құрылымдардың дамуының негізгі болжау факторы болып табынады, онда туристік фирмалардың (құрылымдардың) әлеуеті жоғары бір немесе бірнеше адамның қалауына бейімделеді. Демалыс қажеттілігі табиғаттан ажырамайды, бірақ оны келесі деңгейлерге бөлуге болады:

- физиологиялық (тамактану, емдеу, емдік қозғалыстар); - жыныстық (жыныстық қажеттілікті қанағаттандыру);
- экзистенциялық (демалу мен емдеудің физикалық және әлеуметтік қауіпсіздігі);
- әлеуметтік.

Қорытынды: Әлеуметтік-географиялық және экономикалық - географиялық зерттеулердің деректері негізінде ауданның, қаланың, облыстың немесе бүкіл елдің туристік әлеуетін есептеуге болады. Бұл зерттеулер зерттелетін объектінің әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы толық мәлімет алуға көмектеседі, оның барлық мәселелері мен туризмді одан әрі дамыту перспективалары бар.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

2. Географические аспекты исследования рекреационных систем. - М., 1979

3. Энциклопедический словарь юного географа-краеведа. -М.: Педагогика, 1981.

ТАҚЫРЫП 8: Туристік қызметтегі инфрақұрылым. Туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстар

Дәрістің мақсаты: негізгі ұғымдарға анықтамалар беру, туризм инфрақұрылымының негізгі құрамдастарын қарастыру, туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстарды анықтау, инфрақұрылым мен әлеуметтік-экономикалық ресурстардың өзара байланысын анықтау.

Жоспар:

1. Туризм индустриясындағы инфрақұрылым
2. Инфрақұрылымның негізгі құрамдас бөліктері
3. Туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстар
4. Қазақстандағы туризм инфрақұрылымының дамуы

Негізгі түсініктер: туристік индустрия, өндірістік инфрақұрылым, әлеуметтік инфрақұрылым, әлеуметтік-экономикалық ресурстар.

Инфрақұрылым экономикада және кез келген аймақ тұрғындарының өмір сүруіне белгілі бір жағдайларды қамтамасыз етуде өте маңызды рөл атқарады. Ол өнеркәсіптік, ауылшаруашылық өндірісі мен туризм индустриясының қалыптасуына айтарлықтай әсер еткенімен, аумақтың мамандануын анықтамайды. Материалдық өндірістен айырмашылығы, инфрақұрылымның жеткілікті нақты анықталған аумақтық сипаты бар, туризм индустриясының мамандануын анықтайтын өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Инфрақұрылым келесі белгілермен сипатталады:

- инфрақұрылым элементтері материалдық құндылықтарды өндірмейді, тек оларды өндіруге қажетті алғышарттарды жасайды;

- құрылымдық-функционалдық объектілер мен инфрақұрылым объектілерінің тиімділігі материалдық өндірістің үздіксіз дамуы мен жетілдірілуімен тығыз байланысты;

- инфрақұрылым тиісті табиғи, экономикалық және рекреациялық ресурстары, географиялық орналасуы бар аумақты толық және ұтымды экономикалық пайдалануға ықпал етеді, оны әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды ресурсы ретінде қарастыруға болады.

Рекреациялық инфрақұрылымды дамытудың негізгі міндеті оның сапалық және сандық сипаттамаларын әлемдік стандарттар деңгейіне жеткізу болып табылады.

Туристтік маусымдарды калыптастыру – жаз және қыс – жазғы және қысқы жағдайларға қолайлы туристік инфрақұрылымды қайта құруды талап етеді. Бізге кеңістік пен уақыт бойынша, сондай-ақ жылы мезгілдеріне сәйкес туристік-рекреациялық инфрақұрылым аумағын қамтуға мүмкіндік беретін туристік маршруттардың ұтымды жоспары қажет. Бұл тәсіл ресурстарды неғұрлым толық пайдалануға және туризмнің кеңістіктік және маусымдық біркелкі еместігінің көлікке, ішкі қызмет көрсету жүйесіне және білікті мамандарды пайдалануға кері әсерін азайтуға ықпал етеді.

Әлеуметтік-экономикалық мәні, құн және еңбек сипаттамалары бойынша туристік инфрақұрылым мыналардан тұрады: орналастыру, тамақтандыру, көлік, экскурсиялық қызмет, бос уақытты ұйымдастыру, ақпараттық-жарнамалық қызметтер және т.б. Функционалдық мақсаты бойынша туристік инфрақұрылым: өндірістік (көлік, байланыс, құрылыс индустриясы, сумен жабдықтау, энергиямен жабдықтау) және әлеуметтік (сауда, қоғамдық тамақтану, тұрмыстық қызмет көрсету, мәдениет, балалар және емдеу мекемелері және т.б.) болып бөлінеді. Қоршаған ортаны қорғауға және рекреациялық ресурстарды жоюға байланысты инфрақұрылымдық нысандарды бөлек атап өткен жөн. Туризм саласын дамыту үшін байланыс желілерінің маңызы зор. Байланыс маршруттары туристік-рекреациялық кешеннің құрамдас бөлігі болып табылады. Ол мыналардан тұрады; темір жол, автомобиль жолдары, теңіз, өзен, әуе көлігі. Көлік желісінің дамуына әртүрлі көлік түрлері, жолдардың ұзындығы, тығыздығы, олардың сапасы мен кептелісі әсер етеді. Байланыс желілерінің көліктік желісі аумақтық инфрақұрылым жүйесінің ішкі жүйесі болып табылады. Көлік инфрақұрылымының ең маңызды ерекшелігі – оның бір аумақтық жүйеге біріктірілуі.

Бүгінгі таңда Қазақстан заманауи туристік индустрияның барлық қажетті инфрақұрылымын құруға міндетті. Туристердің бізге келуін қаласақ, біз бұл бағыттағы көптеген тәсілдерді шұғыл түрде қайта қарауымыз керек: визаларды беру құны мен мерзімінен бастап ірі туристік демалыс және ойын-сауық орталықтарын салуға дейін. Көптеген мемлекеттік органдар мен облыстық атқарушы органдар туризмді дамытуға мүдделі болуы керек, өйткені туризм

әртүрлі салалардағы қызметтер мен өндірістің үлкен спектрін қамтиды.

Көп нәрсе жергілікті биліктің бастамасына, олардың туризмнің өңірдің гүлдену көзіне айналатынын түсінуіне байланысты. Сонымен қатар, қуатты туристік орталықтарды құру үшін мемлекет тарапынан да, отандық және шетелдік инвесторлардан да күрделі салымдар қажет. Сондықтан біз барлық халықаралық стандарттар мен талаптарға жауап беретін дамыған туристік кешеннің ертерек пайда болуына қажетті жағдай жасауымыз керек. Қазақстанның кейбір облыстарында жол бойындағы сервис нашар. Отандық туристік компаниялардың көпшілігі ел өңірлерінде жол бойындағы сервистің нашар жай-күйіне немесе болмауына, атап айтқанда, жол бойындағы инфрақұрылым объектілеріндегі санитарлық тораптардың (дәретханалардың) нашар жағдайына шағымдар айтады.

Қазіргі уақытта Қазақстанның туризм саласындағы инвестициялық тартымдылығын арттыру және экономиканың туристік секторына инвесторларды тарту бойынша жұмыстар жүргізілуде. Бүгінгі таңда жергілікті атқарушы органдардың мәліметтері бойынша туризм саласының 106 жобасын қамтитын инвестициялық жобалардың бірыңғай ақпараттық базасы қалыптастырылды.

Қорытынды: Туристік қызметтегі инфрақұрылым туризмнің толық дами алмайтын проблемалары мен себептерін анықтауға көмектеседі. Осыған байланысты туристік инфрақұрылымды жақсарту, белгілі бір стандарттар мен талаптарға байланысты инфрақұрылым элементтерін қайта құру қажет.

Әдебиет:

1. Гмошинский В.Г., Флиорент Г.И. Теоретические основы инженерного прогнозирования. - М.: Наука, 1973.

2. Настольный словарь финансово-экономических терминов и понятий/Под ред. М.А. Коробейникова - М СпортАкадемПресс 1999.

3. Определение приоритетных направлений организационно-экономического развития предприятия. Консультационная фирма «Эккон» /Менеджмент в России и за рубежом. - 1998. -№4

ТАҚЫРЫП 9: Тарихи өлкетану негіздері. Мұрағаттар.

Дәрістің мақсаты: тарихи өлкетанумен, оның негізгі мақсаты мен міндеттерімен танысу, археология, мұрағат, топонимика, сәулет, мұражайтану сияқты негізгі ұғымдардың мәнін қарастыру.

Жоспар:

1. Мақсаттары мен міндеттері
2. Археология және тарих
3. Мұрағаттар
4. Топонимика
5. Архитектура
6. Мұражайтану

Негізгі түсініктер: археология, топонимика, архитектура, мұражайтану, мұрағаттар, ескерткіштер.

Тарихи өлкетанудың мақсаты мен міндеттері тарихи ескерткіштерді, мәдениет мұрағаттарын, сәулет ескерткіштерін, археологияны, топонимиканы, ономастиканы, гидронимияны, орономиканы зерттеу, сақтау болып табылады.

Тарихи-бұл ауданның, қаланың немесе ауылдың белгілі бір бөлігінде тарихи және мәдени ескерткіштерді сақтауды зерттеу міндеттері бар салалық өлкетанудың ажырамас бөлігі.

Туристтік әдебиеттердегі тарих және мәдениет ескерткіштеріне мыналар жатады:

тарих ескерткіштері-аса маңызды тарихи оқиғалармен, қоғам мен мемлекеттің дамуымен, азаматтық және Ұлы Отан соғыстарымен, ғылым мен техниканың, халықтар тұрмысының дамуымен, аса көрнекті саяси, мемлекеттік, әскери қайраткерлердің, халық батырларының, ғылым, әдебиет және өнер қайраткерлерінің өмірімен байланысты ғимараттар, құрылыстар, естелік орындар мен заттар.

Саяхат кезінде нақты жағдайларға байланысты кездесетін тарихи, ғылыми, көркем немесе мәдени құндылығы бар басқа да объектілерді де тарих және мәдениет ескерткіштері қатарына жатқызуға болады. Сонымен, мәдени ескерткіштерге ғылымның, әдебиеттің, өнердің көрнекті қайраткерлерінің есімімен байланысты

көптеген ескерткіштер жатады. Бұл олардың туып-өскен, оқыған, шығармашылық және қоғамдық қызметі еткен жерлер.

Тарих және мәдениет ескерткіштерінің көпшілігі анықталып, қорғауға алынды, бірақ бұл кейбір құнды ескерткіштердің, әсіресе жергілікті ескерткіштердің белгілі бір себептермен белгісіз болып қалуын жоққа шығармайды.

Мұндай ескерткіштерді мемлекет қорғауындағылар тізіміне енгізу үшін анықтау – өлкетанушылардың басты міндеті. Ескерткіштер туралы алдын ала мәліметтер жергілікті тұрғындардан сұхбат алу немесе жазбаша дереккөздерден алынған ақпараттар арқылы жиналады.

1990 жылдары Қазақстанда тарихи мұраны қорғауға қатысты үш заң мен 300-ден астам заңға тәуелді актілер қабылданды.

Дегенмен, мәдени ескерткіштер халықтың бір ұрпағына ғана емес, ұлтына қарамастан халыққа тиесілі екенін есте ұстаған жөн.

Археология - бұл тарихты материалдық ескерткіштер бойынша зерттеу. Бұл күрделі заманауи ғылым, оның әдістерін тек жақсы дайындалған маман ғана игере алады. Қазба жұмыстарын физика немесе химия эксперименті ретінде қайталауға болмайды. Сондықтан қазба жұмыстарын жүргізу тек археология мамандарына ғана сеніп тапсырылады.

Археология ескерткіштері - қалашықтар, қорғандар, ежелгі қоныстардың, бекіністердің, өндірістердің, каналдардың, жолдардың қалдықтары, ежелгі жерлеу орындары, тас мүсіндер, жартастағы бейнелер, ежелгі заттар.

Графикалық және түрлі-түсті эскиздер болуы мүмкін, олар ескерткіштің сыртқы түрін дәл көрсетуі керек.

Сарғары – Покровка ауылының (Атбасар ауданы) маңында Жабай өзенінің сол жағалауында орналасқан қола дәуірінің (б.з.д. 10-8 ғғ.) археологиялық кешені. 1972-75 жылдары қазба жұмыстары жүргізілді. Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы Г.Б. Зданович жетекшілік етті.

Сарғары I елді мекені -13 тұрғын үйден тұратын бірегей сәулеттік ансамбль болып табылады - жартылай қазбалар (ауданы 190-325 шаршы метр), қайың, қайың қабығы, сабан және шым қабаттарынан жасалған жалғыз шатыр. Инвентарь – 18086 дана – жебенің қола ұштары, қанжар пышақтар, найзалар, шыбықтар, т.б. бар.

Гельман ескерткіштері (20 ғасыр) – мезолит (б.з. д. 8-6 мың жыл) және неолит (б. з. д. 5-3 мың жыл) дәуіріндегі ежелгі аңшылар мен балықшылардың қоныстары мен шеберханалары. Бағаналық шұңқырлар түріндегі жер бетіндегі тұрғын үй құрылыстары, шаруашылық шұңқырлары, жануарлардың сүйектері, жебелер мен дарттардың ұштары, қырғыштар, бұрғылар, кескіштер, қыш ыдыстардың сынықтары жатады.

Вишневка ескерткіштері – Вишневка елді мекені маңындағы Есіл өзенінің бойында мұз дәуірінің палеолит аңшылары мен мезолит аңшылары қалдырған тас дәуірінің орындары мен шеберханаларының тобы.

Ашель дәуірі (шамамен 200 мың жыл бұрын) қолмен ұсақтағыштарды, үлкен бүйір қырғыштар мен пышақтар, өзектер, үлпек және қалақтарды қамтиды.

Мустье дәуіріне (100-40 мың жыл) – жалпақ екі жақты, пайдаланылған құралдар, пышақтар, найзалардың ұштары, қырғыштар, қапсырмалар, балталар және т.б. Табылған заттар палеонтропиялық аңшыларға тиесілі – олар мамонттар, бизондар, жүнді мүйіз тұмсықтарды аулаған.

Төменгі қабат - соңғы палеолиттің (12-10 мың жыл бұрын) шеберханасы.

Ерментау мәдениеті, тас – Түрік қағанаты (6-8 ғғ.) дәуіріндегі тас мүсіндер тобы. Сұр граниттен қашалған мүсіндер (Терғай аралынан 3 км) – «Қос батыр», биіктігі 1,7 – 1,8 м.

Тарихи өлкетанудың маңызды бөлімі археологиялық орындар туралы мәліметтерді жинақтау болып табылады.

1969-1970 жж. республикамыздың археологтары бұдан 2200-2300 жыл бұрын Қазақстан жерінде өмір сүрген асыл жауынгер, көсем, көшпелі сақтардың мол қорымына ие Есік қорғанында қазба жұмыстарын жүргізді. Табылған дүние «Алтын адам» - «Золотой человек» деген атпен әлемге танымал болды. Есік олжасы – жазба ескерткіштің зергерлік бұйымдарынан (4 мыңнан астам алтын бұйымдар) (күміс тостағандағы жазу), қару-жарақ пен тұрмыстық заттардан, киім-кешек қалдықтарынан, бас киімдер мен аяқ киімдерден тұратын тарихи жинақ.

Сол күндері Еуразияның Батыс Еуропадан Қытайға дейінгі далалық кеңістігінде жануарларды белгілі бір канондық бейнелеумен және көркем орындаудың ерекше тәсілдерімен

сипатталаатын ерекше «аң стилі» өнері тарады. Есік қорғанында «аң стилінде» 200-ден астам алтын бұйымдар табылған. Қанатты барыстар, бұғылар, жылқылар, арыстан мен жолбарыс бастары бейнеленген керемет тақтайшалар, арқар мен қанатты жылқылардың мүсіндері көрініс тапты.

Көптеген зергерлік бұйымдар (алтыннан жасалған мүсін стилінде құю, штамптау, ою-өрнек және гравировка, жоғары рельеф, барельеф және жалпақ силуэт кескіндері) бейнелердің реализмі мен экспрессивтілігімен таң қалдырады, жоғары орындау техникасы зергердің шеберлігі таң қалдырады.

Табылған заттарға талдау жасау арқылы алынған ғылыми ақпарат кешені Қазақстанның ежелгі көшпенділері қоғамындағы мәдениет пен өнердің әлеуметтік-экономикалық дамуының жоғары деңгейін дәлелдейді. Олардың әлемдік өркениетке қосқан үлесі даусыз болды.

Тарих ғылымдарының докторы Қ.Ақышевтің айтуынша, Есік олжасы дүниежүзілік тарих үшін маңызы зор жаңалық. Қазақстан үшін бұл Мысырдың үшін Тутанхамонның қазынасына ұқсайды.

Қазба жұмыстары кезінде жерленген әрбір заттың ахуалдық жағдайын дәл белгілеу нәтижесінде жауынгердің киімінің, бас киімінің және аяқ киімінің нысаны мен көлемі қалпына келтірілді. Жұмыстың түпкі нәтижесі – белдігінде ұзын қылыш пен қанжар – акинаке киген, салтанатты киінген сақтың толық мүсіндік портреті болды. Кейіннен дәл осы мақет "Алтын адам" деген атпен танымал болды.

1994 жылдан бастап (сол жылы ол Лейпцигтегі халықаралық көрмеде алғаш рет қойылды) "Алтын адам" планетаның барлық континенттерінде: Азияда, Жапонияда, Үндістанда, Түркияда, Оңтүстік Кореяда; Америкада - Вашингтон, Лос-Анжелес, Денвер қалаларында; Африкада - Египетте, Сирияда; Еуропада - Германияда, Францияда, Швецияда, Данияда салтанатты түрде болды.

"Алтын адам" қойылған барлық елдерде, халықаралық көрмелерде, костюмді қайта құрудың технологиялық деңгейі мен зергерлік бұйымдардың көшірмелері әрдайым мамандардың жоғары бағасына ие болды.

Өкінішке орай, өз Отанында ғылыми жетістік ретінде ол мұндай жоғары бағаға ие болмады, дегенмен соңғы жылдары ол өзі және

костюмінің жеке сюжеттері авторлық құқықты сақтамай және меншік иесімен келісусіз ресми және коммерциялық құрылымдардың символында жиі қолданылады.

Қазақстанда-әртүрлі тарихи кезеңдердегі жартасқа салынған бірегей бейнелер топтастырылған, Еуразияның шығыс бөлігіндегі ең бай өңірлердің бірі. Қазіргі уақытта жартасқа салынған суреттердің-петроглифтердің 150-ден астам ірі жинақтарын білеміз. Олардың ішінде Қазақстанның оңтүстік бөлігінде - Тамғалы, Ешкіөлмес, Қарасай; орталық бөлігінде-Байқоңыр, Теректі, Кестелетас, Хантау; шығыс бөлігінде - Күршім, Мойынқұм. Маңғышлақтың петроглифтері тіпті өзіміздің төл теңгемізде көрініс тапқан.

Қазақстанның жартастағы бейнелері көп жағынан бірегей және кейбір аудандарда белгілі петроглифтерімен ерекшеленеді.

1992-1993 жылдары Тамғалы қаласында теріс, Қарасай, Ешкіөлмес ескерткіштерін зерттеген алғашқы қазақ-француз кешенді экспедициясы ұйымдастырылды.

Геохимиялық зерттеулер нәтижесінде таңғажайып ерекшелікті анықтау мүмкін болды - тау жыныстарының бетінде өмір сүретін микроорганизмдер ежелгі табиғи жағдайлар туралы көптеген мәліметтерді жинақтайды. Әртүрлі бактериялардың колониялық петроглифтері бар жартастарда органикалық қалдықтардың ең кішкентай қабаттарын тұндыратын *патина* түзеді. Бұл жаңалық жартастағы бейнелердің жасын нақтылауға мүмкіндік береді.

Таңбалы шатқалында жартасқа салынған суреттер-петроглифтері бар, жасы - мың жыл жартастар тобы орналасқан. Бұл орын алғаш рет 60-жылдардың басында ашылды және фотосуреттерде мұқият жазылған.

Жартастар мен суреттердің қазіргі қирауы өткеннің жартысына жетеді.

Бұрын суреттер күннің ерекше жағдайында 54 м>- қадам қалықтықта көрінген.

Жартастарда 20-дан астам «күн басты адамдардың» бейнелері бар. Бұл суреттерді ғарыштан келген жат планеталықтармен байланыстыру әдетке айналған. Алайда, француз сарапшылары ғарыш пен «күн басты адамдар» арасында ешқандай байланыс жоқ деп есептейді, өйткені ежелгі адамдар өздерінің қиялын таң

қалдыратын табиғат құбылыстарын және бәрінен бұрын күнді бейнелеген.

Тамғалы шатқалында петроглифтері бар жартастардың патинасындағы микроорганизмдерге салыстырмалы талдаулар жүргізілді. Сол сияқты мұнда қазылған қола дәуірінің қабірлерінен археологиялық заттар табылған.

Қазіргі уақытта жартаc өнерінің ежелгі жауһарларының жойылып кету қаупі бар. Қатты жел эрозиясының, тау жыныстарының табиғи бұзылуының нәтижесінде көптеген петроглифтер жоғалып кетті немесе өте нашар жағдайда. Сондықтан қазір петроглифтерді қалпына келтіру және консервациялау мәселесі өзекті болып тұр.

Мұрағаттар. - *Мұрағат* – Орталық мемлекеттік мұрағат белгілейтін құжаттар жиынтығы. Карточкалар, қорлар және т.б.

Өлкетануда жеке тарихи құбылыстарды және жалпы тарихи үрдісті тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін *мұрағаттық құжаттар* маңызды дереккөз болып табылады.

Белгілі бір мекемелердің (ұйымдардың, кәсіпорындардың) немесе бір-бірімен тарихи байланысы бар тұлғалардың қызметі нәтижесінде қалыптасқан мемлекеттік, саяси, ғылыми, экономикалық, мәдени маңызы бар құжаттық материалдар кешені *мұрағат қоры* деп аталады.

Бірыңғай мемлекеттік мұрағат қорының материалдары желіс. Қазақстанның әкімшілік-аумақтық бөлінісіне сәйкес құрылған мұрағат мекемелерінде шоғырланған.

1922 жылғы қаңтарда Қазақстанның Орталық мемлекеттік мұрағаты (ОММ) ұйымдастырылды және губерниялық мұрағаттар туралы ереже бекітілді.

Кез келген өлкетанудың алдында таңдалған тақырып бойынша жалпы және өлкетану әдебиеттерін мұқият зерделеу жүргізіледі. Бұрынғылар қандай құжаттарды пайдаланғанын және оны эзирлеуге қайсысын қайта тарту керектігін анықтау керек. Бірінші қадам - қажетті материалдар үшін сілтеме жасайтын мұрағатты анықтау маңызды.

Негізгі іздеулер олардың мазмұнын ашатын тақырыптары болып табылады. Істе қандай да бір ерекше маңызды құжаттардың болуы қысқаша аннотациямен, ескерткіштің орналасқан жері және оны қалай пайдаланғаны туралы қосымша белгіленеді. Ескерткіштің сақталу дәрежесін жалпы сипаттау қажет.

Графикалық және түрлі-түсті эскиздер болуы мүмкін, олар ескерткіштің сыртқы түрін дәл жеткізуі керек.

Архитектура. *Өнер ескерткіштері*-монументалды, бейнелеу, сәндік-қолданбалы және өзге де өнер түрлерінің туындылары;

сәулет және қала құрылысы ескерткіштері-азаматтық, өнеркәсіптік, әскери, діни сәулет, әскери сәулет құрылыстары; сәулет ансамбльдері мен кешендері, тарихи орталықтар, орамдар, алаңдар, көшелер, қалалар мен басқа да елді мекендердің ежелгі жоспарлануы мен құрылысының қалдықтары.

Белгілі бір сәулет ескерткіші туралы өлкетану ақпаратын жинау кезінде сәулетшілер туралы өмірбаяндық мәліметтерге ерекше назар аудару керек.

Ежелгі құнды ескерткіштерді сақтау үшін ұлттық парктер, мәдени және тарихи кешендер, қорықтар құру қажет.

Топонимика. *Туған өлке тарихын зерттеудің тағы бір маңызды көзі – топонимика.*

Топонимика – жер-су атаулары, тарихы, мағынасы туралы ғылым. Топонимдердің 4 түрі бар:

- 1 - табиғат құбылыстары,
- 2 - елді мекендер,
- 3 - өнеркәсіптік,
- 4 - әлеуметтік-экономикалық жағдайлар.

Зерттеу – сауалнама, мұрағат, жоспарлар. *Сауалнама дайындау үшін сөздік қажет болады.*

Топонимикалық сөздік – есімнің шығу тегін нақтылайтын этимологиялық сөздік. Сөздікте тарихи-географиялық ортаның зерттеу объектілері емес, атаулар қарастырылады.

Гидронимика – су объектілерінің атауын зерттейді.

Оронимдер - таулардың және ландшафттың басқа бөліктерінің атаулары.

Гидронимдер жер-су атауларына қарағанда тұрақты.

Топонимика – (грек тілінен – *topos* – жер, *онума* – атау) – географиялық атаулар туралы ғылым. Жер-су атауларының шығу тегін түсіндіру, даму тарихын, мағынасын ашуды көздейді.

Топоним – географиялық атау – әрі лингвистикалық, әрі тарихи болғандықтан, оның тіл білімі, тарих, археология, география үшін маңызды дереккөз ретіндегі маңызы бар.

Сарапшылар топонимиканың төрт түрін ажыратады:

1. табиғи құбылыстармен байланысты топонимика.
2. қоныстар мен жерлердің топонимикасы.
3. халықтың кәсібі мен кәсіпшілігімен байланысты топонимика.
4. халықтың әлеуметтік-экономикалық өмір сүру жағдайларына байланысты топонимика.

Топонимикалық материал тұрғындардың сауалнамасы арқылы орындарды үздіксіз зерттеу арқылы жиналады. Бұл ретте мұғалімдер мен мектеп оқушыларының көмегі зор. Тұрғындардан сауалнама жүргізу шағын нысандарға: өзендерге, бұлақтарға, сайларға, тоғайларға қатысты атауларды жинауға көмектеседі.

Топонимикалық материал жинаушылар үшін ауылдардың, мұрағаттық құжаттық жоспарлары, жазба кітаптар, өткен ғасырлардағы елді мекендердің тізімдері маңызды рөл атқарады. Олар үрдісті, кейде ескі атаулардың жоғалуының себептерін қадағалау үшін пайдаланылуы мүмкін.

Туристік қызмет үшін аймақтық топонимикалық зерттеудің маңызы зор. Материалды жинау бағдарлама мен сауалнаманы алдын-ала дайындағаннан кейін ғана мүмкін болады. Топонимика бойынша материал жинауға арналған сауалнаманың үлгісі: бұл нысан (ауыл, көше) әрдайым қалай аталады?

Егер бірдей жалпы нысанның қосарлы аттары болса, қос атау қашан пайда болғанын анықтау керек.

Далалық барлау кезінде бақылаулар мен тұрғындардан алынған ақпараттардың есебін жүргізу қажет. Топонимика категориялары бойынша картотека құрастырылады, болашақта оның негізінде сөздіктер жасалуы мүмкін. Топонимика деректерін археологиялық дереккөздермен, этнографиялық материалдармен, мұрағат құжаттарымен салыстыру өте маңызды. Өлке топонимикасын зерттеп, оны облыстың көршілес облыстарының топонимикасымен салыстыру қажет.

Өлкетанушылар жергілікті сөздікке материал жинау үшін өлке топонимикасын зерттеуді бастағаны дұрыс. Қажетті материалды жинақтап, географиялық атауларды алфавиттік тәртіппен жазу керек. Сонда географиялық атаулардың тарихи дамудағы барлық жазылу формаларын қамтитын күрделірек сөздік құрастыруға болады.

Топонимикалық сөздік – негізінен географиялық атаулардың шығу тегін нақтылайтын этимологиялық сөздік, оны жасауға

географтар, тарихшылар, лингвистер, этнографтар және басқа да мамандар атсалысуы тиіс.

Сөздікке материалдар жинағанда, жергілікті тұрғындармен сұхбаттасу кезінде осы өңірде қандай атаулар (терминдер) қолданылғанын және олардың немен байланысты екенін нақты анықтау қажет. Объектілердің атаулары мен жергілікті табиғи жағдайлар арасында байланыс орнату қажет.

Топонимикалық материалды жинақтау және зерттеу кезінде жергілікті географиялық терминдер сөздігімен қатар жалпы топонимикалық сөздіктерді пайдалану қажет.

Топонимикалық сөздік географиялық сөздікке қарағанда объектілерді емес, атауларды қарастырады. Атаулардың мағынасының өзі олардың шығу тегін нақтылаумен ғана шектелмейді, атаулардың жағдайын, өзгеруін, әрі қарай түрленуін анықтайды. Топонимикалық сөздіктің этимологиялық сөзден ерекшелігі тарихи-географиялық ортаны зерттейді.

Өлкетанушыға топонимиканың негізгі категорияларын білу маңызды.

Топонимика - ономастиканың бөлімі-тиісті Атаулар туралы ғылым және топонимияны зерттейді, яғни елді мекендердің *географиялық атаулары*, *гидронимия* - су объектілерінің атаулары және *оронимия* - таулар мен ландшафттың басқа бөліктерінің атауларын зерттейді. Топонимдерге қарағанда тұрақты гидронимдер жиі кездеседі деген пікір бар.

Қорытынды: Тарихи өлкетанудың негізгі мақсаты мен міндеттері – тарихи ескерткіштерді, мәдени мұрағаттарды, сәулет ескерткіштерін, археологияны, топонимиканы, ономастиканы, гидронимияны, орономиканы зерттеу, сақтау. Сондықтан туған өлкенің, жалпы Қазақстанның мәдени-тарихи мұрасын сақтау үшін тарихи өлкетануды білу қажет.

Әдебиет:

1. Сперанский А.В. , Что такое топонимика, Москва, 1985.
2. Попов А.И. Основы топонимического исследования. // Всесоюзная конференция по топонимике СССР.-Л, 1965.
3. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -М, 1960.
4. Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

ТАҚЫРЫП 10: Сәулет ескерткіштері және археология негіздері

Дәрістің мақсаты: тақырып бойынша негізгі анықтамалар беру, археологияның мәні мен негіздерін қарастыру, ескерткіштердің жіктелімімен танысу, сәулет ескерткіштерінің өлкедегі туризм мен өлкетану дамуымен байланысын анықтау.

Жоспар:

1. Археология негіздері
2. Сәулет өнерінің ескерткіштері
3. Қазақстанның тарих және сәулет ескерткіштері

Негізгі түсініктер: археология, ескерткіштер, архитектура.

Археология-материалдық деректерден адамзаттың тарихи өткенін зерттейтін тарихи пән. Археология-материалдық дәлелдер бойынша адамзаттың өткенін зерттейді. Кейбір археологтар археология кең ғылыми пәннің саласы деп санайды. Мысалы, Британ мектебіне жататын зерттеушілердің көпшілігі археологияны тарихтың бір бөлігі деп санайды. Ұлыбританияның көптеген университеттерінде археология курсы тарих факультеттерінде оқытылады; басқаларында тәуелсіз археология факультеттері бар. Американдық мектептің археологтары, керісінше, археологияда антропология саласын көреді, нәтижесінде археология курсы көп жағдайда антропологиялық факультеттердің бағдарламасына енеді. Ежелгі археология мамандары кейде өз мамандықтарын классикалық ежелгі ғылым немесе өнер тарихы саласы ретінде қарастырады. Дегенмен, археологтар арасында археологияны басқа ғылымдардың ынталандырушы әсерін бастан кешіретін, бірақ өзіндік әдістері, тұжырымдамалары, теориялары және ғылыми жаңалықтары бар дербес пән ретіндегі көзқарасы кең таралған. Бұл пікірді ең алдымен 1960 жылдардағы «жаңа археология» деп аталатын өкілдері әзірледі. Кейбір ғалымдар археологияда тарихи, антропологиялық, өнертану, географиялық және басқа да зерттеулерде қолданылатын әдістердің жиынтығын ғана көреді. Олар үшін археологияның шекарасы заттық дәлелдемелерді алу және талдау әдістерімен анықталады.

Археология салалары. Әдетте, археология ғылымы тым аужымды және оның барлық салаларында бірдей біліктілікке қол жеткізу мүмкін емес. Бұл мамандану археологияның бірнеше салаларының қалыптасуына әкелді. Ең алдымен, алғашқы (тарихқа дейінгі) археология мен тарихи кезең археологиясын ажырату керек.

Материалдық көздер - бұл өндіріс құралдары және олардың көмегімен жасалған материалдық игіліктер: ғимараттар, қару-жарак, зергерлік бұйымдар, ыдыс-аяқ, өнер туындылары - адамның еңбек әрекетінің нәтижесі. Материалдық дереккөздер жазба деректерге қарағанда, тарихи оқиғаларды тікелей баяндамайды, олардың негізінде жасалған тарихи тұжырымдар ғылыми қайта құрудың нәтижесі болып табылады. Материалдық дереккөздердің елеулі бірегейлігі оларды археологиялық орындарды қазып, табылған заттар мен қазба жұмыстарының нәтижелерін зерттеп, жариялайтын және осы деректер негізінде адамзаттың тарихи өткенін қалпына келтіретін археолог мамандарының зерттеуін қажет етті. Жалпы жазба тілі болмаған дәуірлерді немесе кейінгі тарихи дәуірлерде жазба тілі болмаған халықтардың тарихын зерттеу үшін археологияның ерекше маңызы бар. Археология тарихтың кеңістіктік және уақыттық көкжиегін әдеттен тыс кеңейтті.

Жазу шамамен 5000 жыл өмір сүреді және адамзат тарихының алдыңғы кезеңі (соңғы мәліметтер бойынша, шамамен 2 миллион жыл) археологияның дамуымен ғана белгілі болды. Археологтар ғылым үшін алғашқы 2 мың жыл ішінде жазбаша дереккөздерді (египет иероглифтері, сызықтық Грек жазуы, Вавилон сына жазуы) ашты. Археология жазба пайда болған дәуірлер үшін де, ежелгі және ортағасырлық тарихты зерттеу үшін де маңызды, өйткені материалдық дереккөздерді зерттеуден алынған ақпарат жазбаша ақпараттардың деректерін айтарлықтай толықтырады.

Сәулет ескерткіші (қала құрылысы) — ұлттық немесе халықаралық маңызы бар материалдық және рухани шығармашылықтың жылжымайтын (сәулет құрылыстарының ішкі және сыртқы бөліктері) көрнекті объектісі.

Сәулет және сәулет ескерткіштеріне мыналар кіруі мүмкін:

- жеке құрылыстар, ғимараттар мен құрылыстар;
- сәулет ансамбльдері мен кешендері;
- қалалық орталықтар;

- кварталдар;
- аландар;
- көшелер;
- елді мекендердің ежелгі орналасуы мен құрылысының сақталған фрагменттері;

- азаматтық, өнеркәсіптік, әскери, діни сәулет, халық сәулет құрылыстары және онымен байланысты монументтік, бейнелеу, сәндік-қолданбалы, бақ-саябақ өнерінің туындылары;

- табиғи ландшафттар.

Әлемдік сәулет ескерткіштері туралы мәліметтер

Еуропа елдерінің билеушілері барлық ғасырларда сәулет мәселесіне көп көңіл бөлді және олардың себептері әртүрлі: өз елінің бірегейлігін атап өту, ұлылығын көрсету, басқа шеберлердің жетістіктерінен асып түсу болды. Әртүрлі дәуірлер мен әртүрлі архитектуралық стильдерді бейнелейтін керемет сәулет ескерткіштеріне таң қалуға болады. Бұл ескерткіштердің көпшілігі әлемге әйгілі.

Пиза мұнарасы, Эйфель мұнарасы, Пантеон, Колизей, Лувр, Санта-Мария Рим соборы, Лондон мұнарасы көпірі мен Биг-Бене, Ұлыбритания сарайлары туралы естімеген адам жоқ шығар. Германия және Еуропадағы басқа да әйгілі ескерткіштер. Бұл тізімді сансыз жалғастыруға болады. Азия - өзіндік мәдениеті, мен сәулет дәстүрлері мен стильдері бар жұмбақ және қызықты әлем. Азия өзінің сәулет ескерткіштерінің сұлулығымен кез келген адамды таң қалдыра алады. Мұнда керуен сарайлары мен сауда ғимараттары бар ортағасырлық қалалардың атмосферасына еруге болады. Бірақ Азиядағы ең үлкен және ең танымал белгі – Ұлы Қытай қорғаны деген тұжырым бар. Будда храмдары мен мешіттер назар аударуға тұрарлық сәулет ескерткіштерінің тағы бір үлкен бөлігі болып табылады. Азия үнді кәріптас қамалымен, Қызыл қамалмен, ежелгі Джантар-Мантар астрономиялық обсерваториясымен, сұлтан Хумаюн мазарымен таң қалдыра алады.

Азияның сәулет өнері ежелгі ескерткіштер мен заманауи ғимараттардың бірлігі болып табылады. Американдық сәулет – өзіне негіз болған көптеген дәстүрлерді біріктіретін және әртүрлі стильдермен бейнеленген күрделі құбылыс. Еуропадан алғашқы қоныс аударушылар келгенге дейін жергілікті американдықтар өздерінің архитектуралық дәстүрлерін қалыптастырды, олар хоган.

пуэбло, вигвам және ұзын вигвам (жалпы үй) сияқты мысалдармен ұсынылған.

Бірақ Американың әлемдік сәулет өнеріне қосқан үлесі сөзсіз зәулім ғимараттар болды, олардың ең жарқын мысалдары Нью-Йорктегі Эмпайр Стейт Билдинг пен Чикагодағы Сирс мұнарасы. Американдық сәулет туралы сөз болғанда, Пентагон ойға келеді.

Қазақстанның сәулет ескерткіштері

Діни ғимараттар ортағасырлық Қазақстанның құрылыс шеберлігі мен сәулет өнері ескерткіштерінің ішіндегі ең көрнектісі болуы мүмкін.

Бүгінгі күнге дейін сақталған құрылыстардың ішінде кесенелер мен мазарлар ерекше қызығушылық тудырады. X-XI және XI-XII ғасырларда салынған Бабаджа қатын және Айша-Бибі кесенелері; XIII ғасырға жататын Жошы хан мен Алаш хан кесенелері (Жезқазған маңы); Сарысу мен Кеңгір өзендерінің аңғарларындағы Жұбан ана, Қайып ата, Мәулім-берді; Тараздағы Қарахан кесенесі, т.б. кеңінен танымал болды. Олардың көпшілігі әлі күнге дейін сәулеттік композицияның өзіндік ерекшелігіне, сәндік жиһаздарға және құрылыстың жоғары өнеріне таңданады. Бұл ғимараттарда фигуралық кірпіш және құрылыс материалдарының жаңа түрлері: ганч, алебастр, терракота және плитка плиталары өте жақсы пайдаланылды.

Орталық Қазақстанның Ұлытау ауданы ежелден көшпелі тайпалар билеушілерінің сүйікті орны болған, онда Жошы хан мен оның ұлдарының ордасы болған. Жошы хан кесенесі (1228-1230) Қара Кеңгір өзенінің төбелі жағалауында орналасқан. Көлемді композициясы бойынша-бұл қызыл күйдірілген кірпіштен жасалған порталдық-күмбезді бір камералы құрылыс. Көп қырлы барабан, сферо-конустық күмбез, портал тауапшасының лаңцет аркасы-алдыңғы Қарахан дәуірінің құрылыс формаларының қайталануы кездесеуі.

Орталық Қазақстан ескерткіштерінің арасында сәулет-көркемдік қасиеттері жағынан Алаша хан кесенесі (XIII ғ.) ерекшеленеді. Композиция элементтерінің қатаң пропорцияларының, олардың сәтті үйлесімі мен ақылды сәулеттік декорының арқасында ғимарат монументалды түрде керемет көрінеді.

Қазақтардың діни ғимараттары сан алуандығымен ерекшеленетіні кенінен белгілі. Құлпытас ескерткіштерінің қатарына аңыздармен көмкерілген Қозы Көрпеш - Баян Сұлу мазары және уақыт бойынша бұрынғы Домбауыл жатады. Қазақстанда мұндай құрылыстар аз емес. Бұл тастан қаланған дөңгелек киіз үй тәрізді ескерткіштер, казактардан "Ұйтас" немесе "қауын" атауын алды. Ғалымдардың пайымдауынша, олардың шығу тегі Қазақстанның малшыларында алғашқы дәуірде өмір сүрген қонус немесе сфероидті шошала күмбезі бар бір камералы құрылыстардың ежелгі түрлеріне байланысты.

Қозы Көрпеш-Баян Сұлу мазары-Семей облысы Аягөз өзенінің жағасында орналасқан. Лиро-эпостық поэма кейіпкерлерінің есімдерімен байланысты Мазар-біздің заманымызға дейін жеткен Қазақстандағы көне ескерткіштердің бірі. Жалпы биіктігі 11,65 м кесенеге кірер алдында халық дәстүрі бойынша Қозы Көрпеш, Баян Сұлу, оның қарындасы мен келіні бейнеленген төрт мүсін жұптасып орнатылды. 1856 жылы оларды Ш. Уәлиханов суреттеді. Ескерткіш-жас жігіт пен қыздың қайғылы махаббатының өлместігінің, олардың адам рухының биіктігінің символы.

Өзіндік діни құрылыстар Қазақстанның батысында: Маңғыстау, Үстіртте және Ембі өзенінің алқабында, қызғылт, сұр және сарғыш реңктегі әдемі әктас-ұлутас кен орындарына бай аудандарда таралған.

Сәулетші М.М. Меңдіқұлов көп жылдар бойы осы шөлейт аудандардың ескерткіштерін зерттеді және шын мәнінде ғылым мен қалың жұртшылық үшін Каспий маңы шеберлерінің дәстүрлі құрылыс өнерінің бірегей қорығын ашты. Мұнда ең көп кездесетін қабір тастары - сағана тамы, кереге тамы, құлпытасы, қойтасы, ұштасы және сағана болып табылады.

Ұлутастың ірі блоктарынан құралған тікбұрышты параллелепипед болып табылатын Сағана тамы XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында ең үлкен дамуға ие болды. Олардың сыртқы және ішкі қабырғаларының беттері бедерлі және контурлы оюлармен, ою-өрнектермен әдемі безендірілген.

Бұл аймақтың тарихи ескерткіштерінің үлкен тобы жерасты құрылыстары болып табылады. Олардың ішіндегі ең көнесі - б.з. д. IX-X ғасырларға жататын Шақпақ ата мешіті. Қабырғалар қабықпен капталған; төбені қолдайтын бағандар күрделі ою-өрнектермен

безендірілген. Бұл тас мешітте Шақпақ ата сопысы шәкірттерімен бірге жаудан қорғанған кезінде жасырынған. Өмірінің соңғы жылдарында ол жалғыз өмір сүріп, жер астындағы қонысын тастап кетеді.

Маңғыстаудың киелі жерлері туралы айтқанда Шерқала туралы айтпай кетуге болмайды. Жартасқа қашалған бекіністі қала VIII-IX ғасырларда араб жаулап алулары кезінде белгілі болған. Адам қолымен алынбас қамалға айналдырған тау арыстанға ұқсап, тарихқа «арыстан қала» ретінде енді.

Қорытынды: Қай уақытта да тарих, археология, сәулет ескерткіштері қорғау мен қамқорлықты қажет етті және қажет етеді де, оны Қазақстан Республикасында қамтамасыз ету – адамгершілік парыз деуге болады. Бұл ескерткіштерді ұрпаққа сақтап қалу қажет және сәулет-археологиялық құндылықтардың деректерін қорғаудың әдістері мен тәсілдерін білу қажет.

Әдебиет:

1. Ердавлетов С.Р. Достопримечательные места Казахстана. Алма-Ата, Знание, 1988г.
2. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско - краеведческой работы. Алматы, 1977г.
3. Рабинович М.Г. Археологические материалы в экспозиции краеведческих музеев. -М., 1961.
4. Памятники истории и культуры Казахстана. -Алма-Ата, 1989.

ТАҚЫРЫП 11: Ономастика. Топонимика

Дәрістің мақсаты: осы тақырып бойынша негізгі ұғымдармен танысу, ономастика мен топонимиканың құрылымын зерттеу, бұл ғылымдардың өлкетанудағы орнын анықтау.

Жоспар:

1. Ономастика түсінігі
2. Топонимика түсінігі

Негізгі түсініктер: ономастика, топонимика, географиялық атаулар, топоним, антропонимика, космонимика, хрематонимика, карабонимика, эргонимика, прагмонимика.

1. Ономастика, барлық түрлердің жалқы есімдері, олардың дамуы мен қызмет ету заңдылықтары туралы ғылым. Негізінен лингвистикалық, ономастика аталып өткен объектілердің ерекшеліктерін және олардың атауларына байланысты дәстүрлерді анықтауға көмектесетін тарихи-географиялық, этнографиялық, мәдени, социологиялық, әдеби құраушыларды қамтиды, бұл ономастиканы тіл білімінің шеңберінен шығарып, оны дербес пәнге айналдырады, негізінен лингвистикалық әдістерді пайдалана отырып, гуманитарлық ғылымдар кешенімен, сондай-ақ Жер және Ғалам туралы ғылымдармен тығыз байланысты.

Жалқы есімдер табиғатта және қоғамда болып жатқан өзгерістерге айқын әсер етеді, сондықтан жалқы есімдер мәтіндердің, сондай-ақ тарихи және археологиялық ескерткіштердің хронологы бола алады. Жалқы есімдердің ерекше консерватизмінің арқасында олар тілдің анағұрлым көне күйінің айғақтарын сақтай отырып, өздері жасалған дәуірден аман қалады және тек тілдік әдістермен алуға болатын үлкен тілдік және тілден тыс ақпараттарды қамтиды.

Заттар әлемінің барлық алуан түрлілігі (шынайы, болжамды және адамның қиялымен ойлап табылған) атаулардың бастапқы негізін құрайды— жалпы зат есімдер ұқсас фактілерді жалпылау ретінде және жалпы зат есімдердің көмегімен белгілі бір заттарды бөліп көрсету ретінде көрінеді.

Атаулы заттардың жер үсті (және жерсіз) кеңістігінде орналасқаны сияқты, сөйлеушінің санасында оларды атайтын сөздердің де кеңістіктік орналасуы бір аймақ тұрғындары үшін ұқсас, шалғай аумақтардың тұрғындары үшін әртүрлі. Бұл аталған нысандардың нақты орналасуы сияқты болмауы мүмкін, бірақ ол бар және атау белгілерін қолдайтын құрылым ретінде қызмет етеді. Ономастикалық кеңістік - бұл әртүрлі мәдениет адамдарының санасында болатын және әр дәуірде әртүрлі тәсілдермен толтырылатын номиналды континуум. Әрбір адамның санасында ономастикалық кеңістік үзік-үзік болады. Ол тек арнайы зерттеу арқылы толық ашылады.

Жаратылыс кітабына сәйкес, бірінші болып адамдардың өздері, жер бетіндегі белгілі жерлер, жануарлар (үй және жабайы) және көрінетін аспан денелері аталды. Бұл нысандар мен олардың атаулары ежелгі адамның ономастикалық кеңістігін толтырды. Уақыт өте келе бұл кеңістік кеңейіп, объектілердің жаңа түрлері аталды.

Ономастика бағыттары:

Топонимика-географиялық объектілердің тиісті атауларын зерттейді (Қазақстан, Каспий теңізі, Алматы, Тәуелсіздік даңғылы, Ертіс өзені, Балқаш көлі).

Антропонимика - адамдардың есімдерін зерттейді (Талғат Бигельдинов, Мұқтар Әуезов). Антропонимика халықтық және канондық жеке атауларды зерттейді, сондай-ақ бір атаудың әртүрлі формаларын: әдеби және диалект, ресми және бейресми ажыратады. Әр дәуірдегі әр этностың өзіндік антропонимикасы бар-жеке есімдердің тізілімі. Антропонимдер жиынтығы антропонимия деп аталады.

Космонимика - ғарыш кеңістігі аймақтарының атауларының шоқжұлдыздарды, галактикалардың (Андромеда галактикасы) атауларын талдайды.

Астронимика - ғарыш объектілерінің немесе жеке аспан денелерінің атауларын зерттейді (Күн, Ай, Меркурий, Галли кометасы, Керестің ергежейлі планетасы, Сириус жұлдызы).

Зоонимика-жануарлардың өз атаулары мен лақап аттарымен (Шарик, Мурка, Бритни, Беся, Арнольд, Букингем) айналысады.

Хремагонимика – мәдени мұралардың жалқы атауларын зерттейді («Орлов» алмасы, Дурандал Ғылымы, «Гамаюн» зеңбірегі).

Карабонимика-кемелердің және қайықтардың (Аврора, Варяг, Бородино, Меркурийдің естелігі) есімдерін зерттейді. Алексушин бұл терминді бұрын ұсынылған "наутонимика" және "каронимика" терминдерінің орнына ұсынды.

Эргонимика-адамдардың іскерлік бірлестіктерінің атауларын зерттейді. Мысалы, эмпоронимдер - дүкендердің атаулары, фирмонимдер - фирмалардың атаулары. Бұған барлар, кафелер, шаштараздар, бильярд клубтары, кәсіподақтар және т. б. атаулар кіреді.

Прагмонимика-әр түрлі тауарлардың атауларын зерттейді. Мысалы, парфюмерлер-парфюмерлік өнімдердің, хош иістердің атаулары ("Chanel", "J ' adore", "Lauren"), чоконимдер - шоколад өнімдерінің атаулары ("Қара-құм").

Ономастика функциялары

Ономастикалық зерттеулер әртүрлі халықтардың көші-қон жолдары мен бұрынғы қоныстанған жерлерін, тілдік және мәдени байланыстарын, тілдердің неғұрлым көне күйін және олардың диалектілерінің арақатынасын анықтауға көмектеседі. Жалқы есімдерді зерттеу олардың берілуі мен сақталуының нақты заңдылықтарына байланысты үлкен маңызға ие. Өзінің әлеуметтік функциясының арқасында - белгілі бір объектіні қарапайым даралау белгісі ретінде қызмет ету - жалқы есім өзінің этимологиялық мағынасын толығымен бүркемелеумен, яғни оны кез келген басқа атаумен байланыстыру мүмкін еместігімен өзінің негізгі мәнін сақтауға қабілетті бір тілдегі сөздер (мысалы, орыс тіліндегі скифтік «Дон», фин-угор «Москва», «Волга» т.б. сияқты өзен атауларымен салыстыруға болады).

Демек, белгілі бір тілдің тарихындағы революциялық өзгерістер кезінде ғана емес, бір жүйенің тілі екіншісімен толығымен ауыстырылған кезде де сақталатын жалқы есімдердің орасан зор тұрақтылығы. Бұл белгілі бір атауларға этимологиялық түсініктеме беру арқылы сәйкес атау, алғаш жасалған тілдің табиғатын анықтау мүмкіндігін белгілейді.

2. Қазіргі қоғамның өмірін географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес деп жазады топонимика саласындағы танымал маман

Э.М. Мурзаев. Олар барлық жерде және әрқашан ерте балалық шақтан бастап біздің ойымызбен бірге жүреді. Жер бетіндегі барлық адамдардың мекен-жайы бар және бұл мекен-жай адамның туған жерінен басталады. Туған ауыл, ол тұратын көше, қала, ел - бәрінің өз есімдері бар. Топонимика-географиялық атауларды зерттейтін салыстырмалы түрде жас ғылым.

Топонимика сөзі гректің екі «topos»- жер, елді мекен және «onoma» - атауы сөзінен жасалған. Географиялық картада оның барлығы елдердің, теңіздердің, аралдардың, өзендердің, көлдердің, қалалардың атауларымен белгіленген. Ал бұл бар топонимдердің аз ғана бөлігі. Ормандардың, шабындықтардың, егістіктердің, батпақтардың, өзендердің бұрылыстары мен арық суларының, сайлардың бұрандалы шұңқырларының, ауылдар мен ауыл бөлшектерінің де өз атаулары бар.

Мұндай атаулар, әдетте, географиялық анықтамалықтарда жазылмаған және жазбаша құжаттарда сирек кездеседі, оларды тек жергілікті тұрғындар жақсы біледі. Әр ауылда әдетте ондаған осындай атауларды жазуға болады. Шағын объектілердің атауларын зерттеу топонимиканың арнайы бөлімінің микротопонимиясының тақырыбы болып табылады, ол алғашқы қадамдарды жасайды. Барлық географиялық атаулардың мағынасы бар. Ешбір халық өзгенді, көлді немесе ауылды кездейсоқ дыбыстардың тіркесімі деп атаған жоқ.

Демек, кез-келген, тіпті ең қиын және бір қарағанда түсініксіз географиялық атауды түсіндіруге болады. Халықтың тілі катып қалған нәрсе емес, ол өзгереді, дамиды, кейбір сөздер мүлдем жоғалады, кейбіреулері мағынасын өзгертеді. Сондықтан белгілі бір өзеннің, ауылдың, қаланың атын түсіндіру қиын. Бірақ таң қалдыратыны, қазіргі атаулардың арқасында ана тілінің ескірген, ұмыт болған сөздері, шетел сөздері, тіпті жойылып кеткен сөздер де бар. Әрбір сөздің артында таңғажайып оқиғалар, көбіне аңыздар, кейде қызықты оқиғалар жағыр. Зерттеліп отырған өлке топснимиясында ең көп тараған – жасалу тәсілі жұрнақ. Елді мекен атаулары ов-ев, -ино, -ск, -исчи, -ичи, -ня, -ка, -ники, -ец-иц, -енк, -та жұрнақтары арқылы жасалған. Олардың таралуы бірдей емес.

Топонимика – ономастиканың географиялық атауларды (топонимдерді), олардың пайда болу, даму, қызмет ету заңдылықтарын зерттейтін бөлімі. Топонимдердің (белгілі бір

аумақтың) жиынтығы топонимика деп аталады. Топоним-бұл жер бетіндегі табиғи немесе адам жасаған кез-келген затқа қатысты атау. Аталған объектілердің сипатына қарай: су объектілерінің атаулары – гидронимдер (Қара теңіз, Есіл өзені); жердің құрлық бетіндегі объектілердің атаулары – оронимдер (Тянь-Шань таулары, Боровицкий төбесі, Алтай таулары); жер асты объектілерінің атаулары – спелеонимдер (Қызыл үңгір); ұсақ объектілердің атаулары – микропонимдер; елді мекендердің атаулары – ойконимдер (Нұр-Сұлтан қаласы, Шемонайха ауылы); қалаішілік объектілердің атаулары – урбанонимдер (Әл-Фараби даңғылы, Абай көшесі, "Алма" дүкені, "Алма" кафесі).

Қорытынды: Жалпы, ономастика тарих үшін аса құнды материал болып табылады, көбіне жойылып кеткен халықтардың қоныстанған жерлері мен көші-қон жолдарын анықтайды, жергілікті мифтерді сипаттайды, қоныс түрі, әлеуметтік және отбасылық қатынастар туралы түсінік береді. Топонимика (әсіресе гидронимия) көбінесе жойылып кеткен тілдер мен халықтар туралы ақпараттың жалғыз көзі болып табылады.

Әдебиет:

1. Сперанский А.В. , Что такое топонимика, Москва, 1985.
2. Попов А.И. Основы топонимического исследования. //Всесоюзная конференция по топонимике СССР.-Л, 1965.
3. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -М, 1960.
4. Мурзаев Э.М. География в названиях. -М, 1982.

ТАҚЫРЫП 12: Мұражайтану негіздері

Дәрістің мақсаты: тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қарастыру, мұражайтану негіздерін зерделеу, туристік-өлкетану қызметіндегі мұражайтанудың рөлін анықтау.

Жоспар:

1. Мұражайлардың маңызы
2. Жинақтау жұмысы
3. Экскурсиялық жұмыс
4. Өлкетану бұрышын ұйымдастыру

Негізгі түсініктер: мұражай, мұражайтану, мұражайлардың негізгі және қосалқы қорлары, материалдық көздер, табиғи көздер, экспозиция.

Мұражайлар деп (грек. museion - музаға арналған орын, муза-ғибадатханасы)- musa – муза) –тарихты, материалдық және рухани мәдениетті меңгеретін, сақтайтын, зерттейтін және насихаттайтын ғылыми, ағартушылық оқу орындары – бастапқы табиғат пен адам қоғамының дамуы туралы білім көздерін ұсынады. Мұражай экспозицияларымен танысу адамға әртүрлі тарихи дәуірлер мен халықтардың ескерткіштерін салыстыруға, ұлттық мәдениет пен өнердің даму үрдісін қабылдауға мүмкіндік береді.

Мұражайтану – мұражайлардың пайда болуын, олардың әлеуметтік қызметтерін, мұражай ісінің теориясы мен әдістемесінің мәселелерін зерттейтін ғылыми пән.

Мұражайтану нысаны мұражайлардың пайда болуы мен жұмыс істеуінің әлеуметтік жағдайымен байланысты заңдылықтарды зерттеу; мұражайларда олардың мамандануына сәйкес шоғырланған бастапқы көздердің ерекше жақтарын, сондай-ақ табиғат құбылыстары мен қоғамдық өмірдің дамуындағы ерекше аспектілерді зерттеу болып табылады.

Мұражайтанудың ғылым ретінде қалыптасуына үлес қосқан Дрезден “Жасыл күмбез” мұражайының директоры Дж. Грассе (1833 ж.) болды. Өзі негізін салған “Музеология және кітаптану” журналында мұражайтануды жаңа ғылыми пән ретінде көрсетіп, қоғамдық пікірді қалыптастыру мақсатын көздеген ол, “Музеология

ғылым ретінде” атты мақаласын жарыққа шығарды. Осылайша “музеология” термині ғылыми айналымға енгізіліп, ресейлік дәстүрде бұл сөздің баламасы “музейтану” болды. Мұражай ісі қоғамдағы өзгерістермен, тығыз байланыстағы ерекше сала. Ол ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына тікелей әсер ететін ғылыми мекеме.

Ғылымда бұрынғы қолданылған «музеография» деген термин мұражайға қатысты барлық шығармаларда қолданылып келіп, XX ғасырдың ортасынан бастап тек мұражайды сипаттауға ғана пайдаланылды. «Мұражайтану» терминін көбінесе «Мұражай ісіндегі ғылыми ілім» немесе «Мұражай теориясы» деп қарастырды. Бұл ұғымдардың барлығы мұражай мен ғылым арасындағы байланысты терең көрсете алмайды. Мұражайтану өзінің теориялық жүйесін, ұғымдарын, әдістерін және басқа ғылыми салалар арасындағы орнын тәжірибені теориямен біріктіріп, қорытындылау, материалдарды жүйелеу арқылы ұзақ мерзімнен соң тапты.

Мұражайтану пәні негізінен «мұражай жәдігері», «мұражай», «мұражай ісі» сияқты терминдердің төңірегінде оқытылып, зерттеледі. Мұражай ісінің теориясы мен тәжірибесін тарих, мәдениет тарихы, өнертану, әлеуметтану, этнография, археология ғылыми салалары да зерттейді.

Біздің заманымызға дейін жеткен материалдық дереккөздердің құрамы мен саны мұражай экспозицияларының сипатын да, бұл дереккөздер қойылған мұражайлардың түрін де анықтайды.

Мәселен, Қазақстанда тіпті феодализм дәуірінің көрнекті оқиғалары мен қайраткерлеріне арналған мемориалдық мұражайлардың мүлдем болмауы қажетті материалдарды сақталмағандығымен түсіндіріледі.

КСРО-ның Азия өңірінде Қазақстанда мұражайлар саны көп болды.

Келу саны бойынша Қазақстан Азияда екінші (Өзбекстаннан кейін) орын алды (1976 жылы 1,2 млн. келу).

Іс жүзінде көптеген бір бейінді өлкетану мұражайлары: тарихи, археологиялық, жаратылыстану, әдеби, көркем, этнографиялық, мемориалдық бар.

Алайда, туристік құрылымдар үшін тақырыптық экскурсияларды емес, экскурсияларды жиі ұйымдастырады, көп салалы өлкетану мұражайларын қолданған дұрыс.

Мұражайлардың негізгі және көмекші қорларын ажырату әдетке айналған.

Мұражайдың негізгі қорына материалдық және рухани мәдениеттің барлық түпнұсқалық ескерткіштері, сондай-ақ тарих, табиғат және қоғам туралы білімнің бастапқы көздері болып табылатын табиғат ескерткіштері кіреді.

Мұражайдың көмекші қоры әртүрлі ескерткіштерді түсіндіру немесе оларды ауыстыру үшін құрылады.

Негізгі қордың барлық заттары жоғалған немесе бүлінген кезде қайтарылмайды, тіпті егер олар бірнеше данада болса да, өйткені олар тарихи дереккөз ретінде ерекше болып табылады.

Қосалқы материал қайталануы немесе ауыстырылуы тиіс.

Өлкетану мұражайларының негізгі қорының құрамына мыналар кіреді:

1. Заттардың келесі топтарына бөлінетін заттай ескерткіштер: А) еңбек құралдары, өнеркәсіптік жабдық немесе оның бөлшектері; б) қару; в) нумизматика; г) тұрмыстық заттар.

2. Бейнелеу материалдары: өнер туындылары, фотосуреттер, сызбалар, жоспарлар, карталар.

3. Жазбаша дереккөздер: кітаптар, газеттер, құжаттар, қолжазбалар.

4. Табиғи ескерткіштер: топырақ үлгілері, қазбалар, флора мен фауна ескерткіштері.

Туристермен мазмұнды шолу экскурсиялары үшін мұражайларда белгілі бір экспозициялардың құрылысына назар аудару керек.

Экспозиция - (лат. экспозиция-көрмеге қою), мұражай және көрме залдарында немесе ашық ауада әртүрлі көркем туындылардың, мәдени ескерткіштердің, тарихи құжаттардың белгілі бір жүйесі бойынша орналастырылуы.

Экспозициялардың мақсаты мен міндеттері - барлық экспонаттарды көркемдік және ғылыми құндылық, олардың тарихи-мәдени үдерістегі орны, материалдың сипаттамасы тұрғысынан барынша толық қамтуды қамтамасыз ету.

Туристерге экскурсия жасау үшін мұражайдың белгілі бір экспозицияларын таңдағанда, жауапты маман мұражай тарихының әртүрлі аспектілерін бірдей дәрежеде көрсетпейтінін білуі керек. Сондықтан, тарихи заттар арқылы тереңірек және бейнелі түрде

көрсетілетін экспозицияларға басты назар аудару керек: құрамы, сипаты, адам дамуының әртүрлі кезеңдеріндегі ауыл шаруашылығындағы, қолөнердегі, өндірістердегі құралдардың эволюциясы, қару-жарақ, үй өмірі, түрлі әлеуметтік топтардың ыдыс-аяқтары, қолданбалы өнер, құрылыс техникасы, сәулет, кескіндеме, халықтың бостандық үшін күресі.

Сондықтан мұражайда дайындық жұмыстарын жүргізе отырып, ең маңызды және қызықты болып көрінген нәрсені жазып алу керек. Бұл кейіннен мұражай экскурсияларын мағыналы жоспарлауға көмектеседі.

Өлкетану мұражайларының негізгі үш бөлімінің бірі аймақтың табиғат бөлімі. Келушілерді онымен таныстыру өте пайдалы, өйткені ол қоныстану тарихының ерекшеліктерін, аймақтың дамуын, ондағы экономиканың жекелеген аспектілерін дамытуды, калаларды орналастыруды, басқа аймақтармен байланыстарды және т. б. түсінуге көмектеседі.

Табиғат бөлімінің экспонаттары үшін мынадай бөлімдер ыңғайлы: 1) топырақ; 2) қазба байлықтар; 3) флора мен фауна.

Тарих ескерткіштері үшін ғылымда қабылданған тарихи дамудың периодизациясына сәйкес бөлімдер салу ыңғайлы.

Мұражай қорларын сақтаудың маңызды міндеттерінің бірі – бар экспонаттармен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу. Бұл, әсіресе, сол немесе басқа экспонатты көрсетуге ол туралы объективті ақпараттың жеткіліксіздігі кедергі болған кезде өте маңызды. Мысалы, Алматы археология мұражайында сақтаулы тұрған әйгілі «Алтын адам» мамандар үшін әлі жұмбақ күйінде қалып отыр. Дегенмен, шетелде сүйек тінінің бөліктері арқылы да анықтай алатын осындай ғылыми мекемелер бар.

Мұражай заттары халықтың назарын ең бастысы, тірек экспонаттарына аудару үшін таңдалады және қойылады. Шағын мұражайларда экспозицияның жоспары өте қарапайым: нөмірі, тақырып атауы, шынайы ескерткіштер, көмекші материалдар.

Әртүрлі меншік нысанындағы қазіргі заманғы туристік құрылымдардың көпшілігінде мұражай экспонаттарын барлық ғылыми-әдістемелік қағидалар бойынша орналастыруға арналған үй-жайлар жоқ.

Сондықтан мамандардың көпшілігі өлкетану мәліметтерін өнер мұражайлары сияқты жинақтап, пайдалануы керек. Өлкетану

объектілері түсті фотопленкаға түсіріледі, алынған слайдтардан диафильмдер түзіліп, келушілерге көрсетіледі.

Туристік құрылымдардың тарихи-өлкетану мұражайлары көбінесе бұрынғы жылдары қоғамдық ұйымдар құрған мұражайлардың бейнесі мен ұқсастығында құрылады.

Айырмашылығы, біріншіден, туристік құрылымдардың өлкетану материалы белгілі бір ұйымның нақты турларының мазмұны мен технологиясын дамытуға көмектесетіндей етіп таңдалады.

Екіншіден, туристік фирмалардың өлкетану материалының негізгі мақсаты туристерді барынша көп тарту үшін өз қызметін жарнамалау болып табылады. Өлкетану шағын мұражайларының көпшілігінде жарнама мамандары айналысатыны бекер емес.

Дегенмен, өлкетану материалдарының ақыға қонымды таңдауы туристік фирманың кеңсесін, негізінен туристердің жаңа топтарымен таныстыру әңгімелері өтетін бөлмені дұрыс ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Ол үшін қолдануға болады:

1. плакаттар - жергілікті халық белгілері және күннің немесе қолайсыз ауа райының жақындау белгілері бар кестелер (қысқа мерзімді болжам);

2. туристік фирманың маршруттарында өлкетану мазмұнымен картографиялық материал;

3. фирманың маршруттарындағы табиғаттың, тарихтың, мәдениеттің, шаруашылықтың көрнекті объектілерінің қысқаша сипаттамасы бар фотосуреттері (ашық хаттары, суреттері);

4. қорғауға алынған жануарлардың фотосуреттері, ашық хаттары, кестірілген үлгілері), улы, дәрілік, жеуге жарамды және т.б., туристерді, туған жерді қызықтыратын басқа да өсімдіктер;

5. кең таралған жергілікті пайдалы қазбалар мен тау жыныстарының, жануарлар мен өсімдіктердің қысқаша идентификаторлары;

6. табиғатты қорғау, туристік табиғатты пайдалану мәселелері туралы заңдардан негізгі ережелерді таңдау.

Қорытынды: Мұражайтану құрылымына мыналар: мұражай ісі теориясы; мұражай ісі тарихы, оның ішінде музей тарихы тарихнамасы; мұражай деректануы; мұражайлар мен музейтану қызметінің барлық нақты аспектілерінің ғылыми әдістемесі кіреді. Мұражайтану қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарымен де байланысты, әсіресе, ғылыми пәндермен, соның ішінде тиісті мұражайлардың (тарих, археология, этнография, әдебиеттану, зоология, геология, өнертану, өлкетану, туризм және т.б.) түрлерімен байланысты.

Әдебиет:

1. Бахта В.М. Краеведение и музейное дело в СССР: Учебное пособие. -М.: МГИК, 1977.

2. Вуколов В.Н. Краеведение с основами музееведения. Учебная программа спец.курса. Алматы, 1993

3. Музееведение. Музеи исторического профиля: Учебник для вузов. -М.: Высшая школа, 1988.

ТАҚЫРЫП 13: Мұражайлардың түрлері мен жіктелуі. Қорлар және табиғи ескерткіштер

Мақсаты: мұражай түрлерімен танысу, қорлар мен табиғи ескерткіштерді зерттеу, мұражайлардың жіктелуін қарастыру.

Жоспар:

1. Мұражай түрлері
2. Мұражайлардың жіктелуі
3. Қорлар және табиғи ескерткіштер

Негізгі түсініктер: табиғи ескерткіштер, мұражай профилі, білім беру мұражайы, ауылшаруашылық мұражайлары, мұражай түрлері.

Мұражайларды тиіске бөлу мәселесі қазіргі мұражайтану ғылымында енді қолға алына бастады, оны зерттеу соңғы онжылдықтарда мұражай ісінің теориясында, әдістемесінде және практикасында болған елеулі өзгерістерге байланысты өзінің өзектілігін сақтап келеді.

Мұражайларды жіктеу-бұл мұражай желісін ұйымдастыру мен дамыту және мұражай қызметін жүзеге асыру үшін маңызды белгілерге сәйкес топтастыру деген сөз. Қазіргі заманғы мұражайтану мұражайларды жіктеудің бірнеше жүйесін ұсынады: қызмет ауқымы бойынша (орталық, өңірлік, жергілікті мұражайлар); меншік нысаны бойынша (мемлекеттік, ведомстволық, қоғамдық, жеке); әкімшілік-аумақтық белгісі бойынша (республикалық, өлкелік, облыстық, қалалық, аудандық және т.б.).

Сонымен қатар, түрі бойынша жіктелім бар. Түрді таңдау мұражайдың әлеуметтік функцияларын орындауына және олардың қызметіндегі басымдылығына байланысты болады. Осы жіктелімге сәйкес мұражайлар ғылыми-зерттеу, оқу-ағарту және білім беру болып бөлінеді.

Ғылыми-зерттеу мұражайлары (академиялық мұражайлар) көбінесе ғылыми мекемелерде құрылады. Мұндай мұражайға, ең алдымен, ғылыми зерттеулерді ұйымдастыруға негіз болатын коллекциялар қажет. Қорларды қалыптастыру және оларды

зерделеу, (яғни, ол ең алдымен ғылыми және құжаттамалық, қауіпсіздік және зерттеу функцияларын орындайды) оның жұмысындағы басты нәрсе болып табылады. Мұндай мұражайла экспозициялық және көрме алаңдары мүлде болмауы, экспозициялар ұйымдастырмауы, көрмелер өткібеуі мүмкін.

Оқу мұражайлары ең алдымен тәрбиелік функцияны шешуге бағытталған. Әдетте, олар мектептерде, жоғары оқу орындарында және басқа оқу орындарында, кейде кафедраларда (әсіресе әскерилендірілген: кеден, Ішкі істер министрлігі және т.б. қызметкерлер арасында арнайы дағдыларды дамыту қажет) құрылады. Мектеп, университет және басқа да мұражайлар оқу процесінде қажетті дағдыларды алуға көмектесетін, сонымен қатар білім беру бағдарламалары мен педагогикалық әдістерді жүзеге асыруға көмектесетін коллекцияларды қалыптастырады. Бірақ оқу мұражайлары көбінесе жабық типтегі мұражайларға жатады: олардың экспозициялары келушілердің шектеулі санына қол жетімді.

Ағартушылық мұражайлар (бұқаралық мұражайлар) барлық жастағы, әлеуметтік топтардың келушілеріне және т.б. бағытталған, оның қызметіндегі ең бастысы — келушілермен жұмысты ұйымдастыру (экспозиция арқылы, зерттеушілердің мұражай коллекцияларына қол жеткізуін ұйымдастыру, рекреациялық жұмыстарды жүргізу және т. б.). Ағартушылық мұражайының қызметі, әдетте, қазіргі заманғы мұражайдың барлық әлеуметтік функцияларын орындаумен байланысты. Дәл осы мұражайлар келушілерге толықтай ашық (көпшілікке қол жетімді). Білім беру мұражайларының арасында белгілі бір аудиторияға бағытталған балалар мұражайлары бар. Олар балалардың психологиялық және жас ерекшеліктеріне бағытталған. Мұндай мұражайлардың коллекциясында сирек кездесетін (ерекше) заттармен қатар, баланың күнделікті өмірде кездесетін түрлері де бар, олар оқу мақсаттары бар арнайы жасалған модельдер. Қол тигізуге, қозғалысқа келтіруге, ойынға пайдалануға болатын экспонаттар маңызды. Әлемдік мұражай тәжірибесінде пайда болған алғашқы Балалар мұражайы Бруклин мұражайы болып саналады (1899). 1960-1980 жылдар мұражай-ансамбльдер, мұражай-қорықтар желісін дамытуға байланысты музейдің ғылыми-құжаттық функциясын жүзеге асыруы негізінде жіктелім жасалуда. Осы

жіктелімге сәйкес коллекциялық және ансамбльдік типтегі мұражайлар ерекшеленеді. Коллекциялық типтегі мұражайдың негізінде мұражайдың профиліне сәйкес келетін заттар жиынтығы жатыр (негізгі күш-жігер оны қалыптастыруға бағытталған). Мұндай мұражайлар құжаттауды мұражайлар қорларын сақтау, жинақтау, зерделеу арқылы жүзеге асырады. Ансамбль үлгісіндегі мұражайлар жылжымайтын ескерткіштерді, интерьерлерді, ландшафттарды сақтау арқылы құжаттау функциясын жүзеге асырады (негізгі күш-жігер қалыптасқан табиғи және мәдени-тарихи органы сақтауға бағытталған).

Мұражай желісінің дамуы жіктеулердің күрделенуіне әкеледі. Алайда, осы уақытқа дейін негізгі жіктеу профиль бойынша мұражайлардың жіктелуі болып қала береді.

Мұражай профилі-мұражайдың бейіндік пәнге, ғылымдар кешеніне, өнер түріне, мәдениет немесе өндіріс саласына қатынасы. Сондай – ақ, мұражай элеуметтік құбылыстарды құжаттайтын аумақтық, хронологиялық шекараларға ие болуы мүмкін (мысалы, жаңа өнер мұражайы өнер мұражайларының тобына жатады, бірақ сонымен бірге өз қызметінде тек қазіргі заманғы өнер, классикалық өнер -олар үшін, профильді емес).

Ғылымның, мәдениеттің және өндірістің дамуы жаңа бейіндік пәндердің, мәдениет салаларының, жана салалардың бөлінуіне алып келеді, бұл тиісінше осы белгі бойынша жіктелуге де әсер етеді – бейіндік топтар көбейе түсуде. Профильді жіктеу мұражайларды үлкен топтарға бөледі, оларды өз кезегінде кіші топтарға бөлуге болады. Кейіннен бұл кіші топтар мұражайлардың жаңа мамандандырылған тобына айналуы мүмкін. Профильге сәйкес толық жіктеуді құрудың барлық қиындықтарымен мұражайлардың келесі топтарын бөлуге болады:

1. Тарихи мұражайлар:

- а) жалпы Тарихи (бүкіл адамзат тарихы);
- б) ұлттық тарих (жекелеген елдердің тарихы);
- в) аймақтық тарих (жекелеген аймақтардың тарихы);
- г) жеке кезеңдердің немесе тарихи оқиғалардың, құбылыстардың тарихы (тарихи-революциялық, декабризм тарихы, дін немесе атеизм тарихы және т. б.);
- д) тар мамандандырылған (археологиялық, этнографиялық, нумизматикалық, әскери-тарихи және т.б.).

2. Мәдениеттің жекелеген салаларының мұражайлары (сөздің тар мағынасында):

- а) көркем мұражайлар;
- б) әдеби мұражайлар;
- в) музыкалық мұражайлар;
- г) театр мұражайлары;
- д) дене шынықтыру және спорт мұражайлары.

3. Педагогикалық мұражайлар.

4. Жаратылыстану мұражайлары.

5. Өнеркәсіптік мұражайлар:

- а) сауда, өнеркәсіп және колөнер мұражайлары;
- б) техникалық мұражайлар (жекелеген салалар мұражайлары);
- в) жеке кәсіпорындардың мұражайлары.

6. Ауылшаруашылық мұражайлары.

7. Кешенді.

Тарихи мұражайлар. Мұндай мұражайлардың коллекциялары адамзат тарихын ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейін құжаттайды, жалпы адамзат тарихы туралы материалдарды қамтуы мүмкін, тек ұлттық тарихқа назар аудара алады және тар мамандандырылған болуы мүмкін: археологиялық, этнографиялық, нумизматикалық және т. б.

Көркем мұражайлар. Олар бейнелеу өнерінің даму тарихын құжаттайтын және адамның эстетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға арналған коллекцияларды сақтайды.

Әдеби мұражайлар-әдебиет тарихын құжаттайды. Көркем әдебиет сияқты олар әлем әдебиетінің тарихымен, кез-келген ұлттық әдебиетпен, белгілі бір бағыттардың, ағымдардың, топтар мен жазушылардың шығармашылығымен айналыса алады.

Музыкалық мұражайлар-музыкалық мәдениеттің тарихын құжаттайды. Бейіндік топ музыка мәдениеті мен музыка тарихы музейлерін (әлемдік және жекелеген ұлттық музыкалық мәдениеттер (классика мен фольклор), кейде жекелеген музыкалық бағыттар мен мектептер), көрнекті музыканттардың өмірін, еңбегін құжаттайды.

Театр мұражайлары-театр мен театр өнерінің тарихын құжаттайды. Әлемдік театр мен театр өнерінің тарихына арналған театр мұражайлары, жеке ел, жеке бағыт, мектеп, жеке театр және көрнекті театр қайраткерлерінің мемориалдық мұражайлары бар.

Жаратылыстану мұражайлары – табиғатта болып жатқан процестерді, оның ішінде адам мен қоғамның қоршаған ортамен әрекеттесу процесінде құжатталады. Бұрын бұл топқа технология, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы мұражайлары кіретін, қазір олар жеке профильдік топтарға бөлінген. Бір уақытта бірнеше жаратылыстану ғылымдары бойынша жинақтарды жинайтын күрделі мұражайлар бар; және белгілі бір пән бойынша коллекциялары бар: ботаникалық, зоологиялық, палеонтологиялық, геологиялық, минералогиялық, топырақтану, антропологиялық, медициналық және т.б. мұражайлар бар.

Технология мұражайлары - технология мен технологияның даму тарихын құжаттау.

Өндірістік мұражайлар – өнеркәсіп салаларының (қолөнер, қолөнер, мануфактура және фабрика), жекелеген кәсіпорындардың даму тарихын және қазіргі жағдайын құжаттайды.

Кешенді мұражайлар-әртүрлі мамандандырылған пәндерге қатысты элеуметтік маңызды құбылыстарды құжаттайтын мұражайлар. Олардың коллекцияларында білімнің әртүрлі салалары бойынша барлық түрдегі көздер бар. Мұражай қызметі гуманитарлық және жаратылыстану (өлкетану мұражайларында да), тек гуманитарлық (тарихи-көркем, әдеби-көркем және т.б. мұражайлар) немесе тек жаратылыстану пәндерінің (ғылым мен техника мұражайлары, политехникалық мұражайлар және т. б.) кешенімен ұсынылуы мүмкін. Іс жүзінде кешенді мұражайлар мұражай-қорықтар, мұражай-сарайлар, ашық аспан астындағы мұражайлар, тарихи кеністік мұражайлары деп саналуы керек.

Мұражай қорлары-мұражайға тиесілі мұражай заттары мен ғылыми-көмекші материалдардың ғылыми ұйымдастырылған жиынтығы. Мұражай қорлары мұражай қызметінің жетекші бағыттарын іске асыру үшін негіз, сондай-ақ бейіндік ғылымдар мұражайы үшін дереккөз базасы болып табылады. Мұражай қорлары тарихи түрде мұражай өзінің негізгі функцияларының бірі ретінде қоғамда болып жатқан үрдістер мен құбылыстарды құжаттауды жүзеге асыру барысында қалыптасады. Мұражай қорын жинақтау нақты мұражайдың тұжырымдамасына сәйкес, сондай-ақ жүйелік емес түсімдер (сыйлықтар, ҚР музей қорын қайта бөлу және т.б.) нәтижесінде жүзеге асырылады. Музей қорлары негізгі, ғылыми-қосалқы, дублеттік, айырбастау, уақытша сақтау,

коллекциялық, шикізат материалдары қорына (жаратылыстану-ғылыми мұражайларда) бөлінеді. Еліміздегі барлық музейлердің музей заттары ҚР музей қорына енгізілген.

Қорытынды: Ұсынылған жіктеу негізгі емес. Кейбір бейіндік топтарды (жаратылыстану, өнеркәсіп және ауыл шаруашылығы мұражайларынан техникалық мұражайлар) бөлу мәселесінің өзі, тіпті кейбір бейіндік топтардың, соның ішінде халықаралық деңгейде ұйымдастырушылық дизайнына қарамастан, әлі де пікірталас тудырады.

Әдебиет:

1. Попов В.И. Музеи в современном мире на службе взаимопонимания народов. -М-Л, 1977.

2. Музееведение. Музеи исторического профиля: Учебник для вузов. -М.: Высшая школа, 1988.

3. Музейное дело в СССР.-М.: Сов. Россия, 1973.

ТАҚЫРЫП 14: Өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұны мен әдістемесі

Дәрістің мақсаты: өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұнын қарастыру, осы әзірлемелерді өткізу әдістемесін зерделеу.

Жоспар:

1. Экскурсия түсінігі және оның негізгі бағыттары
2. Экскурсияға дайындық кезеңдері, оның әдістемелік әзірлемелері

Негізгі түсініктер: экскурсия, кіріспе, негізгі бөлім, экскурсиялық әзірлеме.

Экскурсия екі маңызды үрдістің нәтижесі болып табылады: оны дайындау және өткізу. Олар өзара байланысты, өзара тәуелді. Ойланбаған дайындықпен экскурсияның жоғары сапасын қамтамасыз ету мүмкін емес. Жаңа экскурсияны дайындау жұмысында екі негізгі бағытты бөліп көрсетуге болады:

- экскурсияның жаңа тақырыбын әзірлеу (жалпы жана немесе тек осы экскурсиялық мекеме үшін жаңа);
- бұрын осы мекемеде әзірленген және өткізілген экскурсияға жаңадан жұмысқа қабылдаған немесе бұрыннан қызмет атқарып жүрген гидті дайындау.

Бірінші бағыт – экскурсиялық мекеме үшін жаңа экскурсия құру үрдісі. Жаңа экскурсияны дайындау шығармашылық топқа жүктеледі. Ол тақырыптың күрделілігіне байланысты 3-тен 7 адамға дейін, ал кейбір жағдайларда одан да көп адамды қамтиды. Олардың көпшілігі мекемеде жұмыс істейтін гидтер. Көбінесе кеңесші ретінде әртүрлі сала мамандары шақырылады – мұражай зерттеушілері, университет және орта мектеп мұғалімдері және т.б.

Әдетте шығармашылық топ мүшелерінің әрқайсысына бір бөлімді, экскурсияның бір тақырыпшасын немесе тақырыпшаның бір немесе бірнеше сұрақтарын әзірлеу тапсырылады. Жұмысты бақылау үшін шығармашылық топ жетекшісі сайланады.

Жана экскурсияны дайындау үш негізгі кезеңнен өтеді:

- Алдын ала жұмыс – болашақ экскурсияға қажетті материалдарды таңдау, оларды зерттеу (яғни, берілген тақырып бойынша білімді жинақтау, экскурсияның мақсаты мен міндеттерін анықтау үрдісі). Сонымен қатар, экскурсия салынатын нысандардың таңдауы бар.

- Экскурсияның тікелей дамуының өзіне мыналар жатады: экскурсиялық маршрутты құрастыру; нақты материалды өңдеу; экскурсияның мазмұны, оның бірнеше сұрақтардан тұратын негізгі бөлімі бойынша жұмыс; мәтін жазуды бақылау; экскурсия өткізу әдістемесі бойынша жұмыс; экскурсия кезінде көрсету мен баяндаудың ең тиімді әдістемелік тәсілдерін таңдау; жаңа экскурсияның әдістемелік әзірлемелерін дайындау; гидтердің жеке мәтіндерді жазуы.

- Соңғы кезең – маршрут бойынша экскурсияны қабылдау (қорғау). Экскурсиялық мекеме басшысымен жаңа экскурсияны бекіту, өз тақырыбын қорғаған гидтерді маршрут бойынша жұмысқа қабылдау.

Қарапайым түрде, тақырыбына, түріне және өткізу формасына карамастан барлық экскурсиялардың схемасы бірдей: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.

Кіріспе әдетте екі бөлімнен тұрады:

- ұйымдастырушылық (экскурсиялық топпен танысу және экскурсанттарға жолдағы қауіпсіздік ережелері мен маршруттағы өзін-өзі ұстау туралы нұсқау беру);

- ақпараттық (тақырып, маршруттың ұзақтығы шығу және кері қайту уақыты, санитарлық аядамалар және экскурсияның аяқталатын жері туралы қысқаша хабарлама).

Негізгі бөлім нақты экскурсиялық объектілерді көрсету мен әңгімелеуге негізделген. Оның мазмұны бірнеше тақырыпшалардан тұрады, олар объектілерде ашылуы және тақырыппен біріктірілуі керек. Экскурсияның ішкі тақырыптарының саны әдетте 5-тен 12-ге дейін болады. Сонымен бірге экскурсия құру үшін тақырыптың мазмұнын ашуға көмектесетін объектілер ғана болатындай нысандарды таңдау маңызды.

Қорытынды, кіріспе сияқты, экскурсиялық объектілерге қатысты емес. Ол 5-7 минут уақытты алуы керек және екі бөліктен тұруы керек. Біріншісі – экскурсияның негізгі мазмұнының қысқаша мазмұны, экскурсияның мақсатын жүзеге асыратын

тақырып бойынша қорытынды. Екіншісі - бұл тақырыпты кеңейтіп, терсидете алатын басқа экскурсиялар туралы ақпарат. Қорытынды кіріспе мен негізгі бөлім сияқты маңызды.

Экскурсияның қызықты болуы шарт. Бірақ ол туристер үшін қажетсіз ақпарат ағынымен жүктелмеуі де керек, сондықтан материалды ұсыну тәсілі жалықтырмай, оны туристердің жақсы қабылдауына ықпал етеді. Осыған байланысты экскурсия тақырыбы міндетті түрде экскурсанттардың белгілі бір санатына (ересек немесе балалар, жастар, қала немесе ауыл тұрғындары, гуманитарлық қызметкерлер, шетелдіктер және т.б.) бағытталуы керек. Мұндай есепке алу экскурсиялық қызмет көрсетуде дифференциаланған тәсіл деп аталады. Онда тұтынушылардың мүдделері ғана емес, мақсаттары да ескерілуі керек. Егер экскурсия, мысалы, фольклорлық экскурсияның бір бөлігі ретінде ұсынылса, онда әңгіме мен көрсетілімде негізгі екіін өлкенің тарихына, ескерткіштеріне, ұлттық ерекшеліктеріне аударылуы керек. Егер экскурсия іскерлік тур бағдарламасына кірсе, онда әртүрлі іскерлік және қоғамдық орталықтарды және т.б. көрсетуге назар аудару керек. Курорттық демалыс аясында экскурсиялық қызметті ұйымдастыру кезінде табиғи ландшафттарды, ескерткіштерді, объектілерді бақылайтын экскурсиялық серуендер тартымды болып табылады.

Жаңа экскурсияны дайындау үрдісінде белгілі бір ретпен орналастырылған бірқатар негізгі кезендерді бөліп көрсетуге болады. Оларды экскурсиялық мекеме тәжірибесінде қалыптасқан реттілікпен қарастырайық.

Алғаш рет «экскурсиялық дайындық кезендері» түсінігі 1976 ж. енгізілген.

Сонымен бірге он бес кезең аталды:

1. Экскурсияның мақсаты мен міндеттерін анықтау.
2. Тақырыпты таңдау.
3. Әдебиеттерді таңдау және библиографияны құрастыру.
4. Экскурсиялық материалдардың көздерін анықтау. Тақырып бойынша мұражайлардың экспозицияларымен және қорларымен танысу.
5. Экскурсиялық объектілерді іріктеу және зерделеу.
6. Экскурсия бағытын құру.
7. Маршрутты жүріп өту немесе айналып өту.

8. Экскурсияның бақылау мәтінін дайындау.
9. "Экскурсовод портфелін" жинақтау.
10. Экскурсияны өткізудің әдістемелік тәсілдерін анықтау.
11. Экскурсия жүргізу техникасын анықтау.
12. Әдістемелік әзірлемені құрастыру.
13. Жеке мәтіндерді құрастыру.
14. Экскурсияны қабылдау (тапсыру).
15. Турды бекіту.

Қорытынды: Экскурсиялық бағдарламалардың адамгершілік, эстетикалық мазмұнының байлығын пайдалану, руханияттың экскурсиялық іскерлігіне қызмет ету, өмір салтының әсемдігі өте танымал және қоғам салаларына оң әсер етеді. Жалпы, экскурсиялық қызметтің жаңартылған форматы жұмыс орындарын ашуға, халықты жұмыспен қамтуға, халықтың білім беру және мәдени деңгейін көтеруге ықпал етуге, азаматтардың өмірін жақсартуға және олардың өз қаласына деген қызығушылығын арттыруға, үйлеріне, көшелеріне, саябақтарына әдемі, тартымды көрініс беруге мүмкіндік береді.

Әдебиет:

1. Долженко Г.П. Экскурсионное дело. - М.: ИКЦ «МарТ», 2005. - 272 с.
2. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. - М.: Советский спорт, 2000. - 224 с.

ТАҚЫРЫП 15: Экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістері

Дәрістің мақсаты: экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістерін анықтау.

Жоспар:

1. Экскурсиялық-өлкетану жұмысының формалары
2. Экскурсиялық-өлкетану жұмысының әдістері

Негізгі түсініктер: әдіс, экскурсиялық әдістеме, экскурсиялық-өлкетану жұмысының формалары.

Әдістеме өз атауын грек тілінен "әдіс" сөзінен алды, ол сөзбе-сөз аударғанда "бір нәрсеге жол", сонымен қатар зерттеу немесе білім жолы; теория; ілім дегенді білдіреді. Әдістеме сөздің кең мағынасында-белгілі бір жұмысты орынды орындау, мәселені шешу, мақсатқа жету тәсілдерінің жиынтығы, ал тар мағынада-белгілі бір тақырып пен белгілі бір топ үшін дәрістер, әңгімелер, экскурсиялар өткізудің нақты әдістемелік әдістерінің жиынтығы. Әдістеме жалпы және жеке болып бөлінеді.

Жалпы әдістеме көптеген ғылымдарды зерттеуде негіз болатын оқыту тәсілдері мен талаптарды қамтиды (оқу материалын ұсынудың дәйектілігі мен анықтығы, оның аудитория үшін қол жетімділігі).

Жеке әдістеме жалпы әдістеменің нұсқауларына сүйене отырып, балалар мен ересектерді оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін, қандай да бір объектілерді байқау, зерделеу және зерттеу тәсілдерін айқындайды. Осылайша, әрбір жеке әдіс белгілі бір ғылыммен байланысты және тақырыптың мәнінен туындайды, белгілі бір қызмет түрінің негізі болады.

Экскурсиялық-өлкетану әдістемесі жеке әдістеме болып табылады, себебі ол жұмыстың бір түріне негізделген білімді тарату үрдісімен байланысты. Экскурсиялық әдіс-бұл экскурсияға қойылатын талаптар мен ережелердің жиынтығы, сонымен қатар әртүрлі тақырыптарға және адамдардың әргүрлі топтарына экскурсияларды дайындау мен өткізудің әдістемелік әдістерінің жиынтығы.

Экскурсиялық әдістеме бірнеше аспектілерде қарастырылады: экскурсия жетекшілерінің кәсіби шеберлігінің негізі ретінде; материалды "беруді" жетілдіретін механизм ретінде; экскурсия жетекшісінің қызметін реттеу үрдісі ретінде. Экскурсия әдісі гидке қысқа уақыт ішінде экскурсанттардың санасына үлкен көлемде білім беруге көмектесетін тетік рөлін атқарады. Бұл әдіс туристерге сол тақырыпты ашатын дәрістерге қарағанда әлдеқайда көп нәрсені көруге, есте сақтауға және түсінуге көмектеседі. Экскурсия әдістемесі экскурсанттардың объектілермен қарым-қатынасын, талдаудың әртүрлі түрлеріне, көрнекі салыстыруларға, экскурсанттардың барлық сезім мүшелерін қолдану мүмкіндігін ескере отырып жасалған.

Кез — келген әдіс-бұл белгілі бір жұмысты ең оңтайлы ережелерге, ұсыныстарға сәйкес нақты орындау және оның жоғары тиімділігін қамтамасыз ету мүмкіндігі. Іс жүзінде бұл жұмысты жүргізудің белгілі бір дағдыларының жиынтығы: Жаңа экскурсия жасау, келесі экскурсияны дайындау, ұсынылған технология бойынша экскурсия жүргізу, экскурсияға қатысушылардың алған білімдерін бекіту, білімдерін жетілдіру.

Экскурсиялық жұмыс әдістемесі келесі сұрақтарға жауап береді:

1. Экскурсия не үшін дайындалды және өткізіледі (мақсаты, міндеттері)?

2. Экскурсияда қандай сұрақтар қойылады (оның мазмұны неге арналған)?

3. Экскурсияны қалай өткізуге болады (әдістемелік әдістер)?

4. Экскурсанттардың назарын қалай оятуға және сақтауға болады?

Экскурсия әдістемесі бір-бірімен байланысты бірнеше бөліктерден тұрады:

- жаңа тақырыпты әзірлеу әдістемесі;

- гидтің өзі үшін жаңа, бірақ осы бюрода әзірленген тақырыпты әзірлеу әдістемесі;

- экскурсоводты кезекті экскурсияға дайындау әдістемесі;

- экскурсия жүргізу әдістемесі;

- экскурсиялық жұмыстан кейінгі әдістемелер.

Экскурсия тікелей қарым-қатынас нысаны ретінде субъектілердің (гид пен экскурсанттардың) бірлескен іс-әрекеті негізінде өзара байланысы мен өзара әрекетін білдіреді. Қарым-қатынастың белгілі бір түрі бола отырып, экскурсия миллиондаған адамдарға ақпараттың айтарлықтай көлемін алу мүмкіндігін береді, ақыл-ой әрекетінің тәсілдерін қалыптастырады. Іс-шараның басқа қатысушыларымен қарым-қатынас жасай отырып, экскурсант эмпатия және сәйкестендіру арқылы адамның эмоцияларын, сезімдерін, мінез-құлық формаларын игереді. Қарым-қатынас үрдісінде топқа кіретін тұлғалардың іс-әрекеттерінің қажетті ұйымдасуы мен бірлігіне қол жеткізіледі, олардың эмоционалдық өзара түсіністігі жүзеге асырылады, сезімдер, көңіл-күйлер, ойлар, көзқарастар қауымдастығы қалыптасады. Адамдардың экскурсиядағы қарым-қатынасын қарым-қатынастың рухани-ақпараттық түріне, субъектілер мен объектілер арасындағы қарым-қатынастың екі формасының, сондай-ақ жеке және топтық қатынастардың жиынтығына жатқызу керек. Психология және педагогика негіздерін білу гидке экскурсиялық үдерісті дұрыс ұйымдастыруға көмектеседі. Практикада қарым-қатынас гид қызметіндегі коммуникативті кезең болып табылады.

Экскурсовод пен экскурсанттардың дұрыс ұйымдастырылған қарым-қатынасы экскурсия сияқты педагогикалық үрдістің негізі болып табылады. Коммуникативті құраушы-гидтің кәсіби шеберлігінің маңызды бөлігі. Экскурсияның тиімділігі экскурсия жетекшісінің тақырып бойынша кең білімімен, осы білімді аудиторияға ұсыну әдістемесін қолдана білуімен ғана емес, сонымен қатар экскурсиялық мекеменің, мұражайдың экскурсияшыларымен, басқа да қызметкерлерімен, автобус жүргізушісімен қарым-қатынас жасау қабілетімен де анықталады. Аудиториямен қарым-қатынаста сақтық, қалыпты диалог жүргізу қабілеті сияқты қасиеттер маңызды рөл атқарады.

Экскурсия туралы дұрыс түсінік бірнеше аспектілердің үйлесімін береді. Осы аспектілердің бірінде кез-келген нақты экскурсияны, экскурсияның белгілі бір түрін қарастыру оның мәнін анықтауға мүмкіндік бермейді.

Қорытынды: Өлкетану экскурсиясы, оның негізгі формалары мен әдістері өлкетанудың негізгі функцияларын қолдана отырып экскурсияны кеңейтуді қамтиды. Осының арқасында экскурсиялық-өлкетану зерттемелері экскурсияларды өткізудің жана нысандары мен әдістемелерін жасауға ықпал етеді

Әдебиет:

1. Кулаев К.В. Экскурсионная деятельность: теоретические и методологические основы. - М.: Турист, 2004. - 96 с.
2. Емельянов Б.В. Организация работы курсов по переподготовке и подготовке экскурсоводов. - М.: Турист, 1989. - 118 с.
3. Долженко Г.П. Экскурсионное дело. - М.: ИКЦ «МарТ», 2005. - 272 с.
4. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. - М.: Советский спорт, 2000. - 224 с.

«Туристік өлкетану» пәні бойынша практикалық сабақтарды өткізу жоспарлары

ТАҚЫРЫП 1: Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың мәні мен міндеттері

Мақсаты: өлкетанудың ғылым ретінде мәнін қарастыру, Қазақстандағы өлкетанудың міндеттерін зерттеу, өлкетанудың туризммен байланысын анықтау, өлкетанудың негізгі түрлері мен әдістерімен танысу.

Сұрақтар:

1. Өлкетану ұғымы
2. Өлкетанудың туризммен байланысы
3. Өлкетану түрлері
4. Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың тарихы
5. Өлкетану әдістері

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сауалнама.
2. Кіші топтарда "Өлкетанудың туризммен байланысы" тақырыбын талқылау.
3. «Өлкетану жұмысының әдістемесі» тақырыбына зертханалық тапсырма (туған өлкеде)

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді болу үшін студент білуі керек:

- өлкетанудың ғылым ретінде түсінігі болуы;
- өлкетану, туристік өлкетану, кіші аумақ, туған өлке, өлкетанудың нысандары мен түрлері анықтамаларын білу;
- өлкетанудың түрлерін, өлкетанудың әдістерін, Қазақстандағы өлкетанудың мәнін білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;

- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско - краеведческой работы. Алматы, 1977г.
2. Жучкова В.К. «Организация и методы комплексных физико-географических исследований», М., 1977г.
3. Строева К.Ф. «Краеведение», М. 1973 г.
4. Берг Л.С. Предмет и задачи краеведения. // Как изучать свой край. -Л.: 1975.

ТАҚЫРЫП 2: Туристік қызметтегі физика-географиялық Зерттеулер. Туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістері

Мақсаты: туристік қызметтегі физика-географиялық зерттеулерді қарастыру, туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістерін анықтау.

Сұрақтар:

1. Физика-географиялық зерттеулерді міндеттері
2. Геологиялық зерттеу
3. Климаттық зерттеу
4. Гидрологиялық және гляциалдық зерттеу
5. Топырақ жамылғысын зерттеу

Сабақты өткізу құрылымы:

1. «Физика-географиялық зерттеулер» тақырыбы бойынша ауызша сұрау, әр сұрақты ашу
2. «Туған өлке бойынша физика-географиялық зерттеулер» тақырыбына есеп дайындау (аумақтың әкімшілік жағдайы, географиялық орналасуы, зерттеу жүргізу уақыты, туған өлке табиғатының жалпы сипаттамасы).

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді болу үшін студент білуі керек:

- физика-географиялық зерттеулер бойынша түсінігі болуы;
- климат, гляциология, топырақ, гидрология, флора, фауна, ландшафт терминдерінің анықтамаларын білу;
- физика-географиялық зерттеулерді жүргізу құрылымын білуі керек.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско-краеведческой работы. Алматы. 1997г.
2. Жучкова В.К. «Организация и методы комплексных физико-географических исследований», М., 1977г.
3. Карманная книга натуралиста и краеведа. -М.: Географгиз, 1961.
4. Никонова Г.Н. Краеведение. Москва 1984 г.

ТАҚЫРЫП 3: Геофизикалық зерттеулер

Мақсаты: геофизикалық зерттеулердің құрылымын қарастыру.

Сұрақтар:

1. Геофизика түсінігі
2. Геофизикалық зерттеудің мәні
3. Ұңғымаларды геофизикалық зерттеу

Сабақты өткізу құрылымы:

1. «Геофизикалық зерттеулер» тақырыбы бойынша ауызша сұрау, әр сұрақты ашу.
2. «Геофизикалық зерттеулерді физика-географиялық зерттеулермен салыстыру»

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- геофизикалық зерттеулер туралы түсініктері болуы;
- геофизика, гидрогеология, геофизикалық зерттеулер анықтамаларын білу;
- осы зерттеулердің құрылымын білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Новое в науках о Земле. М., Изд. Агар, 1998 г. ISBN 5-89218-080-8

2. Состав и свойства вещества в недрах Земли. М. РИЦ ВИМС, 2005 г. ISBN 5-901837-12-6

ТАҚЫРЫП 4: Өсімдіктер мен жануарлар әлемінің негізгі ұғымдары

Мақсаты: осы тақырып бойынша негізгі ұғымдармен танысу, Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген өсімдіктер мен жануарлар әлемінің сирек кездесетін, жойылып бара жатқан түрлерін қарастыру.

Сұрақтар:

1. Өсімдіктер әлемі
2. Жануарлар әлемі
3. Қазақстанның Қызыл Кітабы

Сабақты өткізу құрылымы:

1. «Өсімдіктер мен жануарлар әлемінің негізгі ұғымдары» тақырыбындағы ауызша сауалнама, әр сұрақты ашу.

2. Қызыл кітапқа енгізілген Қазақстанның жойылып бара жатқан және сирек кездесетін өсімдіктерінің, жануарлары мен құстарының ареалын контурлық картаға түсіру

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- Қазақстанның және туған өлкенің өсімдік жамылғысы мен жануарлар әлемі туралы түсінігі болуы;

- фауна, флора, фенология, зоофенология анықтамаларын білу;

- Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген жануарлардың, өсімдіктер мен құстардың жойылып бара жатқан және сирек кездесетін түрлерін білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;

- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;

- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;

- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско-краеведческой работы. Алматы. 1997 г.

2. Жучкова В.К. «Организация и методы комплексных физико-географических исследований», М., 1977г.

3. Карманная книга натуралиста и краеведа. -М.: Географгиз, 1961.

4. Жучкова В.К., Раковская Э.М. Природная среда- методы исследования. -М.: Мысль, 1982.

5. Красная книга Казахстана

ТАҚЫРЫП 5: Фенологиялық бақылаулар.

Фитофенологиялық және зоофенологиялық бақылаулар

Мақсаты: фитофенологиялық және зоофенологиялық бақылауларды қарастыру, осы бақылауларды жүргізу әдістері мен принциптерін анықтау.

Сұрақтар:

1. Фитофенологиялық бақылаулар
2. Зоофенологиялық бақылаулар

Сабақты өткізу құрылымы:

1. «Фенологиялық бақылаулар» тақырыбындағы ауызша сауалнама, әр сұрақты ашу.

2. Туған өлкенің аумағында мекендейтін өсімдіктің, жануардың немесе құстың бір түріне фитофенологиялық немесе зоофенологиялық бақылау жүргізу. Баяндама немесе буклет түрінде ұсыну.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- фенологиялық бақылаулар туралы түсінікке ие болу;
- фауна, флора, фенология, зоофенология анықтамаларын білу;
- фенологиялық бақылау жүргізудің құрылымын білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско-краеведческой работы. Алматы. 1997 г.

2. Карманная книга натуралиста и краеведа. -М.: Географгиз, 1961.

3. Жучкова В.К., Раковская Э.М. Природная среда- методы исследования. -М.: Мысль, 1982.

4. Красная книга Казахстана.

ТАҚЫРЫП 6: Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттері. Туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендер

Мақсаты: экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттерін зерделеу, туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендердің ерекшелігін қарастыру.

Сұрақтар:

1. Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттері.
2. Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулер жүргізу құрылымы
3. Туристік қызметтегі АӨК.

Сабақты өткізу құрылымы:

1. "Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттері. Туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендер, әрбір мәселені қарастыру.
2. Туған өлкенің, облыстың немесе қаланың контурлық картасына табиғи туристік - рекреациялық ресурстар мен әлеуметтік - экономикалық ресурстарды салу.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің міндеттері мен мақсаттары туралы, туристік қызметтегі АӨК туралы түсінікке ие болу;

- халықтың анықтамаларын, этнографияны, демографияны, рекреациялық мотивтерді, демографияны, табиғи ресурстарды және т. б. білу;

- экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің құрылымын және туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендердің мәнін білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;

- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;

- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;

- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Ердаuletов С. Р. География туризма Казахстана. - Алма-Ата: Ғылым, 1992.

2. Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

3. Юньев И.С. Краеведение и туризм. М, Знание, 1974.

ТАҚЫРЫП 7: Әлеуметтік-географиялық зерттеулер. Экономикалық-географиялық зерттеулер

Мақсаты: әлеуметтік-географиялық, экономикалық-географиялық зерттеулерді зерттеу, осы екі зерттеудің өзара байланысын анықтау.

Сұрақтар:

1. Әлеуметтік-географиялық зерттеулердің құрылымы
2. Экономикалық-географиялық зерттеулердің құрылымы

Сабақты өткізу құрылымы:

1. "Әлеуметтік-географиялық зерттеулер. Экономикалық-географиялық зерттеулер", әр сұрақты қарастыру.

2. Дәріс материалына сүйене отырып, «Туған өлкенің, облыстың немесе қаланың экономикалық және әлеуметтік-географиялық зерттеулері» тақырыбына есеп дайындау.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- экономикалық және әлеуметтік-географиялық зерттеулер туралы түсінігі болуы;

-элеуметтік-экономикалық ресурстардың, табиғи жағдайлардың, шаруашылық салаларының, рекреациялық ортаның және т. б. анықтамаларын білу;

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

2. Географические аспекты исследования рекреационных систем. - М., 1979

3. Энциклопедический словарь юного географа-краеведа. -М.: Педагогика, 1981.

ТАҚЫРЫП 8: Туристік қызметтегі инфрақұрылым. Туристік қызметтегі элеуметтік-экономикалық ресурстар

Мақсаты: туристік инфрақұрылымның негізгі құраушыларын қарастыру, туристік қызметтегі элеуметтік-экономикалық ресурстарды анықтау, инфрақұрылым мен элеуметтік-экономикалық ресурстардың өзара әрекеттесуін анықтау.

Сұрақтар:

1. Туристік қызметтегі инфрақұрылым
2. Инфрақұрылымның негізгі құраушылары
3. Туристік қызметтегі элеуметтік-экономикалық ресурстар
4. Қазақстанда туризмнің инфрақұрылымын дамыту

Сабақты өткізу құрылымы:

1. "Туристік қызметтегі инфрақұрылым. Туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстар", әр сұрақты қарастыру.

2. Туған өлкедегі туристік қызметтің инфрақұрылымын қарастыру және талқылау және туған өлкедегі туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстардың рөлін анықтау.

3. "Туған өлкенің әлеуметтік ресурстары" зертханалық тапсырмасын дайындау.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- туристік қызметтегі инфрақұрылым туралы түсінігі болуы;
- туризм индустриясының, өндірістік инфрақұрылымның, әлеуметтік инфрақұрылымның, әлеуметтік-экономикалық ресурстардың және т.б. анықтамаларын білу;
- Қазақстандағы туризм инфрақұрылымының мәселелерін білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Покропивный С. Ф.- Экономика предприятия
2. Гмошинский В.Г., Флиорент Г.И. Теоретические основы инженерного прогнозирования. - М.: Наука, 1973.
3. Настольный словарь финансово-экономических терминов и понятий/Под ред. М А. Коробейникова - М СпортАкадемПресс 1999.
4. Определение приоритетных направлений организационно-экономического развития предприятия. Консультационная фирма «Эккон» /Менеджмент в России и за рубежом. - 1998. -№4
5. Чудновский А.Д. Туризм и гостиничное хозяйство

ТАҚЫРЫП 9: Тарихи өлкетану негіздері. Мұрағат

Мақсаты: тарихи өлкетанумен, оның негізгі мақсаттарымен және міндеттерімен танысу, археология, мұрағат, топонимика, сәулет, мұражайтану сияқты негізгі ұғымдардың мәнін қарастыру.

Сұрақтар:

1. Тарихи өлкетанудың мақсаттары мен міндеттері
2. Археология және тарих
3. Мұрағаттар
4. Топонимика
5. Архитектура
6. Мұражайтану негіздері

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.
2. "Мұрағаттар", "Мұрағаттармен жұмыс" тақырыбына баяндама қорғау

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- өлкетанудың тарихи зерттелуі туралы түсінігі болуы;
- археология, топонимика, сәулет, мұражай, мұрағат, ескерткіштер анықтамаларын білу;
- мұрағат, сәулет, топонимика туралы түсінігі болуы.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Сперанский А.В. , Что такое топонимика, Москва, 1985.
2. Попов А.И. Основы топонимического исследования. //Всесоюзная конференция по топонимике СССР.-Л, 1965.
3. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -М, 1960.
4. Вуколов В.Н. Основы туристско-краеведческой работы// Сб. типовых учебных программ, естественно-научных, общепрофессиональных и специальных дисциплин для ВУЗов. Алматы, 2002.

ТАҚЫРЫП 10: Сәулет ескерткіштері және археология негіздері

Мақсаты: археологияның мәні мен негіздерін қарастыру, ескерткіштердің жіктелуімен танысу, сәулет ескерткіштерінің аймақтағы туризм мен өлкетанудың дамуымен байланысын анықтау.

Сұрақтар:

1. Археология негіздері
2. Архитектура ескерткіштері
3. Қазақстанның тарихи-сәулет ескерткіштері

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.
2. "Туған өлкенің сәулет, мәдениет, табиғат, тарихи ескерткіштері" тақырыбына презентация дайындау (әр ескерткіштің бірегейлігі мен толық сипаттамасын көрсету)

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- археология негіздері туралы туралы түсінігі болуы;
- археология, сәулет, мұражайтану, мұрағат, ескерткіштер-анықтамаларын білу;
- Қазақстанның тарихи және сәулет ескерткіштерін білуі.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Ердаuletov C.P. Достопримечательные места Казахстана. Алма-Ата, Знание, 1988г.

2. Вукoлов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско - краеведческой работы. Алматы, 1977г.

3. Рабинович М.Г. Археологические материалы в экспозиции краеведческих музеев. -М., 1961.

4. Памятники истории и культуры Казахстана. -Алма-Ата, 1989.

ТАҚЫРЫП 11: Ономастика. Топонимика

Мақсаты: ономастика және топонимика құрылымын зерттеу, осы ғылымдардың өлкетанудағы рөлін анықтау.

Сұрақтар:

1. Ономастика түсінігі
2. Топонимика түсінігі

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.
2. Зертханалық тапсырма: "Туған жердің топонимикалық сөздігі"

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- топонимика, ономастика туралы түсінігі болуы;

- ономастика, топонимика, географиялық атаулар, топоним, антропонимика, космонимика, хрематонимика, карабонимика, эргонимика, прагмонимика анықтамаларын білу;

- топонимикалық сөздік құру туралы түсінігі болуы.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;

- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;

- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;

- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Сперанский А.В. Что такое топонимика, Москва, 1985.

2. Попов А.И. Основы топонимического исследования. // Всесоюзная конференция по топонимике СССР.-Л, 1965.

3. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. -М, 1960.

4. Мурзаев Э.М. География в названиях. -М, 1982.

ТАҚЫРЫП 12: Мұражайтану негіздері

Мақсаты: тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қарастыру, Мұражайтану негіздерін зерделеу, туристік-өлкетану қызметіндегі мұражайтанудың рөлін анықтау.

Сұрақтар:

1. Мұражайлардың мағынасы

2. Жинақтау жұмысы

3. Экскурсиялық жұмыс

4. Өлкетану бұрышын ұйымдастыру

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.

2. Өз туған өлкесіндегі мұражайлар, олардың қызметі, мұражай қоры туралы баяндама немесе презентация түрінде айту

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- мұражайтану негіздері, өлкетану бұрышын ұйымдастыру туралы түсінігі болуы;

- мұражай, мұражайтану, мұражайлардың негізгі және көмекші қорлары, материалдық кездер, табиғи кездер, экспозиция ашықтамаларын білу;

- экскурсиялық жұмыс туралы түсінігі болуы.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;

- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;

- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;

- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1.Бахта В.М. Краеведение и музейное дело в СССР: Учебное пособие. М.: МГИК,1977.

2. Вуколов В.Н. Краеведение с основами музееведения. Учебная программа спец.курса. Алматы, 1993

3.Музееведение. Музеи исторического профиля: Учебник для вузов. -М.: Высшая школа, 1988.

ТАҚЫРЫП 13: Мұражайлардың типтері мен жіктелуі. Қорлар және табиғи ескерткіштер

Мақсаты: мұражай түрлерімен танысу, қорлар мен табиғи ескерткіштерді зерттеу, мұражайлардың жіктелуін қарастыру.

Сұрақтар:

1.Мұражайлардың типтері

2.Мұражайлардың жіктемілі

3. Қорлар мен табиғи ескерткіштер

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.
2. Мұражайлар жіктеліміне негізделген әлемнің қызықты мұражайы туралы презентация немесе репортаж дайындау.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- мұражайлардың жіктелімі туралы түсінігі болуы;
- табиғат ескерткіштері, мұражай профилі, оқу мұражайы, ауылшаруашылық мұражайлары, мұражай түрлерінің анықтамаларын білу;
- қорлар мен табиғат ескерткіштері туралы түсінігі болуы.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Попов В.И. Музеи в современном мире на службе взаимопонимания народов. -М-Л, 1977.
2. Музееведение. Музеи исторического профиля: Учебник для вузов. -М.: Высшая школа, 1988.
3. Музейное дело в СССР. -М.: Сов. Россия, 1973.

ТАҚЫРЫП 14: Өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұны мен әдістемесі

Мақсаты: өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұнын қарастыру, осы әзірлемелерді өткізу әдістемесін зерделеу

Сұрақтар:

1. Экскурсия ұғымы және оның негізгі бағыттары
2. Экскурсияны дайындау кезеңдері, оның әдістемелік әдістері

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.
2. Топтарда өлкетану мен туризмдегі экскурсиялық қызметтің маңызы туралы талқылау.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- өлкетану және экскурсиялық материалдардың мазмұны туралы түсінігі болуы;
- экскурсия, кіріспе, негізгі бөлім, экскурсия материалдарын дайындай білу;
- экскурсияны дайындау кезеңдерін және оның әдістемелік әдістерін білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- өз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Әдебиет:

1. Долженко Г.П. Экскурсионное дело. - М.: ИКЦ «МарТ», 2005. - 272 с.
2. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. - М.: Советский спорт, 2000. - 224 с.

ТАҚЫРЫП 15: Экскурсиялық-өлкетану жұмысының нысандары мен әдістері

Мақсаты: экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістерін анықтау.

Сұрақтар:

1. Экскурсиялық -өлкетану жұмыстарының формалары
2. Экскурсиялық-өлкетану жұмысының әдістері

Сабақты өткізу құрылымы:

1. Осы тақырып бойынша ауызша сұрау.
2. Ойын-ситуация, бір топ – сіздің туған қалаңыздағы экскурсиялар туралы білу үшін туристік агенттікке келген туристер. Екінші топ – туристік фирманың менеджерлері, олар оздері ұсынатын экскурсиялық қызметтер туралы айтып, экскурсияларға мысалдар келтіріп, әрқайсысына қысқаша сипаттама берулері керек.

Әдістемелік нұсқаулар:

Практикалық сабақта белсенді жұмыс істеу үшін студент білуі керек:

- өлкетану-экскурсиялық жұмыстың түрлері мен әдістері туралы түсінігі болуы;
- өлкетану жұмыстарының әдісін, экскурсиялық әдістемесін, нысандарын білу;
- экскурсияны дайындау кезеңдерін және оның әдістемелік әдістерін білу.

Студент білуі керек:

- көрсетілген әдебиетті пайдалану;
- тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қолдану;
- оз бетінше қорытынды жасауға, оларды шығармашылықпен түсінуге және өз ұстанымын дамыту;
- өз шешендік қабілетін көрсету.

Практикалық сабақтың соңында студенттер тақырып бойынша нақты тұжырымдар жасауы керек.

Эдбиет:

1. Кулаев К.В. Экскурсионная деятельность: теоретические и методологические основы. - М.: Турист, 2004. - 96 с.
2. Емельянов Б.В. Организация работы курсов по переподготовке и подготовке экскурсоводов. - М.: Турист, 1989. - 118 с.
3. Долженко Г.П. Экскурсионное дело. - М.: ИКЦ «МарТ», 2005. - 272 с.
4. Емельянов Б.В. Экскурсоведение. - М.: Советский спорт, 2000. - 224 с.

Практикалық сабақтарды өткізу бойынша әдістемелік нұсқаулық

Реферат

Рефератты жазу кезінде келесі құрылымды ұстану керек:

1) Бірінші бетінде рефераттың тақырыбы, факультет, Білім алушының тобы, аты-жөні жазылады.

2) Жоспар (мазмұны). Мұнда рефераттың негізгі бөлімі және қай бетте екені көрсетіледі.

3) Тақырыбы мен жоспардан кейін кіріспе жазылады. Мұнда берілген материалдың мақсаты мен міндеті және тақырыптың өзектілігі көрсетіледі.

4) Негізгі бөлім. Мұнда рефераттың жоспарланған бөлімдері жазылады.

5) Қорытынды бөлім. Тақырып мәселесіне қатысты автордың өзінің қорытындысы мен ұсынысы.

6) Рефератты жазу үшін пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

Реферат көлемі компьютермен терілсе 10 беттен, ал қолмен жазылса 12 беттен кем болмау керек. Барлық беттері нөмірлену керек (бірінші бетіне нөмір қойылмайды, бірақ жалпы сан бетіне кіргізіледі). Жаңа бөлімді міндетті түрде келесі жаңа бетке және оның тақырыбын жазу керек.

Еркін жұмыс

Еркін жұмыс – студенттің аймақ бойынша жасаған жұмысын жинақтап, ой түйіндену, ол студенттің қалаған түрінде өткізіледі. Негізгі талабы өткен тақырыпты жан –жақты зерттеу керек және ұсынылған деректердің дәлелдемесін көрсету керек. Пайдаланған әдебиеттердің жаңалығына назар аудару керек.

Баяндама

Баяндама жазу кезінде келесі құрылымды ұстану керек:

1) Бірінші бетінде баяндама тақырыбы, факультет, Білім алушының тобы, аты-жөні жазылады.

2) Қорытынды бөлім. Тақырып мәселесіне қатысты автордың өзінің қорытындысы мен ұсынысы.

3) Баяндама жазу үшін пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

Баяндама көлемі компьютермен терілсе 4-5 беттен, ал қолмен жазылса 6-7 беттен кем болмау керек. Барлық беттері нөмірлену керек (бірінші бетіне нөмір қойылмайды, бірақ жалпы сан бетіне кіргізіледі).

Слайд-шоу

Слайд-шоу тақырыпқа сай электронды түрде болуы шарт. Білім алушы тақырыпты қорғау барысында көрсетіліммен сәйкестендіріп түсіндіруі қажет.

Эссе

Тақырыпты ашу барысындағы білім алушының ойы жазылады. Эссе мөлшері 2-3 бетті құрайды

Жазба жұмысы

Жазба жұмысы студенттің ойын жинақтау әдісі. Онда студент нақты тақырып аясында өз шешімдерін дәлелдеме түрінде ұсынады, міндетті түрде әдебиеті көрсетіліп, нақты фактілермен сараптама жасауы керек, талдау жұмысы бір логикалық жүйеде құрылуы керек, болмаса бір әдістемені де басшылыққа алуға болады.

«Туристік өлкетану» пәнінің тақырыптары бойынша Білім алушылардың өзіндік жұмыстары

ТАҚЫРЫП 1: Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың негізгі мәні мен міндеттері.

Мақсаты: Қазақстан Республикасындағы өлкетанудың негізгі мәні мен бағыттарына тоқталу.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Өлкетану — белгілі бір жердің, қаланың, елді мекеннің бір бөлігін оқыш білу. Мұндай жұмыспен жергілікті тұрғындар айналысады, себебі бұл аймақ мамандарға (архитекторлар, биологтар, этнографтар, тарихшылар, экологтар) туған өлке болып саналады.

Өлкетану бастапқы түсініктері: өлке – жер, жақ, ел, өлке; өлкетану әдебиет, жергілікті басылымдар, аймақ – белгілі бір елге, облысқа я бірнеше мемлекетке тиісті, өлкетану библиографиясы, тарихи библиографиясы, аймақтық әдебиет.

Өлкетану дегеніміз – бір территорияны ғылыми негізде жан-жақты зерттеу. Өлкетанудың зерттеу объектілері болып табылатындар: табиғат, тұрғындар және өлке экономикасы, өлке тарихы, өлке өнері, табиғат, климат, тарихы, тұрғындары, мәдениет және тұрмысы жатады. Өлкетану– көпқырлы, кешелді құбылыс. Өлкетану өз мазмұны бойынша тарихи, әдеби, этнографиялық, биологиялық, географиялық, экономикалық болып бөлінеді

XX ғ. 20-шы жылдары әкімшілік-саяси немесе шаруашылық белгісімен ерекшелетін шағын территорияны синтетикалық зерттеу әдісі ретінде қарады. 1930-жылдары өлкетануды жергілікті халықты біріктірген, өлкені жан-жақты зерттеуге қызыққан қоғамдық қозғалыс ретінде анықтады. Оны тіпті ерекше ғылым деп атаушылар да болды.

Қазіргі уақытқа өлкетану түсінігі ол жергілікті тұрғындардың өз туған өлкесі деп есептейтін ел бөлігін, қала немесе басқа да елді мекенді жан-жақты зерттеу.

Өлкетанудың төмендегідей түрлері бар: мемлекеттік, қоғамдық, мектеп және тарихи өлкетану.

Өлкені зерттеудің көздері:

1. өлкенің топонимикасы (географиялық атауларды зерттеуге арналған ғылым, өлкенің картасы);
2. мұрағат құжаттары;
3. баспа шығармалары, өнімдер ;
4. заттар;
5. жергілікті өсімдіктердің үлгілері (флора), жануардың түрлері (фауна);
6. статистикалық деректер;
7. өлкетану библиографиясы;
8. тарих және мәдениет ескерткіштері;
9. табиғат процестері мен объектілерін бақылау;
10. пайдалы қазбалар;
11. мектеп өлкетану музейі.

II. Терминдерді анықтау және толықтыру:

1. ... - белгілі бір аумақты, ауданды, қаланы, ауылды т.б. елді мекендерді, облысты, аймақты мемлекет территориясыз жеке бөліктерін жан-жақты зерттеумен және оқып-танумен айналысатын қоғамдық құбылыс.

2. ... - арнайы органдардың қатынасымен мұражай жұмысын ұйымдастыру, әкімшіліктердегі, кітапханалардағы, ғылыми-зерттеу институттарындағы мәдениет пен ғылымға байланысты бөлімдердің жұмыстары.

3. ... - қоғамдық өлкетанушылардың, туристердің, қоғамдық ұйымдардың жеке адамдардың күшімен ұйымдастырылады. Олар өлке ерекшеліктеріне байланысты, өлке тарихы мен онда өмір сүрген белгілі адамдардың өміріне байланысты деректер жинау т.б. жұмыстармае айналысады

4. ... - мектептердегі оқу бағдарламалары және олардан тыс атқарылатын туған өлкеге қатысты жұмыстар бойынша білімді жетілдіруге, сондай-ақ әртүрлі туристік өлкетану шаралары барасында түрлі тәрбие беруге байланысты жұмыстар.

5. ... - ол белгілі бір ауданның, облыстың, өлкенің тарихын, ондағы болған оқиғаларды, тарихи архитектуралық ескеткіштер мен олардың ерекшеліктерін оқып-танысумен айналысады.

III. Ребус. Жасырын сөзді тапқан соң, сол сөздің мағынасын ашыңыздар:

IV. Сұрақтарға жауап беріңіздер және сұрақ құрастырыңыздар:

1. Өлкетану дегеніміз не?
2. Өлкетану түсінігі қай жылы пайда болды?
3. Өлкетанудың неше түрі бар?
4. Өлкетанудың қанша зерттеу көзі бар?
5. Өлкенің топонимикасы деген не?
6. Өлкетану мазмұны нешеге бөлінеді?

ТАҚЫРЫП 2: Туристік қызметтегі физика-географиялық зерттеулер.

Туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістері.

Мақсаты: Туристік қызметтегі физика-географиялық зерттеулер. Туристік қызметті жүргізудің мәні мен әдістері туралы жалпылама мәлімет беру.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

А. Теориялық қайталау

Өлкетанудағы физика-географиялық зерттеулер негіз болып табылады.

Зерттеу кезеңдер бойынша жүзеге асырылады:

1) Әдебиет және картографиялық материалдармен танысу, есептерді оқу. Әдістері: сипаттамалық салыстырмалы картография.

2) Негізгі учаскелерден өтетін далалық маршруттар.

3) Талдау.

4) Қорытынды: туристік қызметте пайдалану үшін зерттеу.

- *Геоморфология* – жер беттері және олардың пайда болуы туралы ғылым. Дереккөздер – карталар, сызбалар.

- *Орография* – жоталардың, биіктіктердің, өзен аңғарларының, бассейндердің және басқа да рельефтердің өзара орналасуын зерттейді. Зерттеу – топографиялық картада.

- *Климат* – географиялық жағдайлармен анықталатын белгілі бір аумақтағы ұзақ мерзімді ауа райы режимі. Негізінен ол – ендік, бойлық, мұхиттың шалғайлығын, теңіз деңгейінен биіктікті құрайды. Жыл мезгілдері бойынша бұршақ, тұман, аяз және ерігенді көрсету маңызды.

- *Ауа-райы* – белгілі бір уақыт аралығындағы атмосфераның күйі. Ол температура, ылғалдылық, қысым, жел жылдамдығы, бұлттылықпен сипатталады. Метеорологиялық құбылыстар – тұман, көктайғақ, боран, еру, бұршақ, т.б. Дереккөздер – анықтамалықтар, карталар, метеорологиялық қызметтер. Білім негізінде қауіптерді болжауға болады. Жергілікті белгілер ерте заманнан бері қолданылған. Аспанның, бұлттардың жағдайының сенімді белгісі. Жел, кемпірқосақ, жымыңдаған жұлдыздар, пештен шыққан түтін,

құстардың ұшуы, жануарлардың іс-әрекеті. Қарт адамдар. Аспаптар, барометр, термометр, биіктік өлшегіш. Өлкетанудағы туристік-рекреациялық іс-шаралардың ерекше құндылығы – жорықтар кезінде ауа-райының жай-күйін тікелей бақылау, жергілікті белгілер мен ауа-райының өзгеруінің белгілерін білу. Белгілі бір аумақтағы ауа райының өзгеруінің жалпы заңдылықтары мен жергілікті белгілерін білу негізінде туристік қызметті ұйымдастырушы ауа райының қауіпті өзгерістерін болжай алады және қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін қажетті шешімдерді немесе нақты шараларды қабылдай алады.

II. Төмендегі сұрақтарға жауап беріңіздер:

1. Туристік қызметтегі физика-географиялық зерттеулер қалай жүргізіледі?
2. Ауа-райы деген не?
3. Климат деген не?
4. Жел деген не? Қандай жергілікті желдерді білесіздер?
5. Жердің климаттық белдеулері.
6. Метеорология дегеніміз не? Өлкеңіздегі метеорологиялық станциялар.

III. Есепті шығарыңыздар:

А) Ауа температурасының тәуліктік және жылдық өзгерісі. Жер бетінің температурасы тәулік ішінде және жыл ішінде өзгеріп отырады. Тәуліктік жиынтық пен тәуліктік орташа температураны есептеңіздер.

Мамырдың 10 күнінің ауа температурасы өлшеу нәтижелері:

Сағат	10.00-де	+100С
Сағат	7.00-де	+50С,
Сағат	13.00-де	+150С,
Сағат	19.00-де	+60С

Б) Төмендегі кестені пайдаланып, орташа жылдық температураны анықтаңыздар.

АЙЛАР (°С)											
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
-30	-25	-16	5	19	20	35	24	18	9	-5	-10

IV. Сұрақ пен жауапты сәйкестендіріңіздер:

17–18 ғасырлар Ежелгі Грекия	20 ғасырда тропиктерді, Арктика мен Антарктиданы зерттеу
А. Гумбольдт	Климат пен оның заңдылықтары туралы бастапқы көзқарастар Ежелгі Грекияда қалыптасты
А. А. Каминский	Палеоклиматология мен биоклиматология саласындағы және Жер климатын топтау жөніндегі жұмыстар
Л. С. Берг	Жел режимі және ылғал айналымы жөніндегі зерттеулер
В. Ю. Визе	Жер шары климатының жазбасы мен түсінігін жасау

V. Кестені дұрыс толтырыңыздар:

Л. С. Берг	
В. Ю. Визе	

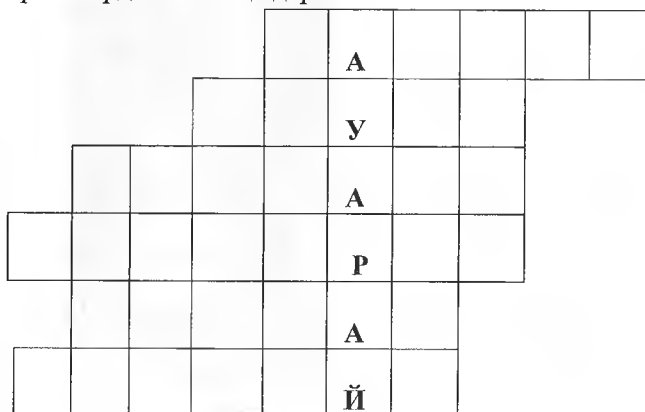
А.А.Каминский

А.Гумбольдт

VI. Кроссворды шешіңіздер:

1) Бұлттан бөлініп жерге түсетін атмосфералық сұйық тамшылардың жиынтық атауы.

2) Циклон және тайфун ретінде белгілі осы үлкен құйындататын борандар ғимараттарды қиратып, жоларды бұзады?

3) Жер бетімен қозғалатын және жолында барлығын қирататын әуе құйыны?

4) Ауа райыны қандай өлшеммен өлшейді?

5) Ауа райының көп жылдық режимі не деп аталады?

6) Атмосфераның жергілікті жердегі белгілі бір уақытта немесе уақыт аралығында (тәулік, ай) байқалатын құбылмалы жағдайы?

VII. Сөздерді көп нүкте орнына қойыңыз (көп жылдық, көп, географиялық, физикалық, климат)

Климат — белгілі бір жердегі ауа райының(1) режимі, яғни осы жерде болуға тиісті ауа райы жағдайларының жиынтығы мен оның бір ізбен өзгеріп отыруы. Ол.....(2) (климат жасайтын) процестердің, күн радиациясының, атмосфералық циркуляцияның, жер беті бедерінің туындысы. Белгілі бір жердің климатын толық білу, оның басқа жердің климатымен салыстырғандағы ерекшеліктерін айыру, сонымен қатар берілген жердің климатының өзгеруін байқау тек(3) жылдар бойы жүргізілген байқауларды жүйелеу, қорыту негізінде айқындалады. Жер шарының әр нүктесіндегі климаттың әр түрлі болуы —(4) құрайтын факторлардың, яғни осы процестерді жасайтын(5) жағдайлардың айырмашылығынан туады.

ТАҚЫРЫП 3: Геофизикалық зерттеу

Мақсаты: геофизикалық зерттеулерді қарастыру, бақылау деректерін жүргізу жүйесін зерттеу, геофизикалық және физикалық-географиялық зерттеулерді салыстыру. Ландшафт ұғымын, оның зерттеулерін, рекреация ұғымын оның салаларын және ландшафт ұғымымен байланысы туралы білімдерін қалыптастыру. Осы мәлеметтерді пайдалана, отырып ландшафттану мен рекреацияның байланысуын тауып, зерттеп жазуды үйрету.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Геофизика — жердің құрылымын физикалық әдістермен зерттейтін ғылымдар кешені. Геофизика кең мағынада қатты Жер физикасын (жер қыртысы, мантия, сұйық сыртқы және қатты ішкі ядро), мұхиттар физикасын, құрлықтың беткі сулары (көлдер, өзендер, мұздар) және жер асты сулары, сонымен қатар жер асты суларының физикасын (метеорология, климатология, аэрономия) зерттейді.

Сейсмикалық барлау. Серпімді толқындардың қозуы мен тіркелуіне негізделген Жердің құрылымын зерттеу әдістерін қамтитын барлау геофизикасының бөлімі. Жер қыртысының жыныстары серпімділік қасиеттерімен ерекшеленеді - Янг модулі, Пуассон қатынасы және тығыздығы, бұл серпімді толқынның оларда әртүрлі жылдамдықпен таралуына, ал салыстырмалы түрде біртекті қабаттар шекарасында шағылу, сыну және өту құбылыстарын бастан кешіруіне әкеледі. Пайда болған екінші реттік толқындар олар өтетін тау жыныстарының құрылымы мен құрамы туралы ақпаратты қамтиды.

Гравитациялық барлау. Гравитациялық барлау немесе гравиметрия – геологиялық денелердің тығыздығының өзгеруіне байланысты ауырлық күшінің үдеуінің өзгеруін зерттейтін геофизикалық әдіс. Гравитациялық барлау жер қыртысы мен мантияның жоғарғы қабатын аймақтық зерттеуде, терең тектоникалық бұзылыстарды анықтауда, пайдалы қазбаларды – негізінен руданы іздеуде, жарылыстың алмасты құбырларын бөлуде белсенді қолданылады.

Электрлік барлау – электр барлау әдістері тұрақты электр немесе айнымалы электромагниттік өрістің параметрлерін өлшеу арқылы геологиялық киманың параметрлерін зерттеуге мүмкіндік береді. Электрлік барлаудың мысалы индукциялық поляризация әдісімен зерттеу болып табылады.

Ұңғымалардың геофизикалық зерттеулері (ГИС - Геофизические исследования скважин) – ұңғыманың өзін де, жалпы кен орнын да кейінгі сапалық және сандық геологиялық бағалау үшін ұңғыманың учаскесін зерттеу мақсатында геофизикалық әдістерді қолдана отырып бұрғыланған, өндірістік және басқа ұңғымаларды зерттеу.

II. Төменгі сөздерге анықтама беріңіздер:

- Табиғат-
- Ландшафт-
- Ландшафттану-
- Геожүе-
- Физикалық география-

III. Осы суреттерді суреттеп бірнеше сөйлем жазыңыздар. Осы адамдар немен айналысып тұр және ол қалай аталады?

IV. Қазақстан көлдердің дұрыс анықтамасын тауып, сәйкестіріңіздер.

1. Балқаш	а) Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарының аумағында орналасқан тұйық көл.
2. Алакөл	б) Қазақстанның көлдерінің Оңтүстік Алтай және Сауыр, Тарбағатай жоталары арасындағы тектоникалық ойыста жатқан тұщы көл. Көл теңіз деңгейінен 395 м биіктікте. Жағалауы жайпақ. Тектоникалық бөген көлдер типіне жатады.
3. Бурабай	с) Алакөл қазаншұңқырының солтүстік-батыс жағында орналасқан көл.
4. Зайсан	д) Қазақстанның оңтүстік-шығысындағы тұйық көл. Аумағы жөнінен Каспий, Арал теңіздерінен кейінгі үшінші орында. Алматы, Жамбыл, Қарағанды облыстарының шегінде, Балқаш-Алакөл ойысында, теңіз деңгейінен 340 м биіктікте жатыр.
5. Сасықкөл	е) Ақмола облысының Көкше тауының шығыс баурайында, теңіз деңгейінен 320,6 м биіктікте орналасқан. Ұзындығы 4,5 км, ені 3,9 км, орташа тереңдігі 4,5 м, ең терең жері 7 м, жағалауының ұзындығы 13,6 км, су жиналатын алабы 164 км ² .

V. Кроссвордты шешіңіздер:

Сұрақтар:

1. Бұл терминді орыс ғалымы Л.С. Берг енгізген. “Тарихи қалыптасып, бір тұтастығын сақтай отырып, ұдайы дамитын табиғат кешені” немесе “табиғи геожүйе” деген де анықтамасы бар.

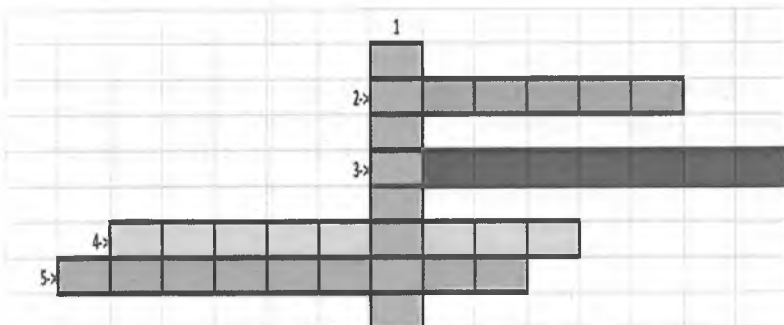
2. Қазақстандағы Алматы және Шығыс Қазақстан облысының аумағында орналасқан тұйық көл, Қазақстандағы ең ғажайып көлдердің бірі.

3. Ландшафт ғылымының қалыптасуына алғашқылардың бірі болып қандай орыс ғылымы айтарлықтай үлес қосты.

4. Адамның еңбек процесінде жұмсаған дене және рухани күштерін қалпына келтіру мен дамыту. Бұл әр түрлі салаларымен (элеуметтану, экономика, физиология, медицина, архитектура және т.б.) айналысады.

5. Жер беті табиғаты туралы, халықтар мен олардың шаруашылық іс-әрекеттерін зерттейтін ғылым

VI. Блиц-тест:

1. “Табиғи геожүе” – синонимі
 - a) Ландшафт
 - b) География
 - c) Жер шары
2. Географиялық ландшафтар туралы ғылым саласы.
 - a) Ландшафтану
 - b) Физикалық география
 - c) Геоморфология
3. Орманды далалық, далалық, шөлейттік, шөлдік типтер қай ландшафт түріне жатады?
 - a) Таулық
 - b) Ормандық
 - c) Жазықты
4. Ландшафт (нем. land — жер, schaft — ?)
 - a) өзара байланысты білдіретін жұрнақ
 - b) табиғат
 - c) зерттеу
5. Физикалық география қанша салаға бөлінеді?
 - a) 6
 - b) 7

VI. Геофизикалық зерттеулерді қарастырып, бақылау жүйесін зерттеңіздер. Геофизикалық және физикалық-географиялық зерттеулерді салыстырып, кесте толтырыңыздар

ТАҚЫРЫП 4: Өсімдіктер мен фауна әлемі туралы негізгі түсініктер

Мақсаты: Өз өлкеңдегі жануарлар мен өсімдіктер дүниесін зерттеу. Табиғатты қорғауға тәрбиелеу, қамқорлық жасауға баулу, табиғатты сүюге үйрету, тәрбие беру. Ботаникалық және зоологиялық зерттеулерге шолу.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Туристтік-өлкетану жұмысы үрдісінде өсімдіктер мен жануарлар дүниесін қорғауға байланысты мәселелерді қарастырмас бұрын тақырыптың негізгі ұғымдарын анықтау қажет. Ең алдымен бұлар ареал, флора және фауна ұғымдарын қамтиды. Жануарлардың, өсімдіктердің, пайдалы қазбалардың және т.б. белгілі бір түрлерінің таралу аймағы ареал деп аталады.

- *Өсімдіктер дүниесі* -жердің немесе ауданның өсімдік жамылғысы, түрі мен саны, үйлесімі.

- *Жануарлар дүниесі*-аумақта мекендейтін жануарлар түрлерінің жиынтығы.

Туристтік-өлкетану ұйымдарының қызметкерлері:

1) туристке арналған жорықтар мен саяхаттарда табиғатты қорғау ережелерін негіздейтін ақпаратқа;

2) табиғатты қорғау іс-шараларының кешеніне назар аударуы тиіс. Ботаника-пайдалы өсімдіктерді анықтайтын бақылау. Зоология-ғанымдық бақылау.

- *Фенология* – жануарлар дүниесінің маусымдық дамуы. Екі бөлім – фитофенология және зоофенология. Туристердің зоологиялық бақылаулары әдетте екі міндетті қамтиды:

3) танымдық (саяхат ауданындағы белгілі бір жануарлардың номенклатурасы мен ареалы туралы ақпарат);

4) қорғау (белгілі бір ауданда маршруттың қауіпсіз өтуіне байланысты жануарлар туралы ақпарат).

Өлкетану мәліметтерін жүйелі түрде жинау үшін туристерге фенологиялық бақылау дағдылары қажет.

Фенология –бұл тірі табиғаттың маусымдық дамуын зерттейтін ғылыми пән. Фенологиялық бақылаулар кез-келген арнайы

жабдықты немесе кең білімді қажет етпейді, бірақ ол туристік саяхатты мазмұнды етеді. Табиғат дамуының ең қызықты және көркем кезеңдеріне сәйкес келетін оларды өткізудің оңтайлы мерзімдерін анықтауға мүмкіндік береді. Өсімдіктерге жүргізілетін бақылаулар *фитофенологиялық*, ал жануарларға жүргізілетін бақылаулар *зоофенологиялық* деп аталады. Фенологиялық бақылаулардың үлкен практикалық маңызы бар, өйткені олардың негізінде жеміс ағаштарының, саңырауқұлақтардың, жидек тұқымдарының, балық аулау, аң аулау мерзімдері анықталып, зиянкестердің дамуына жол берілмейді.

II. Төмендегі сөздерге анықтама беріңіздер:

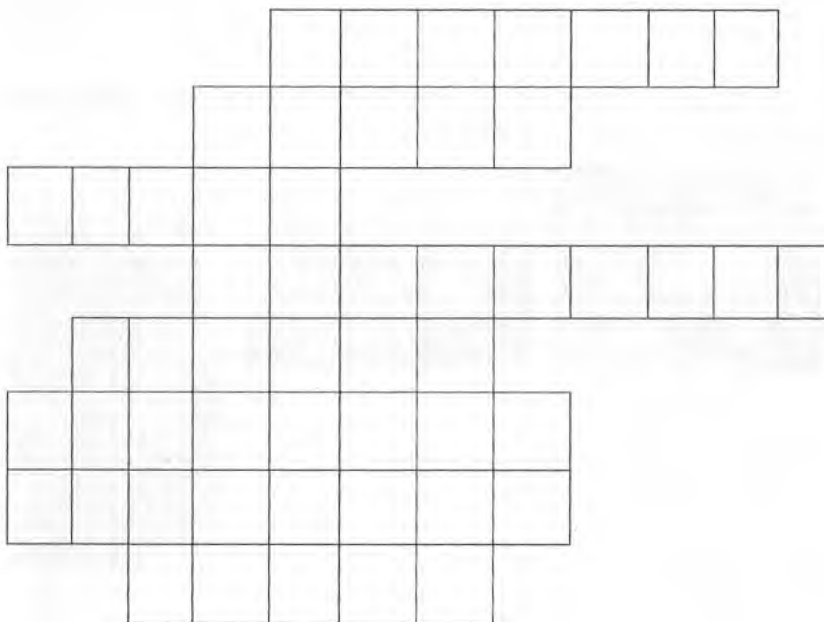
1. Фенология (зоофенология, фитофенология) –
2. Флора –
3. Фауна –
4. Қызыл кітап –
5. Ботаника –
6. Зоология –

III. Суретте бейнеленген қустар жайлы; олардың Қазақстанда (өлкелеріңізде) таралуы жайлы не айта аласыздар?

IV. Кроссвордты шешіңіздер.

1. Тірі организмдер дүниесіндегі негізгі екі топтың бірі.
2. Нақты бір жер аумағында өсетін немесе өткен геологиялық дәуірлерде өскен өсімдік таксондарының тарихи-эволюциялық қалыптасқан жиынтығын не дейміз?
3. Өсімдіктер адамға пайдалы қандай қасиеттерге ие?
4. Тірі табиғаттың маусымдық дамуын зерттейтін ғылыми пән атауы.
5. Өсімдіктерді бақылау қалай аталады?
6. Шашылған өсімдіктердің кеспешоп коллекциясы.
7. Өсімдіктер жайлы ғылымдар жиынтығы, биологияның бір саласы
8. Белгілі бір аумақта мекендейтін барлық жануарлар түрлерінің жиынтығының атауы.

V. Өз өлкеңіз бойынша қарастырыңыздар:

Емдік өсімдіктер	Емдік жануарлар

Қауіпті өсімдіктер	Қауіпті жануарлар

VI. Сұрақтарға жауап беріңіздер:

1. Сирек кездесетін және жоғалып кету қаупі бар жануарлар, өсімдіктер мен саңырауқұлақтардың түрлері туралы үнемі толықтырылып отыратын мәліметтер жинақталған ресми құжат?
2. Организмдердің систематикалық топтарының – популяциялар, түр, т.б. таралу аймағы?
3. Балықтарды зерттейтін зоологияның саласы?
4. Ағаш тектес өсімдіктер арнайы топырақта өсірілетін территория?
5. Құрғақ ортада тіршілік ететін организмдер?
6. Жануарлар арасында аурудың таралуы?
7. Қазақстандағы өсімдіктердің түрлері?
8. Республика аумағында өсімдіктердің таралуына жануарлар қалай әсер етеді?
9. Өсімдіктер пен жануарлар дүниесінің қалыптасуына климаттың қандай әсері бар?
10. Өсімдіктер мен жануарлардың қандай түрлері «Қазақстанның Қызыл кітабына» енгізілген?

ТАҚЫРЫП 5: Фенологиялық зерттеулер. Фитофенологиялық және зоофенологиялық зерттеулер

Мақсаты: негізгі ұғымдарға анықтамалар беру, фитофенологиялық және зоофенологиялық бақылауларды қарастыру, осы бақылауларды жүргізудің әдістері мен қағидаларын анықтау.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Ағзалардың маусымдық тіршілігі туралы ақпаратты жинақтаудың өте ескі және осы уақытқа дейін негізгі әдісі - фенологиялық бақылаулар, яғни өсу мен дамудың жеке кезеңдерінің басталу уақытын визуалды тіркеу. {Фенология (грек тілінен. Фауно – көрсетемін және Logos – ілім) – жыл мезгілдерінің ауысуына және ауа райының өзгеруіне байланысты органикалық және бейорганикалық табиғаттың маусымдық дамуын зерттейтін ғылым}. Фитофенология (грек. фитон-өсімдік). Жеке органдардың дамуын немесе бүкіл өсімдіктің даму циклын бақылауға болады. Сондай-ақ, өсімдіктердегі маусымдық өзгерістерге, табиғаттың басқа құбылыстарына байланысты олардың басталу уақытына бақылау жүргізуге болады. Бұл жағдайда тұтастай алғанда табиғаттың маусымдық динамикасы туралы толық әсер қалыптасады, табиғаттағы барлық маусымдық құбылыстардың өзара байланыс дәрежесі айқынырақ болады. Осындай бақылаулар арқылы құбылыстар күнтізбелік ретпен орналасып, табиғат күнтізбесін құрайды. Бақылау нәтижелері әдетте кестелер, графиктер, карталар түрінде көрсетіледі, олар өте көрнекі және оқуға оңай. Бір табиғи аймақтың шегінде жылдық циклдің әрбір кезеңі белгілі бір, тек оған ғана тән, маусымдық құбылыстардың жиынтығымен сипатталады. Өсімдіктер әлеміндегі маусымдық өзгерістер әсіресе айқын көрінеді, сондықтан өсімдіктер арасында әр маусымның көрсеткіші ретінде қызмет ететін бірқатар шағын топтар бөлінеді. Олар қазіргі кездегі табиғат жағдайын бағалау, маусымдық жұмыстардың уақытын болжау үшін (тұқымды себу, өсімдіктерді азықтандыру, зиянкестермен және өсімдіктер ауруларымен күресу және т.б.), табиғатты қорғау шараларын

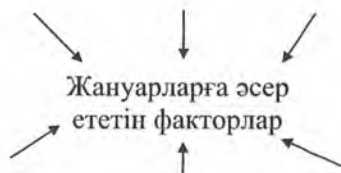
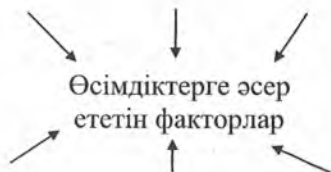
анықтау үшін қолданылады. Өсімдік дамуының келесі маусымдық фазалары бойынша бақылаулар жүргізіледі: бүршіктердің ісінуі және ашылуы, жапырақтары, гүлденуі (басы және аяғы), жемістер мен тұқымдардың пісуі (сүтті, балауыз және толық пісу), жапырақтардың күзгі түсі, жапырақтың түсуі (басы және соңы). Табиғат құбылыстарын бақылауды халық шаруашылығының әртүрлі салалары пайдаланады, өйткені олар дамудың ғылыми негізі болып табылады. Фенологиялық бақылаулардың практикалық маңызы зор. Олардың негізінде белгілі бір ауыл шаруашылығы жұмыстарын жүргізудің, орман отырғызудың, жеміс ағаштарының, саңырауқұлақтардың, жидектердің тұқымдарын жинаудың, сондай-ақ балық аулаудың, аңшылықтың оңтайлы мерзімдері анықталады, зиянкестердің жаппай дамуын болжайды және алдын алады.

II. Төмендегі сөздерге анықтама беріңіздер:

Ксерофиттер –

Эфемерлер –

III. Ассоциативті картаны толтырыңыздар:

IV. Кестені толтырыңыз және жанаураларды сипаттайтын кесте әзірлеңіздер

Өсімдік қауымдастығы	Қалыптасу жағдай	Жалпы түрі	Өзіне тән өсімдіктер	Қоршаған орта жағдайына қалыптасуы
Орманды дала				
Дала				
Шөлейт				
Шөл				
Биіктік белдеу				

ТАҚЫРЫП 6: Экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттері. Туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендер

Мақсаты: экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулердің мақсаттары мен міндеттерін анықтау, туристік қызметтегі аумақтық-өндірістік кешендердің ерекшелігін қарастыру.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Зерттеудің мақсаты-нәтижесінде – аумақтық-өндірістік кешендер қалыптасатын, халықты орналастыратын аймақ шаруашылығының барлық салалары, аумақтық бөліну, өзара байланыс туралы ақпарат алу. Бұл туристік және рекреациялық қызметті жоспарлау үшін қажет.

Әдебиет пен картографияны зерттеу әдістемесі, аумақтық-өндірістік кешендерді бағалау. Мақсаты-туристік қызметке жарамдылығы.

Салыстырмалы географиялық талдау-туристік бизнес-жоспарды дұрыс бағалайды және жасайды. Әдістеме: аймақтың статистикалық материалы, динамика. Қазақстанда осы тақырып бойынша монографиялар жеткілікті. Атластар, анықтамалықтар, кәсіпорынмен тікелей танысу. Өлкетану жаңа ақпарат алады.

Халықты зерттеу-қызықты және маңызды, халықтың қалыптасу тарихы-жұмыстың ажырамас бөлігі. Еңбек ресурстары - кез келген жүйенің шешуші құраушысы. Халық-рекреация субъектісі.

Халық-белгілі бір аумақта тұратын адамдардың жиынтығы.

Көрсеткіштер-тарихи кезеңдер, этникалық құрылым, демографиялық көрсеткіштер, әлеуметтік аспектілер.

Бұл кезеңдегі негізгі әдістер картографиялық, өлшемсіз нүктелік бағалау, аналогтар және салыстырмалы географиялық қолданбалы болады.

Халықты зерттеу (жынысы, жасы және әлеуметтік құрылымы, өсімі, еңбек ресурстары, көші-қон үрдістері).

Халықтың аумақтық орналасуын және елді мекендердің түрлерін зерттеу.

Өлкетануды зерттеу үшін сенімді ақпарат көздері кез келген әкімшілік деңгейдегі статистикалық материалдар болып табылады.

Кәсіпорындардың барлық түрлері бойынша статистикалық есеп беру қалалар мен аудандар деңгейінде жүргізіледі және экономиканың құрылымы мен зерттелген кезеңдегі өнім көлемі туралы мәліметтер алуға мүмкіндік береді. Бірқатар жылдардағы есептер экономикалық дамудың тарихы мен динамикасын көрсетеді, есеп айырысу кезеңіндегі АӨК өзгерістерін болжауға негіз болады.

Кәсіпорындармен тікелей танысқан кезде өлкетанушылар зерттеулерде жетіспейтін ең жаңа және сенімді ақпаратты алады.

Халықты зерттеу өлкетану зерттеулерінің маңызды және қызықты кезеңі болып табылады, өйткені халықтың қалыптасу тарихы өлкетанудың ажырамас бөлігі және объектісі болып табылады.

II. Қазақстан халықтарына сипаттама беріңіздер:

III. www.stat.gov.kz мәліметтерін пайдаланып экономикалық-әлеуметтік-географиялық зерттеулер жүргізіңіздер.

ТАҚЫРЫШ 7: Әлеуметтік-географиялық зерттеулер Экономикалық-географиялық зерттеулер

Мақсаты: әлеуметтік-географиялық, экономикалық-географиялық зерттеулерді білу.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Табиғи туристік-рекреациялық ресурстар екі топқа бөлінеді:

а) табиғи ортаның құраушылары бойынша: климаттық, су, орман, тау.

б) функционалдық мақсаты бойынша: сауықтыру, танымдық, спорттық.

Әлеуметтік-экономикалық ресурстарға тарихи-мәдени объектілер (ескерткіштер мен мемориалдық орындар, мұражайлар және т.б.) және құбылыстар (этнографиялық, саяси, өндірістік) жатады.

Туризмді дамыту үшін қаржылық, материалдық және еңбек ресурстары қажет екенін есте ұстаған жөн. Сондықтан рекреациялық ресурстардың мұндай жіктелуі бар, оларды тікелей және жанама деп бөледі.

Рекреациялық ресурстарды қорытынды бағалау және рекреациялық қызметті ұйымдастыру мүмкіндіктерін болжау үшін ақпаратты бейнелеудің кешенді картографиялық әдісі қолданылады. Картографиялық әдіс туристік-рекреациялық ресурстардың барлық түрлерінің сипаттамаларын біріктіруге және олардың қолданыстағы инфрақұрылымдар аясында аумақтық бөлінуін көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береді.

Белгілі бір аймақтың экономикасын сипаттайтын ақпаратты таңдау, оның экономикалық және рекреациялық мүмкіндіктері арасындағы қатынасты келесі құрылымға сәйкес жүргізген жөн:

1. Аудан шаруашылығының жалпы сипаттамасы, оның облыстың, республиканың, шектес мемлекеттердің шаруашылығындағы орны. Бұл бөлімде мынадай көрсеткіштерді беру қажет: салалардың құрылымы, өнім өндірудегі мамандану, көрші аудандармен өндірістік-шикізат байланысы, шаруашылықтың экономикалық тиімділігі (шығындылық немесе пайдалылық) және т. б.

2. Ауданның табиғи жағдайлары мен табиғи ресурстары және оларды шаруашылық бағалау.

Табиғи жағдайлар, аумақтың географиялық жағдайының, табиғи ресурстардың және географиялық ортаның басқа құраушыларының жиынтығы (геологиялық құрылым, рельеф, климат, өзендер, көлдер, өсімдіктер мен жануарлар әлемі). Табиғи жағдайлар әлкетанудың маңызды объектілері болып табылады және өндірістің орналасуына, халықтың қоныстануына, рекреацияға және адам қызметінің басқа да нысандарына тікелей әсер етеді.

Табиғи ресурстар, қоғамның материалдық және мәдени қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін әлеуметтік өндіріс үрдісінде қолданылатын табиғи жағдайлардың барлық жиынтығының бөлігі. Табиғи ресурстардың негізгі түрлері: күн энергиясы, жер ішіндегі жылу, су, жер минералды ресурстары, өсімдіктер, жануарлар әлемінің өсімдіктері.

3. Аудан шаруашылығын дамыту туралы қысқаша тарихи анықтама.

4. Аудан халқы туралы мәліметтер.

5. Экономиканың сипаттамасы және оның алдағы жылдардағы даму мүмкіндіктері. Зерттеудің осы кезеңін орындау экономиканың салалары бойынша ақпараттық-анықтамалық және статистикалық материалдарды ұсынудың жалпы қабылданған жүйесі бойынша жүзеге асырылады.

II. Төмендегі сұрақтарға жауап беріңіздер:

- а) Табиғат ресурстары дегеніміз не?
- ә) Табиғат ресурстарын қандай топтарға бөлуге болады?
- б) Өздерің тұрған жердің экологиялық жағдайы қалай?
- в) Қоршаған ортаға көп зиян келтіріп жатқан жергілікті кәсіпорындарды анықтаңдар.

III. Қазақстан облыстары бойынша табиғат ресурстарының түрлеріне сипаттама беріңіздер.

IV. Атласты және қосымша әдебиеттерді пайдалана отырып, төмендегі жоспар бойынша Қазақстанның экологиялық дағдарыстағы аудандарын анықтап, карта – сызба құрастырыңыздар.

Дағдарыс тудырушы себептер:

1. қалалық өнеркәсіп
2. сумен ластану
3. тау – кен өнеркәсібі
4. ауыл шаруашылығы
5. селитебті
6. радиоактивті қалдықтармен
7. антропогендік
8. аридтену (шөлге айналу)

V. Еліміздегі экологиялық мәселелер қалай шешімін табуда?

VI. Еліміздің әрбір азаматы табиғатты қорғауы үшін не істей білуі керек?

ТАҚЫРЫП 8: Туристік қызметтегі инфрақұрылым. Туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстар

Мақсаты: негізгі ұғымдарға анықтамалар беру, туризм инфрақұрылымының негізгі құрамдастарын қарастыру, туристік қызметтегі әлеуметтік-экономикалық ресурстарды анықтау, инфрақұрылым мен әлеуметтік-экономикалық ресурстардың өзара байланысын анықтау.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Инфрақұрылым экономикада және кез келген аймақ тұрғындарының өмір сүруіне белгілі бір жағдайларды қамтамасыз етуде өте маңызды рөл атқарады. Ол өнеркәсіптік, ауылшаруашылық өндірісі мен туризм индустриясының қалыптасуына айтарлықтай әсер еткенімен, аумақтың мамандануын анықтамайды. Материалдық өндірістен айырмашылығы, инфрақұрылымның жеткілікті нақты анықталған аумақтық сипаты бар, туризм индустриясының мамандануын анықтайтын өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. Инфрақұрылым келесі белгілермен сипатталады:

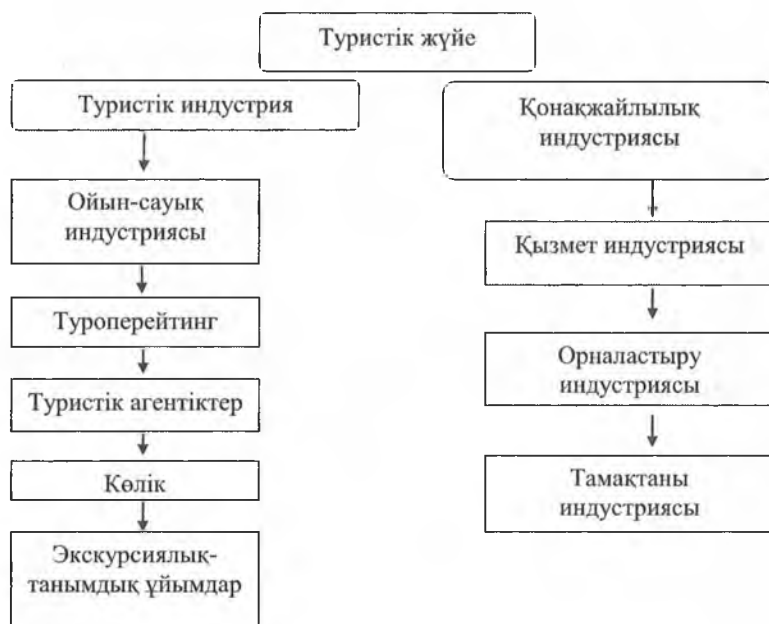
- инфрақұрылым элементтері материалдық құндылықтарды өндірмейді, тек оларды өндіруге қажетгі алғышарттарды жасайды;
- құрылымдық-функционалдық объектілер мен инфрақұрылым объектілерінің тиімділігі материалдық өндірістің үздіксіз дамуы мен жетілдірілуімен тығыз байланысты;
- инфрақұрылым тиісті табиғи, экономикалық және рекреациялық ресурстары, географиялық орналасуы бар аумақты толық және ұтымды экономикалық пайдалануға ықпал етеді, оны әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды ресурсы ретінде қарастыруға болады.

Рекреациялық инфрақұрылымды дамытудың негізгі міндеті оның сапалық және сандық сипаттамаларын әлемдік стандарттар деңгейіне жеткізу болып табылады.

Бүгінгі таңда Қазақстан заманауи туристік индустрияның барлық қажетгі инфрақұрылымын құруға міндетті. Туристердің бізге келуін қаласақ, біз бұл бағыттағы көптеген тәсілдерді шұғыл

түрде қайта қарауымыз керек: визаларды беру құны мен мерзімінен бастап ірі туристік демалыс және ойын-сауық орталықтарын салуға дейін. Көптеген мемлекеттік органдар мен облыстық атқарушы органдар туризмді дамытуға мүдделі болуы керек, өйткені туризм әртүрлі салалардағы қызметтер мен өндірістің үлкен спектрін қамтиды.

II. Туристік жүйе құрылымын талдаңыздар:

III. Туризм инфрақұрылымының жіктелімін толтырыңыздар:

IV. Инфрақұрылым мен әлеуметтік-экономикалық ресурстардың өзара байланысын анықтаңыздар

ТАҚЫРЫП 9: Тарихи өлкетану негіздері. Мұрағаттар.

Мақсаты: тарихи өлкетанумен, оның негізгі мақсаты мен міндеттерімен танысу, археология, мұрағат, топонимика, сәулет, мұражайтану сияқты негізгі ұғымдардың мәнін қарастыру.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Тарихи өлкетанудың мақсаты мен міндеттері тарихи ескерткіштерді, мәдениет мұрағаттарын, сәулет ескерткіштерін, археологияны, топонимиканы, ономастиканы, гидронимияны, оронимиканы зерттеу, сақтау болып табылады.

Тарихи-бұл ауданның, қаланың немесе ауылдың белгілі бір бөлігінде тарихи және мәдени ескерткіштерді сақтауды зерттеу міндеттері бар салалық өлкетанудың ажырамас бөлігі..

Тарих ескерткіштері-аса маңызды тарихи оқиғалармен, қоғам мен мемлекеттің дамуымен, азаматтық және Ұлы Отан соғыстарымен, ғылым мен техниканың, халықтар тұрмысының дамуымен, аса көрнекті саяси, мемлекеттік, әскери қайраткерлердің, халық батырларының, ғылым, әдебиет және өнер қайраткерлерінің өмірімен байланысты ғимараттар, құрылыстар, естелік орындар мен заттар.

Археология- бұл тарихты материалдық ескерткіштер бойынша зерттеу. Бұл күрделі заманауи ғылым, оның әдістерін тек жақсы дайындалған маман ғана игере алады. Қазба жұмыстарын физика немесе химия эксперименті ретінде қайталауға болмайды. Сондықтан қазба жұмыстарын жүргізу тек археология мамандарына ғана сеніп тапсырылады.

Археология ескерткіштері-қалашықтар, қорғандар, ежелгі қоныстардың, бекіністердің, өндірістердің, каналдардың, жолдардың қалдықтары, ежелгі жерлеу орындары, тас мүсіндер, жартастағы бейнелер, ежелгі заттар.

Графикалық және түрлі-түсті эскиздер болуы мүмкін, олар ескерткіштің сыртқы түрін дәл көрсетуі керек.

Мұрағаттар. - *Мұрағат* – Орталық мемлекеттік мұрағат белгілейтін құжаттар жиынтығы. Карточкалар, қорлар және т.б.

Өлкетануда жеке тарихи құбылыстарды және жалпы тарихи үрдісті тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін *мұрағаттық құжаттар* маңызды дереккөз болып табылады.

Белгілі бір мекемелердің (ұйымдардың, кәсіпорындардың) немесе бір-бірімен тарихи байланысы бар тұлғалардың қызметі нәтижесінде қалыптасқан мемлекеттік, саяси, ғылыми, экономикалық, мәдени маңызы бар құжаттық материалдар кешені *мұрағат қоры* деп аталады.

Архитектура. *Өнер ескерткіштері*-монументалды, бейнелеу, сәндік-қолданбалы және өзге де өнер түрлерінің туындылары;

сәулет және қала құрылысы ескерткіштері-азаматтық, өнеркәсіптік, әскери, діни сәулет, әскери сәулет құрылыстары; сәулет ансамбльдері мен кешендері, тарихи орталықтар, орамдар, алаңдар, көшелер, қалалар мен басқа да елді мекендердің ежелгі жоспарлануы мен құрылысының қалдықтары.

Топонимика. *Туған өлке тарихын зерттеудің тағы бір маңызды көзі – топонимика.*

Топонимика – жер-су атаулары, тарихы, мағынасы туралы ғылым. Топонимдердің 4 түрі бар:

- 1 - табиғат құбылыстары,
- 2 - елді мекендер,
- 3 - өнеркәсіптік,
- 4 - әлеуметтік-экономикалық жағдайлар.

II. Ерте заманнан қазіргі заманға дейінгі географиялық зерттеулерді кестеге толтырыңыздар.

№	Зерттеген саяхатшылар	Уақыты	Зерттеген жерлері мен еңбектері
	I. Ежелгі Геродот Страбон Птоломей Чжан Цянь, Сюань - Цзан		
	II. Орта Әбу Насыр әл - Фараби Махмуд Қашғари Елюй Чу – Цай, Чань Чунь Плано Карпини		

Вильгельм де Рубрук		
III. Жаңа П.С.Паллас. И.П.Фальк, И.П.Рычков, И.Муравин, А.И.Бутаков, Г.С.Карелин, П.П.Семенов – Тян – Шанский, Н.А.Северцов, И.В.Мушкетов, А.Н.Краснов, Л.С.Берг, Ш.Ш.Уәлиханов Н.Л.Корженевский, И.П.Герасимов, М.Д.Пономарев, П.Н.Лебедев, К.Д.Глинка, Қ.И.Сәтбаев		

III. Орталық мемлекеттік мұрағат қызметімен танысыңыз.

IV. Топонимикалық сөздік жасаңыздар

ТАҚЫРЫП 10: Сәулет ескерткіштері және археология негіздері

Мақсаты: тақырып бойынша негізгі анықтамалар беру, археологияның мәні мен негіздерін қарастыру, ескерткіштердің жіктелімімен танысу, сәулет ескерткіштерінің өлкедегі туризм мен өлкетану дамуымен байланысын анықтау.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Археология-материалдық деректерден адамзаттың тарихи өткенін зерттейтін тарихи пән. Археология-материалдық дәлелдер бойынша адамзаттың өткенін зерттейді. Кейбір археологтар археология кең ғылыми пәннің саласы деп санайды. Мысалы, Британ мектебіне жататын зерттеушілердің көпшілігі археологияны тарихтың бір бөлігі деп санайды. Ұлыбританияның көптеген университеттерінде археология курсы тарих факультеттерінде оқытылады, басқаларында тәуелсіз археология факультеттері бар. Американдық мектептің археологтары, керісінше, археологияда антропология саласын көреді, нәтижесінде археология курсы көп жағдайда антропологиялық факультеттердің бағдарламасына енеді. Ежелгі археология мамандары кейде өз мамандықтарын классикалық ежелгі ғылым немесе өнер тарихы саласы ретінде қарастырады.

Археология салалары. Әдетте, археология ғылымы тым ауқымды және оның барлық салаларында бірдей біліктілікке қол жеткізу мүмкін емес. Бұл мамандану археологияның бірнеше салаларының қалыптасуына әкелді. Ең алдымен, алғашқы (тарихқа дейінгі) археология мен тарихи кезең археологиясын ажырату керек.

Материалдық дереккөздердің - бұл өндіріс құралдары және олардың көмегімен жасалған материалдық игіліктер: ғимараттар, қару-жарак, зергерлік бұйымдар, ыдыс-аяқ, өнер туындылары - адамның еңбек әрекетінің нәтижесі. Материалдық дереккөздер жазба деректерге қарағанда, тарихи оқиғаларды тікелей баяндамайды, олардың негізінде жасалған тарихи тұжырымдар ғылыми қайта құрудың нәтижесі болып табылады.

Жазу шамамен 5000 жыл өмір сүреді және адамзат тарихының алдыңғы кезені (соңғы мәліметтер бойынша, шамамен 2 миллион

жыл) археологияның дамуымен ғана белгілі болды. Археологтар ғылым үшін алғашқы 2 мың жыл ішінде жазбаша дереккөздерді (египет иероглифтері, сызықтық Грек жазуы, Вавилон сына жазуы) ашты. Археология жазба пайда болған дәуірлер үшін де, ежелгі және ортағасырлық тарихты зерттеу үшін де маңызды, өйткені материалдық дереккөздерді зерттеуден алынған ақпарат жазбаша ақпараттардың деректерін айтарлықтай толықтырады.

Сәулет ескерткіші (қала құрылысы) — ұлттық немесе халықаралық маңызы бар материалдық және рухани шығармашылықтың жылжымайтын (сәулет құрылыстарының ішкі және сыртқы бөліктері) көрнекті объектісі.

II. Сәйкестендіріңіздер:

Кесене	Купол
Ғимарат	Особенность
Тіркелген	Здание
Тарихи ескерткіштер	Мавзолей
Ерекшелік	Исторические
Күмбезд	Регистрировать
Жауабы	
Ғимарат	Здание
Тіркелген	Регистрировать
Тарихи ескерткіштер	Исторические памятники
Ерекшелік	Особенность
Күмбезд	Купол
Кесене	Мавзолей

III. Сұрақтарға жауап беріңіздер:

1. Керей мен Жәнібек ескерткіші 2010 жылы қай қалада ашылды?
2. Петропавл қаласында қай ханның резиденциясы орналасқан?
3. Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауидің кесенесі қай билеушінің бұйрығымен тұрғызылған?
4. 2007 жылы Нұр-Сұлтан қаласында қай батырдың ескерткіші ашылды?
5. Қазақстанда қанша тарихи ескерткіштер бар?

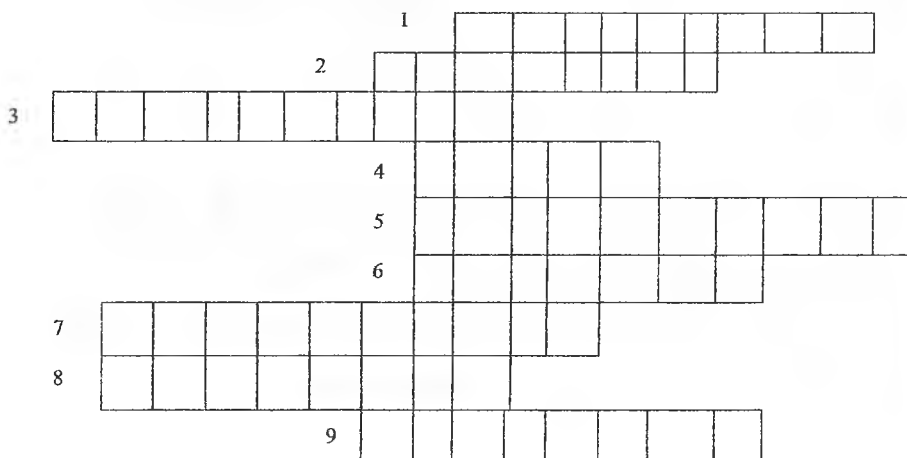
IV. Сәйкестендіріңіздер:

№	Ескерткіш	Қай жыл ғасырға жатады
1	Айша-бибі	XII-XII
2	Алаша хан кесенесі	XI-XII
3	Арыстан баб кесенесі	XII
4	Бабаджа Хатун кесенесі	XI-XII
5	Қалжын-Ахун медресесі	XIX ғ аяғында
6	Қожа Ахмет Йассауи кесенесі	1397
7	Қозы Көрпеш- Баян сұлу	X-XI
8	Махамбет Өтемісұлының жерленген жері	1846
9	М. Хайдар Дулати ескерткіші	1998

V. Сәйкестендіріңіздер:

Кесенелер	Орналасқан жері
Айша бибі кесенесі	Жезқазған
Қарахан кесенесі	Түкістан
Жошы хан кесенесі	Тараз
Алаша хан кесенесі	Қарағанды
Қожа Ахмет кесенесі	Тараз
Бабаджа Хатун кесенесі	Тараз

VI. Кроссвордты шешіңіздер:

- 1) Кең мағынада – елдің халықтық- мәдени мұрасының жапшылама атауы қалай талады? (Ескерткіш)
- 2) Түркістан қаласынан 30 км жерде Иқан аулында орналасқан тарихи- ескерткіш? (Жүсіп ата)
- 3) Нұр-Сұлтан қаласының ғашықтар саябағында қандай мүсін бейнеленген? (Алтын жүрек)
- 4) Берел ауылының оңтүстік-батысында 7 км жерде орналасқан оба? (Берел)
- 5) Көне Отырар жеріндегі сәулет өнері ескерткіші? (Арыстан баб)
- 6) Қазақстан тарихындағы Отан қорғаушыларына, ержүрек батырларына қойылған Нұр-Сұлтан қаласындағы монумент? (Отан-ана)
- 7) Бұл сәулет өнері Қазақстан Тәуелсіздігінің 20 жылдығының белгісі? (Мәңгілік ел)
- 8) ҚР-ның Елордасы Нұр-Сұлтан қаласында орналасқан монумент 2009 жылы ашылған ? (Қазақ елі)
- 9) XI-XII ғ сәулет өнерінің көрнекті ескерткіші Жамбыл облысында орналасқан? (Айша бибі кесенесі)

ТАҚЫРЫП 11: Ономастика. Топонимика

Мақсаты: Жергілікті жердің топонимикасын зерттеу және сипаттама беру. Картамен жұмыс жасау. Тапсырмалар орындау арқылы студенттердің білімін жетілдіру.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Ономастика, барлық түрлердің жалқы есімдері, олардың дамуы мен қызмет ету заңдылықтары туралы ғылым. Негізінен лингвистикалық, ономастика аталып өткен объектілердің ерекшеліктерін және олардың атауларына байланысты дәстүрлерді анықтауға көмектесетін тарихи-географиялық, этнографиялық, мәдени, социологиялық, әдеби құраушыларды қамтиды, бұл ономастиканы тіл білімінің шеңберінен шығарып, оны дербес пәнге айналдырады, негізінен лингвистикалық әдістерді пайдалана отырып, гуманитарлық ғылымдар кешенімен, сондай-ақ Жер және Ғалам туралы ғылымдармен тығыз байланысты.

Жалқы есімдер табиғатта және қоғамда болып жатқан өзгерістерге айқын әсер етеді, сондықтан жалқы есімдер мәтіндердің, сондай-ақ тарихи және археологиялық ескерткіштердің хронологы бола алады. Жалқы есімдердің ерекше консерватизмінің арқасында олар тілдің анағұрлым көне күйінің айғақтарын сақтай отырып, өздері жасалған дәуірден аман қалады және тек тілдік әдістермен алуға болатын үлкен тілдік және тілден тыс ақпараттарды қамтиды.

Ономастика бағыттары:

Топонимика-географиялық объектілердің тиісті атауларын зерттейді (Қазақстан, Каспий теңізі, Алматы, Тәуелсіздік даңғылы, Ертіс өзені, Балқаш көлі).

Антропонимика - адамдардың есімдерін зерттейді (Талғат Бигельдинов, Мұқтар Әуезов). Антропонимика халықтық және канондық жеке атауларды, сондай-ақ бір атаудың әртүрлі формаларын: әдеби және диалект, ресми және бейресми ажыратады. Әр дәуірдегі әр этностың өзіндік антропонимикасы бар-жеке есімдердің тізілімі. Антропонимдер жиынтығы антропонимия деп аталады.

Космонимика - ғарыш кеңістігі аймақтарының атауларын-шоқжұлдыздарды, галактикалардың (Андромеда галактикасы) атауларын талдайды.

Астронимика – ғарыш объектілерінің немесе жеке аспан денелерінің атауларын зерттейді (Күн, Ай, Меркурий, Галли кометасы, Керестің ергежейлі планетасы, Сириус жұлдызы).

Зоонимика-жануарлардың өз атаулары мен лақап аттарымен (Шарик, Мурка, Бритни, Беся, Арнольд, Букингем) айналысады.

Хрематонимика – мәдени мұралардық жалқы атаулары («Орлов» алмасы, Дурандал Ғылымы, «Гамаюн» зеңбірегі).

Карабонимика-кемелердің және қайықтардың (Аврора, Варяг, Бородино, Меркурийдің естелігі) есімдерін зерттейді. Алексушин бұл терминді бұрын ұсынылған "наутонимика" және "каронимика" терминдерінің орнына ұсынды.

Эргонимика-адамдардың іскерлік бірлестіктерінің атауларын зерттейді. Мысалы, эмпоронимдер - дүкендердің атаулары, фирмонимдер - фирмалардың атаулары. Бұған барлар, кафелер, паштараздар, бильярд клубтары, кәсіподақтар және т. б. атаулар кіреді.

Прагмонимика-әр түрлі тауарлардың атауларын зерттейді. Мысалы, парфюмерлер-парфюмерлік өнімдердің, хош иістердің атаулары ("Chanel", "J 'adore", "Lauren"), чоконимдер - шоколад өнімдерінің атаулары ("Қара-құм")

II. Мәтінді толықтырыңыздар:

ТОПОНИМ - (географиялық атау, географиялық есім) онімдер бөлігі. Жердегі табиғи нысандардың _____ атауы және белгілі аймақта (қала, ауыл, аумақ, мемлекеттің бөлігі ретінде, байланыс және т. б.) тіркелген, _____ тікелей әрекетінен қалыптасқан нысандар: гидроним, ойконим, ороним, спелеоним, хороним, урбаноним, дромоним, агрооним, дримоним, инсулоним, некроним, т. б.

ТОПОНИМИКА (грек. Topos-орын, опута-атау) — ономастиканың _____ зерттейтін саласы; топонимика _____ атауларының қалыптасу себептерін, _____ ерекшеліктерін, даму жолдарын және қолданылу мәселелерін жан-жақты зерттейді.

III. Сәйкестендіріңіздер:

1. Гидроним	а) географиялық атаулар мәні, сипаты, мазмұнын зерттеу
2. Патроним	ә) түрлі жалқы есімдерді зерттейтін тіл білімінің бір бөлігі.
3. Фитоним	б) аралдардың өзіндік аттары
4. Мифоним	в) табиғи және адам қолымен жасалған су нысандарының жалқы атауы.
5. Несоним	г) адам атына әкенің немесе атасының есіміне байланысты қойылған атаулар жиынтығы.
6. Топоним семантикасы	ғ) нақты географиялық нысан аттарының жиынтығы.
7. Ономастика	д) аңыз-ертегілер, жырларда кездесетін ономастикалық кеңістік атаулары.
8. Номенклатура	е) әр түрлі өсімдіктің жалқы атауы.

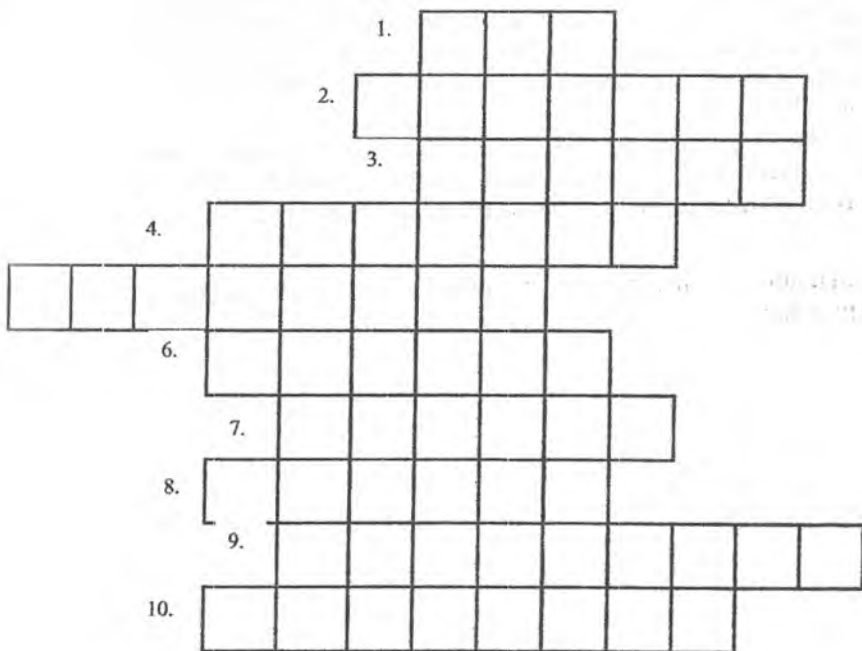
IV. Гидронимдерді картаға белгілеңіздер: 7 нысаннан кем емес.

V. Берілген әріптерден өлкетануға байланысты сөз құрастырыңыздар:

П	С	Н	О	Г	Е	О	Г	И	Я
Е	Э	Т	Г	Р	О	Л	Г	У	М
Л	Е	О	Н	А	Я	Т	Д	Ь	Б
Р	Т	М	И	Ф	И	А	Т	Л	О
Е	А	У	З	И	Т	Н	Й	Е	М
К	Р	Е	М	Р	У	У	П	З	У
И	Ц	А	Д	Ш	А	Т	О	И	А
Я	Л	А	Н	Т	Ф	Е	Н	Ц	Л

VI. Сөзжұмбақты шешіңіздер:

Сұрақтар:

1. Белгіленген мерзімдер шеңберінде белгілі бір маршрут бойынша жасалатын саяхатты камтитын туристік қызмет көрсетулер кешені дегеніміз не?

2. Қала ішіндегі нысанның (данғыл, көше, ықшам аудан, киылыс, бульвар) жалқы атауы?

3. Қазақ өлкесін зерттеу жұмыстарына өз үлестерін қосқан орыс географы, Петербург ғылым академиясының академигі?

4. Жағалауға жақын орналасқан нысанның (тас, риф, шығанақ) жалқы есімі?

5. Белгілі бір өнімнің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихын, мәдениетін зерттеумен шұғылданатын ғылым мен мәдениет саласы?

6. “Қозы Көрпеш-Баян сұлу” ескерткіші қандай ескерткіш түріне жатады?

7. Шаршауды тоқтату, психикалық, физикалық және интеллектуалдық күшті қалпына келтіретін психофизикалық процесс?

8. Уақытша болатын елге (жерге) жиырма төрт сағаттан бір жылға дейінгі кезеңге келетін және ақылы қызметпен айналыспай, сол елде (жерде) кемінде бір рет түнейтін жеке тұлға?

9. Латын тілінен аударғанда «қалпына келтіру» деген мағынаны білдіреді?

10. Өлке ерекшеліктеріне байланысты, өлке тарихы мен онда өмір сүрген белгілі адамдардың өміріне байланысты деректер жинау т.б. жұмыстармен айналысатын өлкетану түрі?

VII. «Өз өлкемнің топонимикасы» тақырыбына эссе жазыңыздар.

ТАҚЫРЫП 12: Мұражайтану негіздері

Мақсаты: тақырып бойынша негізгі ұғымдарды қарастыру, мұражайтану негіздерін зерделеу, туристік-өлкетану қызметіндегі мұражайтанудың рөлін анықтау.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Мұражайлар деп (грек. *museion* - музаға арналған орын, муза-ғибадатханасы)- *musa* – муза) –тарихты, материалдық және рухани мәдениетті меңгеретін, сақтайтын, зерттейтін және насихаттайтын ғылыми, ағартушылық оқу орындары – бастапқы табиғат пен адам қоғамының дамуы туралы білім көздерін ұсынады. Мұражай экспозицияларымен танысу адамға әртүрлі тарихи дәуірлер мен халықтардың ескерткіштерін салыстыруға, ұлттық мәдениет пен өнердің даму үрдісін қабылдауға мүмкіндік береді.

Мұражайтанудың ғылым ретінде қалыптасуына үлес қосқан Дрезден “Жасыл күмбез” мұражайының директоры Дж. Грассе (1883 ж.) болды. Өзі негізін салған “Музеология және кітаптану” журналында мұражайтануды жаңа ғылыми пән ретінде көрсетіп, қоғамдық пікірді қалыптастыру мақсатын көздеген ол, “Музеология ғылым ретінде” атты мақаласын жарыққа шығарды. Осылайша “музеология” термині ғылыми айналымға енгізіліп, ресейлік дәстүрде бұл сөздің баламасы “музейтану” болды. Мұражай ісі қоғамдағы өзгерістермен, тығыз байланыстағы ерекше сала. Ол ғылымның, білімнің, мәдениеттің қалыптасуына тікелей әсер ететін ғылыми мекеме.

Мұражайдың көмекші қоры әртүрлі ескерткіштерді түсіндіру немесе оларды ауыстыру үшін құрылады.

Негізгі қордың барлық заттары жоғалған немесе бүлінген кезде қайтарылмайды, тіпті егер олар бірнеше данада болса да, өйткені олар тарихи дереккөз ретінде ерекше болып табылады.

Қосалқы материал қайталануы немесе ауыстырылуы тиіс.

Өлкетану мұражайларының негізгі қорының құрамына мыналар кіреді:

I. Заттардың келесі топтарына бөлінетін заттай ескерткіштер: А) еңбек құралдары, өнеркәсіптік жабдық немесе оның бөлшектері; б) қару; в) нумизматика; г) тұрмыстық заттар.

2. Бейнелеу материалдары: өнер туындылары, фотосуреттер, сызбалар, жоспарлар, карталар.

3. Жазбаша дереккөздер: кітаптар, газеттер, құжаттар, колжазбалар.

4. Табиғи ескерткіштер: топырақ үлгілері, қазбалар, флора мен фауна ескерткіштері.

II. Қазақстан тарихи-өлкетану мұражайларын танып-білу керек.

1. Семейдің облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

2. Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

3. Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

4. Маңғыстау облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

5. Оңтүстік Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

6. Жезқазған облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

7. Қызылорда облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

8. Ақтөбе облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

9. Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

10. Қарағанды облыстық тарихи - өлкетану музейінің құрылу тарихы қандай?

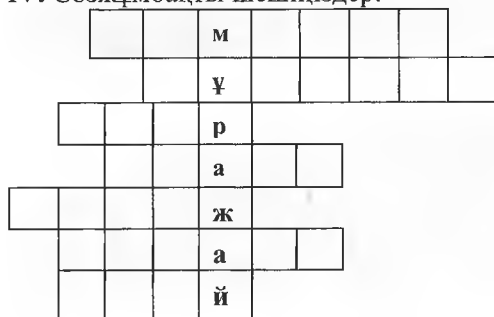
III. Сәйкестендіріңіздер:

1	Жамбыл облыстық тарихи-өлкетану мұражайы, Тараз қаласында қашан ашылған?	A	1915 жылы 1 тамызда
2	Мұражайдың негізгі ғимараты бұрынғы саудагер Т. Л. Аркельдің үйінде орналасқан, бұл қай мұражай?	B	Семейдің облыстық тарихи-өлкетану музейі
3	Қостанай облыстық тарихи-өлкетану мұражайы қай жылы ашылды?	C	Солтүстік Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайы
4	Мұражайдың қалыптасуы мен	D	1931 жылы

дамуына атақты ғалым шығыстанушы М.Е.Массон мен жергілікті аймақтанушылар В.П.Тризна, И.К.Шпота, М.А.Быков, М.И.Мекленбургцев, т.б. еңбектері зор, бұл қай мұражай?

- Бұл мұражайдың жалпы көлемі — 1929 жылы
- 5 940,3 ш.м, экспозиция — 413,2 ш.м, E
қор сақтау бөлімдері — 129,2 ш.м.
1883 жылы саяси жер аударылған
орыс демократтары Е.П. Қарағанды облыстық тарихи-
өлкетану мұражайы
- 6 Михаэлис, М.И. Долгополов, П. Д. F
Лобановский және қазақ халқының
ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың
бастамасымен құрылған музей.
- 7 Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану G
мұражайы қашан құрылды?
1932 жылы ашылып, 1938 жылы Жезқазған облыстық тарихи-
өлкетану мұражайы
1939 жылы
- 8 Жерлесімізге ие болды, ал 1964 H
жылдан бастап мұражайдың атауы
тарихи-өлкетану деп өзгертілген
мұражай.
- 9 Негізі 1975 жылы қаланды. I
1981 жылы 19 ақпанда алғашқы
тұрақты экспозиция келушілерге
көрсетіле бастады. Бұл қай
мұражай?
- 10 Қызылорда облыстық тарихи – J
өлкетану мұражайы қай жылы
ашылды? Маңғыстау облыстық тарихи -
өлкетану музейі

IV. Сөзжұмбақты шешіңіздер:

Сұрақтар:

1. Ресейдегі әлемге әйгілі мұражай? (Эрмитаж)
2. Тарихи маңызы бар құжаттар сақталатын мекеме? (мұрағат)
3. Париждегі 350 мың экспонаты бар мұражай? (Лувр)
4. Испаниядағы атақты мұражай? (Прадо)
5. Лувр мұражайы қай қалада орналасқан? (Париж)
6. «Ұрпақ пен уақыттың байланысы» деген атау алған телефондар мұражайы қай қалада орналасқан? (Астана)
7. Семей қаласындағы мұражай? (Абай)

V. Суретте қандай мұражайлар көрсетілген?

Сурет 1.

Сурет 2.

Сурет 3.

Сурет 4.

Сурет 5.

VI. Өз өлкелеріңіздің тарихи-өлкетану мұражайы жайлы эссе жазыңыз.

ТАҚЫРЫП 13: Мұражайлардың түрлері мен жіктелуі. Қорлар және табиғи ескерткіштер

Мақсаты: мұражай түрлерімен танысу, қорлар мен табиғи ескерткіштерді зерттеу, мұражайлардың жіктелуін қарастыру. Мұражайды қоғамдық-әлеуметтік институт ретінде көрсету. Көне тарих пен бүгінгімізді жадымызға сақтап отыратын, көп салалы жәдігерлердің иесі мұражайлардың өзіндік тарихын болашақ ұрпаққа таныту және насихаттау.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Мұражайларды жіктеу-бұл мұражай желісін ұйымдастыру мен дамыту және мұражай қызметін жүзеге асыру үшін маңызды белгілерге сәйкес топтастыру деген сөз. Қазіргі заманғы мұражайтану мұражайларды жіктеудің бірнеше жүйесін ұсынады: қызмет ауқымы бойынша (орталық, өңірлік, жергілікті мұражайлар); меншік нысаны бойынша (мемлекеттік, ведомстволық, қоғамдық, жеке); әкімшілік-аумақтық белгісі бойынша (республикалық, өлкелік, облыстық, қалалық, аудандық және т.б.).

Ғылыми-зерттеу мұражайлары (академиялық мұражайлар) көбінесе ғылыми мекемелерде құрылады. Мұндай мұражайға, ең алдымен, ғылыми зерттеулерді ұйымдастыруға негіз болатын коллекциялар қажет. Қорларды қалыптастыру және оларды зерделеу (яғни, ол ең алдымен ғылыми және құжаттамалық, қауіпсіздік және зерттеу функцияларын орындайды) оның жұмысындағы басты нәрсе болып табылады. Мұндай мұражайда экспозициялық және көрме алаңдары мүлде болмауы, экспозициялар ұйымдастырмауы, көрмелер өткібеуі мүмкін.

Оқу мұражайлары ең алдымен тәрбиелік функцияны шешуге бағытталған. Әдетте, олар мектептерде, жоғары оқу орындарында және басқа оқу орындарында, кейде кафедраларда (әсіресе әскерилендірілген: кеден, Ішкі істер министрлігі және т.б. қызметкерлер арасында арнайы дағдыларды дамыту қажет) құрылады. Мектеп, университет және басқа да мұражайлар оқу процесінде қажетті дағдыларды алуға көмектесетін, сонымен қатар

білім беру бағдарламалары мен педагогикалық әдістерді жүзеге асыруға көмектесетін коллекцияларды қалыптастырады.

Ағартушылық мұражайлар (бұқаралық мұражайлар) барлық жастағы, әлеуметтік топтардың келушілеріне және т.б. бағытталған, оның қызметіндегі ең бастысы – келушілермен жұмысты ұйымдастыру (экспозиция арқылы, зерттеушілердің мұражай коллекцияларына қол жеткізуін ұйымдастыру, рекреациялық жұмыстарды жүргізу және т. б.).

II. Сәйкестендіріңіздер:

1	«Коллекция жасау» терминін енгізген	A) б.з.д. 307ж
2	Өз үйінің маңын мифтік құдайлар мүсініне толтырып, оны «музалар храмы» немесе «музейон» деп атаған	B) Дункан Камерон
3	Мысырдағы Александрия шаһарында салтанатты түрде «мусеон» ашылды	C) Цицерон
4	Шынайы музейлер дүниеге келе бастады	D) 16-18ғғ. Батыс Еуропада
5	Музейлердің рухани мәнін алғаш рет бағалаған	E) Н.М.Дружинин
6	Гигиена музейі ашылды	F) Платон
7	Музейтану мәдениеттің ерекше түрі ретінде қалыптаса бастады	G) Жак Луи Давид
8	1727 жылғы «Музеография» еңбегінің авторы	H) 1930ж
9	«Музейлік зат» ұғымын енгізген	I) К.Ф.Энкель
10	«Коммуникация» ұғымын енгізген	J) 16-18ғ. аралығында

III. Музей заттарының қасиеттеріне талдау жүргізіңіздер:

3. Кунсткамера

Асыл тастар, қазына

4. Антиквитеткамера

Көркемсуреттер

5. Штудио-музеум

Көркемдік және қолөнер туындылары

6. Раритеткамера

Жануарлар мен өсімдіктер үлгісі

7. Натуркамера

Конеден қалған заттар жиіағы

VI. Кестені толтырыңыздар:

Не білемін?	Не білдім?	Не білгім келеді?

ТАҚЫРЫП 14: Өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұны мен әдістемесі

Мақсаты: өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұнын қарастыру, осы әзірлемелерді өткізу әдістемесін зерделеу.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Экскурсия екі маңызды үрдістің нәтижесі болып табылады: оны дайындау және өткізу. Олар өзара байланысты, өзара тәуелді. Ойланбаған дайындықпен экскурсияның жоғары сапасын қамтамасыз ету мүмкін емес. Жаңа экскурсияны дайындау жұмысында екі негізгі бағытты бөліп көрсетуге болады:

- экскурсияның жаңа тақырыбын әзірлеу (жалпы жаңа немесе тек осы экскурсиялық мекеме үшін жаңа);

- бұрын осы мекемеде әзірленген және өткізілген экскурсияға жаңадан жұмысқа қабылдаған немесе бұрыннан қызмет атқарып жүрген гидті дайындау.

Жаңа экскурсияны дайындау үшін негізгі кезеңнен өтеді:

- Алдын ала жұмыс – болашақ экскурсияға қажетті материалдарды таңдау, оларды зерттеу (яғни, берілген тақырып бойынша білімді жинақтау, экскурсияның мақсаты мен міндеттерін анықтау үрдісі). Сонымен қатар, экскурсия салынатын нысандардың таңдауы бар.

- Экскурсияның тікелей дамуының өзіне мыналар жатады: экскурсиялық маршрутты құрастыру; нақты материалды өңдеу; экскурсияның мазмұны, оның бірнеше сұрақтардан тұратын негізгі бөлімі бойынша жұмыс; мәтін жазуды бақылау; экскурсия өткізу әдістемесі бойынша жұмыс; экскурсия кезінде көрсету мен баяндаудың ең тиімді әдістемелік тәсілдерін таңдау; жаңа экскурсияның әдістемелік әзірлемелерін дайындау; гидтердің жеке мәтіндерді жазуы.

- Соңғы кезең – маршрут бойынша экскурсияны қабылдау (қорғау). Экскурсиялық мекеме басшысымен жаңа экскурсияны бекіту, өз тақырыбын қорғаған гидтерді маршрут бойынша жұмысқа қабылдау.

Жаңа экскурсияны дайындау үрдісінде белгілі бір ретпен орналастырылған бірқатар негізгі кезеңдерді бөліп көрсетуге болады. Оларды экскурсиялық мекеме тәжірибесінде қалыптасқан реттілікпен қарастырайық.

Алғаш рет «экскурсиялық дайындық кезеңдері» түсінігі 1976 ж. енгізілген.

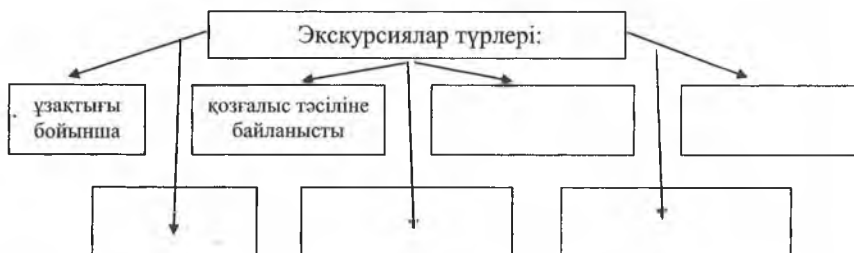
Сонымен бірге он бес кезең аталды:

1. Экскурсияның мақсаты мен міндеттерін анықтау.
2. Тақырыпты таңдау.
3. Әдебиеттерді таңдау және библиографияны құрастыру.
4. Экскурсиялық материалдардың көздерін анықтау. Тақырып бойынша мұражайлардың экспозицияларымен және қорларымен танысу.
5. Экскурсиялық объектілерді іріктеу және зерделеу.
6. Экскурсия бағытын құру.
7. Маршрутты айналып өту немесе айналып өту.
8. Экскурсияның бақылау мәтінін дайындау.
9. "Экскурсовод портфелін" жинақтау.
10. Экскурсияны өткізудің әдістемелік тәсілдерін анықтау.
11. Экскурсия жүргізу техникасын анықтау.
12. Әдістемелік әзірлемені құрастыру.
13. Жеке мәтіндерді құрастыру.
14. Экскурсияны қабылдау (тапсыру).
15. Турды бекіту.

II. Экскурсия мақсаттары, міндеттері және өткізу формасы кестені талдаңыздар:

№	Мақсаттары	Міндеттері	Өткізу формасы
1	Демалыс	Емдік шөптер, шие, саңырауқұлақтар, жемістер іздеу	Серуендеу
2	Оқу	Оқу пәні (ботаника, география, тарих) бойынша оқушылардың білім алуы	Сыныптан тыс сабақ
3	Ғылыми	Өлкетану мұражайы үшін экспонатты анықтау	Экспедиция
4	Жалпы білім беру	Жалпы мәдени ой өрісінің кеңеюі	Туристтік жорықтағы әңгіме, көліктік саяхаттағы жолшыбай экскурсиялық ақпарат
5	Мәдени-ағартушылық	Тарих, архитектура, әдебиет пен басқа да салалар бойынша білім деңгейін жоғарылату	Көп жоспарлы шолу экскурсиясы
6	Мәдени-тәрбиелік	Білімді тәрбиемен үйлесімділікте алу	Тақырыптық экскурсия

III. Экскурсиялар жіктелімін толықтырыздар:

IV. «Өлкетану және экскурсиялық әзірлемелердің мазмұны мен әдістемесі» тақырыбына кроссворд құрастырыңыздар.

V. Жаңа экскурсия дайындаңыздар.

ТАҚЫРЫП 15: Экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістері

Мақсаты: экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістерін анықтау.

Өзіндік жұмысты ұйымдастыру

I. Теориялық қайталау

Әдістеме өз атауын грек тілінен "әдіс" сөзінен алды, ол сөзбе-сөз аударғанда "бір нәрсеге жол", сонымен қатар зерттеу немесе білім жолы; теория; ілім дегенді білдіреді. Әдістеме сөздің кең мағынасында-белгілі бір жұмысты орынды орындау, мәселені шешу, мақсатқа жету тәсілдерінің жиынтығы, ал тар мағынада-белгілі бір тақырып пен белгілі бір топ үшін дәрістер, әңгімелер, экскурсиялар өткізудің нақты әдістемелік әдістерінің жиынтығы. Әдістеме жалпы және жеке болып бөлінеді.

Жалпы әдістеме көптеген ғылымдарды зерттеуде негіз болатын оқыту тәсілдері мен талаптарды қамтиды (оқу материалын ұсынудың дәйектілігі мен анықтығы, оның аудитория үшін қол жетімділігі).

Жеке әдістеме жалпы әдістеменің нұсқауларына сүйене отырып, балалар мен ересектерді оқыту мен тәрбиелеудің тәсілдері мен әдістерін, қандай да бір объектілерді байқау, зерделеу және зерттеу тәсілдерін айқындайды. Осылайша, әрбір жеке әдіс белгілі бір ғылыммен байланысты және тақырыптың мәнінен туындайды, белгілі бір қызмет түрінің негізі болады.

Экскурсиялық-өлкетану әдістемесі жеке әдістеме болып табылады, себебі ол жұмыстың бір түріне негізделген білімді тарату үрдісімен байланысты. Экскурсиялық әдіс-бұл экскурсияға қойылатын талаптар мен ережелердің жиынтығы, сонымен қатар әртүрлі тақырыптарға және адамдардың әртүрлі топтарына экскурсияларды дайындау мен өткізудің әдістемелік әдістерінің жиынтығы.

Экскурсиялық жұмыс әдістемесі келесі сұрақтарға жауап береді:

1. Экскурсия не үшін дайындалды және өткізіледі (мақсаты, міндеттері)?

2. Экскурсияда қандай сұрақтар қойылады (оның мазмұны неге арналған)?

3. Экскурсияны қалай өткізуге болады (әдістемелік әдістер)?

4. Экскурсияның назарын қалай оятуға және сақтауға болады?

Экскурсия әдістемесі бір-бірімен байланысты бірнеше бөліктерден тұрады:

- жаңа тақырыпты әзірлеу әдістемесі;

- гидтің өзі үшін жаңа, бірақ осы бюрода әзірленген тақырыпты әзірлеу әдістемесі;

- экскурсоводты кезекті экскурсияға дайындау әдістемесі;

- экскурсия жүргізу әдістемесі;

- экскурсиялық жұмыстан кейінгі әдістемелер.

Экскурсия туралы дұрыс түсінік бірнеше аспектілердің үйлесімін береді. Осы аспектілердің бірінде кез-келген нақты экскурсияны, экскурсияның белгілі бір түрін қарастыру оның мәнін анықтауға мүмкіндік бермейді.

II. Тақырыптық экскурсиялар тарихи, өндірістік, табиғат танымдық (экологиялық), әдеби, өнертану, сәулеттік-қала құрылыстық болып бөлінеді. Тақырыптық экскурсияларды талдаңыздар:

Тақырыптық экскурсиялар

тарихи

өндірістік

әдеби

өнертану

саулет-қала құрылыстық

- тарихи-өлкетану;
- археологиялық;
- этнографиялық;
- әскери-тарихи, әскери даңқ орындары;
- тарихи-биографиялық (атақты адамдардың өмір сүрген және қызмет еткен жерлері);
- тарихи мұражайлық

III. Экскурсиялық инновациялардың мысалдарын толықтырыңыздар:

Критерий типтеу	Инновация түрлері	Мысалдар
Инновациялық үрдісті жеткізуші	-өнімді - жаңа және айтарлықтай жақсартылған экскурсиялық қызметтерді енгізу; -технологиялық - экскурсиялық өнімді өндірудің немесе таратудың жана немесе едәуір жетілдірілген әдісін енгізу; -материалдық-техникалық - экскурсиялық қызметке жаңа техникалық құралдарды енгізу; -ұйымдастырушылық-басқарушылық - экскурсиялық қызметті ұйымдастырудың тиімді құрылымдары мен рәсімдерін енгізу; -маркетинг - экскурсиялық қызметте жаңа енгізілген немесе айтарлықтай жетілдірілген маркетинг әдістері.	
Радикалды дәреже	- эволюциялық (қарапайым) - үздіксіз жүреді және өндіріс, сату және тұтыну сферасына шығатын идеялар мен ұсыныстардың құралы болып табылады; - революциялық (радикалды) - бұл нарық қажеттіліктеріне реакция емес. Әлеуметтік қажеттіліктерге тәуелді емес жаналықтармен, өнертабыстармен байланысты.	
Өзгерістердің тереңдігі	- негізгі инновациялар - материалдық әлем туралы білім негізінде қалыптасады, дамудың жаңа технологиялық режимінің негізі болып табылады; -жетілдіруші (өспелі) - негізгі инновацияларды әзірлеуге және өзгертуге, оларды таратуға бағытталған; -псевдо инновациялар - өзгермеген конструктивті қолданумен экскурсиялық өнімдердегі аздаған өзгерістер.	

IV. «Экскурсиялық-өлкетану жұмысының негізгі формалары мен әдістері» тақырыбына кроссворд құрастырыңыздар:

ГЛОССАРИЙ

Астронимика – ғарыш объектілерінің немесе жеке аспан денелерінің атауларын зерттейді (Күн, Ай, Меркурий, Галли кометасы, Керестін ергежейлі планетасы, Сириус жұлдызы).

Антропонимика - адамдардың есімдерін зерттейді (Талғат Бигельдинов, Мұқтар Ыуезов). Антропонимика халықтық және канондық жеке атауларды, сондай-ақ бір атаудың әртүрлі формаларын: әдеби және диалект, ресми және бейресми ажыратады. Әр дәуірдегі әр этносның өзіндік антропонимикасы бар-жеке есімдердің тізілімі. Антропонимдер жиынтығы антропонимия деп аталады.

Аттрактивтілік (тартымдылық) – туристік ресурстардың, табиғи және мәдени-тарихи объектілердің туристік құндылығын қуәландыратын негізгі жүйелік қасиеті.

Атмосфера- (грекше *атмос*- бу, *сфера* – шар) – жер шарын айнала қоршаған ауа қабығы. Жермен қоса айналады.

Бальнеология-медицинаның минералды сулар, емдік балшықтар, олардың шығу тегі, құрамы және емдік-профилактикалық қолдану мүмкіндіктері зерттелетін Биосфералық қорықтар бөлімі.

Биосфералық қорықтар – белгілі бір табиғи аймаққа тән биосфераның гендік қорын сақтау және дамыту, ғылыми-зерттеу, табиғатты қорғау және ландшафтық жұмыстар жүргізу, мәдени мұраны сақтау мақсатында құрылған ерекше қорғалатын аумақтар.

Биогеография- өсімдіктермен жануарлар жер бетінде таралу заңдылығын зерттейтін ғылым.

Бергштрих- неміс тіліне берг-тау. Штрих-сызық бір бағытты көрсету үшін горизонтармен қосымша берілетін кесе- көлденең сызық.

Ботаникалық бақ – әдетте азды-көпті аумақта отырғызылған ағаш түрлерінің елеулі қатысуымен жабайы флораның тірі өсімдіктерінің жиынтығы; ғылыми мақсатта жасалған, бірақ, әдетте, демалыс үшін де пайдаланылады.

Зоологиялық бақ- бұл торларда немесе азды-көпті кең ашық аспан астындағы торларда орналастырылған жабайы жануарлардың жиынтығы, көбінесе шағын саябақтың ортасында орналасқан. Зоологиялық бақтың негізгі мақсаты мәдени-ағарту және сауықтыру

болып табылады, бірақ құрып кету қаупі төнген жануарлар түрлерін тұтқында сақтау және өсіру кезінде оның ғылыми маңызы зор болуы мүмкін.

Зоонимика-жануарлардың өз атаулары мен лақап аттарымен (Шарик, Мурка, Бритни, Беся, Арнольд, Букингем) айналысады.

Ерекше қорғалатын объект – 1) заң немесе әдет-ғұрып қорғауындағы сәулет немесе табиғат ескерткіші; 2) басқаларына карағанда заңмен қорғалатын кез келген объект немесе табиғат құбылысы.

Ескерткіш – елдің, халықтың, адамзаттың мәдени мұрасының бір бөлігін құрайтын және әдетте арнайы заңдармен қорғалатын нысан.

Гидронимика – су объектілерінің атауын зерттейді.

Географиялық зона- климат жағдайында топырақпен өсімдіктер жамылғысы жануарлар дүниесі біртектес ендік өңір географиялық белдеудің бөлігі

Географиялық карта- жер бетінің белгілі бір масштабына сәйкес кішірейтіліп шартты белгілер (жазықтықтар түстер бейнесінде).

Географиялық координаторлар- нүктенің жер бетіндегі орнын белгілейтін шамалар.

Гляциология- мұздықтар туралы ғылым – қатты атмосфералық жауын-шашынның жиналуы мен өзгеруі нәтижесінде құрлықта пайда болған және ауырлық күші әсерінен қозғалатын мұздың табиғи жинақтары.

Дүниежүзілік мұра ескерткіші – 1) ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұрасының халықаралық тізіміне енгізілген мәдени ескерткіш немесе бірегей қасиетке ие табиғи аумақ; 2) мәртебесін ЮНЕСКО-ның Дүниежүзілік мұра ескерткіштері жөніндегі комитеті айқындайтын ерекше қызығушылық пен әлемдік құндылығы бар табиғи немесе мәдени мұра ескерткіші.

Карабонимика-кемелердің және қайықтардың (Аврора, Варяг, Бородино, Меркурийдің естелігі) есімдерін зерттейді. Алексушин бұл терминді бұрын ұсынылған "наутонимика" және "каронимика" терминдерінің орнына ұсынды.

Космонимика - ғарыш кеңістігі аймақтарының атауларын-шоқжұлдыздарды, галактикалардың (Андромеда галактикасы) атауларын талдайды.

Қаумал – 1) қорғалатын жердің бір немесе көптеген тірі тіршілік иелерінің, биогеоценоздарының, бір немесе бірнеше экологиялық компоненттерінің немесе жалпы сипатының қорғалуын қамтамасыз ету үшін шаруашылық қызметтің жекелеген түрлері мен нысандарына тұрақты немесе уақытша тыйым салынған учаске; 2) табиғи ресурстарды шектеулі пайдалану кезінде жануарлардың, өсімдіктердің жекелеген түрлері, су, орман және жер объектілері және т. б. қорғалатын ерекше қорғалатын аумақ (акватория).

Қорық-аумағы немесе акваториясы табиғат қорғау, ғылыми және ғылыми-ағартушылық мақсаттарда пайдалануға арналған бірегей экологиялық құндылығы бар табиғи кешендер мен объектілерді қамтитын табиғат қорғау мекемелері. Ұлттық парктерден айырмашылығы, қорықтар өте шектеулі рекреациялық пайдалануға ие, негізінен тек білім беру.

Ланшафт- құрамдық, құрылымдық бөліктерінің баламалары қайталанбайтын нақтылы теория табиғат кешені.

Мәдени мұра – халықтардың өткен дәуірде жасалған материалдық және рухани құндылықтары, сондай-ақ халықтардың өзіндік ерекшеліктерін сақтау және дамыту үшін маңызы бар ескерткіштер мен тарихи-мәдени аумақтар мен объектілер.

Маршрут – туристің маршруттағы аялдау (болу) пункттері арасында жүріп-тұру үшін пайдаланатын көлік түрлерін көрсете отырып, саяхат кезінде барлық географиялық пункттер мен олардың ретімен баратын орындарының тізбесімен белгіленген туристің жүру жолы.

Мұражайтану- мұражай қызметінің барлық аспектілерінің теориясы мен әдістемесін дамытатын, мұражайлардың пайда болуы мен тарихын, олардың әлеуметтік функцияларын зерттейтін кешенді ғылыми пән.

Мұражай туризмі – бағдарламалық туризмнің бір түрі, оның ерекшелігі мұражайлар мен оған іргелес аумақтардың туристік әлеуетін пайдалану болып табылады.

Ұлттық туризм – ұлттық шекарадағы туризмнің жағдайы мен дамуы; ішкі және келу туризмі саласындағы, яғни белгілі бір елдің тұрғындарының арасынан туристерге қызмет көрсетумен байланысты қызметтердің жиынтығы.

Мәдени кешенді бағалау – мәдени объектінің әлемдегі, сондай-ақ отандық мәдениеттің иерархиялық орнын белгілеу және туристік объектіні тексеруге қажетті және жеткілікті уақытты анықтау үшін жүргізілетін сараптамалық рәсім.

Мәдениет ескерткіші - сәулет-құрылыс, археологиялық, діни және басқа да осыған ұқсас объект, оның ерекше мәні заңдық немесе дәстүрлі түрде бекітілген.

Ономастика — жалқы есімдерді (адамдардың, жан-жануарлар, мифтік тіршілік иелері, тайпалар мен халықтар, елдер, өзендер, таулар және елді мекен атаулары) зерттейтін тіл білімінің бір саласы.

Орография - (грек тілінен *oros* – тау және *grapho* – жазамыз, сипаттаймын) жоталардың, қыраттардың, өзен аңғарларының, ойпаңдардың және басқа да рельеф формаларының өзара орналасуын зерттейтін ғылыми пән (геоморфология бөлімі).

Оронимдер - таулардың және ландшафттың басқа бөліктерінің атаулары.

Өлкегану-елдің қандай да бір бөлігінің, әкімшілік немесе табиғи ауданның, елді мекендердің табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихы мен мәдениетін негізінен жергілікті халықтың күшімен зерделеу.

Прагмонимика-әр түрлі тауарлардың атауларын зерттейді.

Рекреациялық ресурстар -рекреациялық іс-әрекеттің әртүрлі түрлері мен нысандарын ұйымдастыру үшін пайдаланылуы мүмкін бірегейлігі, өзіндік ерекшелігі, эстетикалық тартымдылығы, емдік және сауықтыру мәні бар табиғи ортаның құрамдас бөліктері, шаруашылық қызмет объектілері.

Рекреация – 1) қалпына келтіру, сауықтыру және осы іс-шаралар жүзеге асырылатын кеңістік; 2) адамның өндіргіш күштері қалпына келетін уақыт массасы немесе осы қалпына келтіруге бағытталған қызмет ретінде; 3) кез келген қызметтің, кез келген уақытта және кез келген аумақтың функциясы; 4) бос уақытты құрумен және жеке пайдаланумен айналысатын адамдардың қызметі.

Саябақ – адамдар демалатын аумақты безендіруге және жақсартуға арналған жолдармен, аллеялармен және су қоймаларымен жасыл кеңістіктер мен шағын пішіндердің архитектурасының үйлесімі.

Саяхат – 1) адамдардың уақыт пен кеңістіктегі қозғалысы, ал мақсатына, бағыттарына және көлік құралдарына, уақыт аралықтарына қарамастан сапарға шыққан адам *саяхатшы* деп аталады; 2) тұрақты тұрғылықты жерінен 100 мильден астам жерге орын ауыстыру.

Су туризмі–байдаркалар, кайықтар, катамарандар, кайықтар және басқа да жүзу құралдарын пайдалана отырып, суда демалу жүзеге асырылатын туризмнің танымал түрі.

Табиғи (рекреациялық) ресурстарды қалпына келтіру – рекреациялық ресурстар қорларын ұлғайтудың табиғи (реттелетін және реттелмейтін) және жасанды үрдісі, олардың сапалық сипаттамаларын қалпына келтіру.

Тау туризмі – таулы жердегі жаяу жүру маршруттарын, 3000-3500 м-ден жоғары асуларды басып өтуді, жартасты учаскелерді, тік беткейлерді, мұздықтарды, қарлы жерлерді, тау өзендерін өтуді қамтитын жорықтар.

Табиғи рекреациялық ресурстар – бұл: 1) белгілі бір аумақта белгілі бір уақыт ішінде пайда болатын және рекреация мен туризм үшін пайдалануға болатын табиғи денелер, құбылыстар, процестер немесе жекелеген рельеф элементтері. Бұл анықтама мәдени-тарихи рекреациялық ресурстарға (сәулет, тарих, этнография және т.б. ескерткіштер) тән; 2) рекреациялық қызмет үшін қолайлы қасиеттерге ие және белгілі бір уақыт ішінде адамдардың белгілі бір контингенті демалысын ұйымдастыру және сауықтыру үшін пайдаланылуы мүмкін табиғи және табиғи-техникалық геожүйелер, денелер мен табиғат құбылыстары.

Табиғи ескерткіш - ерекше қорғалатын учаске ретінде бөлінген (немесе саналы, дәстүрлі) ерекше ғылыми немесе мәдени, сондай-ақ әлеуметтік (көбінесе жалпы әлемдік) маңызы бар, адам өзгерткен табиғи немесе ежелден келе жатқан табиғи аумақ.

Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау – ескерткіштерді сақтау, қалпына келтіру, пайдалану және насихаттау жөніндегі мемлекеттік шаралар жүйесі.

Туризмнің материалдық-техникалық базасы - 1) тиісті дәрежеде бағаланған және туристерге қызмет көрсетуге арналған еңбек құралдарының (ғимараттар, құрылыстар, көлік, жабдықтар және т.б.) жиынтығы; 2) туристік қызмет көрсету үшін пайдаланылатын өндірілгі күштердің материалдық және заттық элементтерінің жиынтығы.

Туристiк табиғатты пайдалану – туристiк қызметтi ұйымдастыру үшiн табиғи ресурстар мен кешендердi пайдалану.

Туристiк қызығушылық объектiлерi -туристiк сапарды немесе саяхатты жүзеге асыру үрдiсiнде туристiң қажеттiлiктерiн және туристiк көрсетiлетiн қызметтердiң және/немесе туристiк өнiмнiң және/немесе турдың қажеттiлiктерiн қанағаттандыруға қабiлеттi көрiктi жерлер, табиғи объектiлер және табиғи-климаттық аймақтар, әлеуметтiк-мәдени көрсету объектiлерi және өзге де, турдың тiкелей немесе қатар жүретiн мақсаттарына барабар. Туристiк қызығушылық объектiлерiнiң негiзгi сипаттамалары тартымдылық (аттрактивтiлiк), танымдық құндылық, рекреациялық құндылық, танымалдылық, экзотикалық, бiрегейлiк, айқындылығы. сақталуы, орналасуы.

Туризм инфрақұрылымы-туристердiң туристiк ресурстарға қалыпты қол жеткiзуiн және олардың туризм мақсатында тиiсiнше пайдаланылуын, сондай-ақ туризм индустриясы кәсiпорындарының тыныс-тiршiлiгiн қамтамасыз етудi қамтамасыз ететiн құрылыстар, инженерлiк және коммуникациялық желiлер, оның iшiнде телекоммуникациялық байланыс, жолдар, туризмнiң аралас индустриясы кәсiпорындарының кешенi.

Ұлттық ескерткiш - 1) ұлттық мәдениет белгiлерi бар немесе осы мәдениетпен байланысты кез келген, оның iшiнде табиғи объект: жануар немесе өсiмдiк түрiнен ауызша немесе жазбаша әдеби шығармаға дейiн; 2) «мемлекеттiк ескерткiш», яғни мемлекет қорғауында деген ұғымның синонимi.

Танымдық туризм - демалыстың мақсатымен сәйкес келуi мүмкiн. Танымдық саяхаттар курортқа бару немесе демалыс кезiнде басқа қалалар мен елдерге экскурсия жасаумен тең.

Тарихи бақ - бұл қандай да бiр объектiнiң сәндiк ортасы немесе тәуелсiз сәндiк бiрлiк ретiнде әдейi ұйымдастырылған кеңiстiк және осы тұрғыдан эстетикалық және тарихи қызығушылық тудырады.

Тектоника - геологияның жер қыртысының жеке учаскелерiндегi және тұтас алғанда бүкiл жер қыртысының тау жыныстарының жатуын өзара қатынасын зерттеумен айналасатын бөлiмi.

Топоним – географиялық атау – әрi лингвистикалық, әрi тарихи болғандықтан, оның тiл бiлiмi, тарих, археология, география үшiн маңызды дереккөз ретiндегi маңызы бар.

Топонимика—географиялық атауларды, олардың шығу тегін, семантикалық мағынасын, дамуын, қазіргі жағдайын, емлесі мен айтылуын зерттейтін ғылым.

Топонимикалық карта – жеке топоним, топонимдер тобын, топонимикалық құбылысын, оның динамикалық дамуын, әлеуметтік құбылыспен байланысын, топонимдер элементтерінің таралуын көрсететін тақырыптық карта.

Топонимикалық сөздік—бұл негізінен географиялық атаулардың пайда болуын анықтайтын этимологиялық сөздік, оны құруға географтар, тарихшылар, лингвистер, этнографтар және басқа да мамандар қатысуы керек.

Туризм - жеке тұлғалардың ұзақтығы жиырма төрт сағаттан бір жылға дейін не жиырма төрт сағаттан кем, бірақ уақытша болатын елдегі (жердегі) ақылы қызметке байланысты емес мақсаттарда түнейтін саяхаты.

Турист - уақытша болатын елге (жерге) жиырма төрт сағаттан бір жылға дейінгі кезеңге баратын және ақылы қызметпен айналыспай, онда сауықтыру, танымдық, кәсіби-іскерлік, спорттық, діни және өзге де мақсаттарда кемінде бір түнейтін жеке тұлға.

Туристік ресурстар – табиғи-климаттық, тарихи-әлеуметтік-мәдени, рекреациялық объектілер, оның ішінде туристік көрме объектілері, сондай-ақ туристердің рухани қажеттіліктерін қанағаттандыра алатын, олардың дене күшін қалпына келтіруге және дамытуға ықпал ететін басқа да объектілер.

Фауна - белгілі бір аумақта тұратын жануарлар түрлерінің тарихи қалыптасқан жиынтығы.

Фенология— табиғаттың маусымдық құбылыстары, олардың басталу уақыты және осы кезеңдерді анықтайтын себептер туралы білім жүйесі, сондай-ақ Жердің Күн айналасындағы жылдық қозғалысымен байланысты табиғи нысандар мен олардың кешендеріндегі циклдік өзгерістердің кеңістік-уақыттық заңдылықтары туралы ғылым.

Флора - зерттелетін аумақты мекендейтін барлық өсімдік түрлерінің жиынтығы.

Экологиялық туризм - табиғатты қорғау іс-шараларына туристердің қатысуын көздейтін, табиғатқа экологиялық сезімтал қатынаспен саяхаттау жиынтығы. Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар экотуризмнің негізгі ресурсы болып табылады.

Экскурсиялық қызмет - туристерді орналастыру (түнеу) қызметтерін көздемейтін және жиырма төрт сағаттан аспайтын кезеңді қамтитын уақытша болатын елде (жерде) азаматтардың туристік ресурстарға білім беру мақсатында баруын ұйымдастыру жөніндегі кәсіпкерлік қызмет.

Эргонимика-адамдардың іскерлік бірлестіктерінің атауларын зерттейді. Эмпоронимдер - дүкендердің атаулары, фирмонимдер - фирмалардың атаулары.

Этнография- халық құрамы, шығу тегі, мәдени тарихи байланысты ғылым

Халықаралық туризм – бір елдің тұрғындарының басқа елдің аумағында-шетелдік туристердің туризмді жүзеге асыруына байланысты қызметі.

Хремотонимия – мәдени мұралардық жалқы атауларының зерттейді.

ТЕСТ СҰРАҚТАРЫ

1. 1926 жылы ұйымдастырылған Қазақстан Республикасының аумағындағы ең көне қорық:

- Наурызым
- Баянаул
- Үстірт
- Қорғалжын
- *Аксу-Жабағалы

2. Ұлттық табиғи парктер мен мемлекеттік қорықтардың басты айырмашылығы:

- тау маршруттарының болмауы
- * туристер мен демалушыларға рұқсат етілді
- жануарлар әлемінің болмауы
- шаруашылық қызметтің кез келген түріне тыйым салынады
- көлдер мен өзендердің болмауы

3. Қай мемлекеттік ұлттық табиғи парктің аумағында "Әнші құмдар" бірегей ландшафтық табиғат ескерткіші орналасқан:

- Катон - Қарағай
- Бурабай
- Қарқаралы
- Баянауыл
- *Алтын Емел

4. 1977 жылы ұйымдастырылған Қазақстан Республикасының аумағындағы ең көне табиғи парк:

- Катон - Қарағай
- Бурабай
- Қарқаралы
- * Баянауыл
- Алтын Емел

5. Қай мемлекеттік ұлттық табиғи парк – Белуха тауы мен «Рахман бұлақтары» бірегей ландшафты табиғат ескерткішін кірістіреді?

- * Катон - Қарағай
- Бурабай
- Қарқаралы
- Баянауыл
- Алтын Емел

6. Қай мемлекеттік қорық аумағында қызғылт қоқиқаз құстарының бірегей, сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрі бар:

- Үстірт
- *Қорғалжын
- Барсакелмес
- Маркакөл
- Наурызым

7. «Шайтанкөл көлі» ландшафты табиғат ескерткіші қай мемлекеттік табиғи парктің аумағында орналасқан?

- Катон - Қарағай
- Бурабай
- *Қарқаралы
- Алтын Емел
- Баянауыл

8. Муфлон мен гепард жануарларының бірегей, сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлері қай мемлекеттік қорық аумағында кездеседі?

- *Үстірт
- Қорғалжын
- Барсакелмес
- Маркакөл
- Наурызым

9. Қай мемлекеттік ұлттық табиғи парк аумағында бірегей ландшафт, табиғи ескерткіш болып табылатын «Кемпіртас» және «Найзатас» жартастары орналасқан:

- Катон - Қарағай
- Бурабай
- Қарқаралы
- * Баянауыл
- Алтын Емел

10. Қай мемлекеттік қорық аумағында жануарлардың бірегей, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлері – құландар мен қарақұйрықтар бар:

- *Үстірт
- Қорғалжын
- Барсакелмес
- Маркакөл
- Наурызым

11. «Жұмбақтас» және «Оқжетпес» жартастар табиғатының бірегей ландшафты ескерткіші қай мемлекеттік ұлттық табиғи парк аумағында орналасқан:

- Катон - Қарағай
- Бурабай
- Қарқаралы
- * Баянауыл
- Алтын Емел

12. Қандай мемлекеттік ұлттық табиғи парктің аумағында сигусач бірегей эндемигі орналасқан?

- Үстірт
- Қорғалжын
- Барсакелмес
- *Маркакөл
- Наурызым

13. Әлемдегі ең көне "Йеллоустон" ұлттық паркінің құрылған жылы (АҚШ):

- 1850 ж.
- 1900 ж.
- 1972 ж.
- *1872 ж.
- 1950 ж.

14. Ауданы бойынша әлемдегі ең үлкен табиғи ұлттық парк:

- Наурызым
- Таймыр
- Йеллоустон
- *Грендланд
- Катон- Қарағай

15. Сары-Арқаның таулы аймақтарының қайсысында әйгілі орыс жазушысы М. Пришвин тұрған үй - мүлік мәдени ескерткіші орналасқан

- Баянауыл таулары
- *Қарқаралы
- Ерементәу таулары
- Көкшетау таулары
- Ұлытау к.

16. ҚР Мемлекеттік ұлттық табиғи парктерінің қайсысында табиғи гранит тақ орналасқан, онда Абылай хан Орта жүздің ханы болып жарияланды:

- «Баянауыл» МҰТП
- «Алтын Емел» МҰТП
- «Қарқаралы» МҰТП
- * «Бурабай» МҰТП
- «Көкшетау» МҰТП

17. МҰТП - ның қайсысы құрғақ дала аймағындағы гранит алқаптарындағы азоналды қарағай-қайың ормандарын қорғау үшін құрылған:

- *«Баянауыл» МҰТП
- «Іле Алатау» МҰТП
- «Алтын Емел» МҰТП
- «Қатон- Қарағай» МҰТП
- «Көкшетау» МҰТП

18. Мемлекеттік табиғи каумалдардың қайсысы ерекше шаруашылық, ғылыми, мәдени және басқа да құндылығы бар жер қойнауы учаскелерін қамтиды:

- зоологиялық
- ботаникалық
- *геологиялық
- кешенді
- гидрологиялық

19. Қазақстан Республикасының аумағында қанша мемлекеттік қорық бар:

- 5
- 9
- *10
- 7
- 12

20. Балқаш қаласының маңында мемлекеттік ботаникалық каумалдардың қайсысы орналасқан?

- Сарбаз санылауы (Солдатская щель)
- Дубравное
- Атлет
- Бедағаш
- * Туранговый

21. «Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы» Қазақстан Республикасының заңы қай жылы қабылданды:

- *1996 ж.
- 1999 ж.
- 2001 ж.
- 1998 ж.
- 2000 ж.

22. Мемлекеттік табиғи-қорық қорының сақталуын және қалпына келтірілуін қамтамасыз ететін ерекше қорғаудың құқықтық режимі бар немесе шаруашылық қызмет режимімен реттелетін жер, су, орман және жер қойнауы _____ учаскелері деп аталады:

- *ЕҚТА (ерекше қорғалатын табиғи аумақтар)
- Мемлекеттік қорықтар
- Мемлекеттік қорықшалар
- Мемлекеттік табиғи қаумалдар
- Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер

23. Еуразияның оңтүстігінен солтүстігіне және кері қарай ең маңызды қоныс аудару жолында орналасқан мемлекеттік қорықшалардың қайсысы батпақты және көлдік құстардың халықаралық қорығы болып табылады?

- *Қорғалжын мемлекеттік қорығы
- Сарыкопа мемлекеттік қорықшасы
- Белодымов Мемлекеттік ұлттық табиғи парк
- Андасай Мемлекеттік табиғи қаумалы
- Торғай мемлекеттік табиғи резерваты

24. ҚР аумағында МҰТП ұйымдастыру көлемі бойынша ең үлкен және уақыты бойынша ең жас ұйым:

- «Баянауыл»
- «Көкшетау»
- «Алтын Емел»
- «Бурабай»
- *«Катон-Қарағай»

25. Алматы кешенді қаумалында қандай ландшафттар басым:
__ жазықтар
__ құламалы-төбелі жазықтар
__ *орта таулы және таулы субальпілік және альпілік шалғынды
аласа таулардан құралған
__ адырлы және төбелі – ақ сексеуіл қалың өскен лай құмдар
__ озонды алқаптардағы қарағайлы-қайыңды ормандар

26. 1.01.2003 ж. Қазақстан Республикасының аумағында қанша мемлекеттік қаумалдар бар?

- 38
- *58
- 78
- 48
- 68

27. Қазақстан Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы қашан құрылды?

- 2010
- *2004
- 2000
- 2011
- 2007

28. ЕҚТА-ның қайсысында орманшылық өз қызметін 1997 жылдан бастап табиғи-сауықтыру орман кешенімен бастады, ал 2001 жылы оған МҰТП мәртебесі берілді:

- «Көкшетау»
- *«Бурабай»
- «Баянауыл»
- «Алтын Емел»
- «Қарқаралы»

29. Қоршаған ортаның күйі мен өзгерістерін ұзақ мерзімді бақылау, бағалау және болжау жүйесі деп аталады:

- рейтинг
- *мониторинг
- караванинг
- рафтинг
- дайвинг

30. Қазақстан Республикасының аумағында қандай МҰТП-ның 4 аймақтық филиалы бар:

- «Алтын Емел»
- *«Көкшетау»
- «Іле Алатау»
- «Бурабай»
- «Баянауыл»

31. Ақыртас туралы алғаш рет 1222 жылы Қытайдан Сайрам арқылы Самарқандқа аттанған даос монахының саяхатында айтылады:

- * Чан Чунь
- Сыма Цянь
- Фа Сянь
- Чжан Цянь
- СЯО ПИНЬ

32. Қай жылы ресейлік зерттеуші Д. Иванов Ақыртас туралы көптеген материал жинап, "Известия Императорского русского географического общества" журналында көлемді мақала жариялады:

- 1880
- 1885
- *1890
- 1895
- 1900

33. Қазақстан аумағындағы ең көне қала, онда 3500 жыл бұрын отқа табынушылардың арийлік тайпалары мекендеген

- Жаркент
- Тараз
- * Сарай
- Ақыртас
- Арқаим

34. Отырар қай жерде орналасқан

- *Түркістан облысы
- Алматы облысы
- Жамбыл облысы
- Қызылорда облысы
- Шығыс-Қазақстан облысы

35. Қазақстанның аумағын зерттеуге үлес қосқан алғашқы қазақ географ – ғалымы. Орта және Орталық Азия:

- П. Семенов
- * Ш. Уәлиханов
- Е. Пугачев
- П. Пржевальский
- М. Ломоносов

36. Нұр-Сұлтан қаласының маңында қандай ортағасырлық қалашыққа археологиялық қазбалар жүргізілуде:

- *Бозоқ
- Тараз
- Сарай
- Ақыртас
- Арқаим

37. Белгілі бір маршрут бойынша қозғалыс процесінде табиғи жағдайларда немесе коллекциялық қоймаларда байқалатын табиғат ескерткіштерін, мәдениет тарихын зерттеуге бағытталған бірлескен іс-шаралар:

- рекреация
- мониторинг
- көрме
- жорық
- * экскурсия

38. Елдің белгілі бір бөлігіндегі, қаланың немесе ауылдың ауданындағы мәдениет тарихының ескерткіштерін зерттеу және сақтау міндетін жүктейтін салалық өлкетану ғылымының құрамдас бөлігі:

- аймақтық өлкетану
- * тарихи өлкетану
- археологиялық өлкетану
- географиялық өлкетану
- республикалық өлкетану

39. Аса маңызды тарихи оқиғалармен, қоғам мен мемлекеттің, ғылым мен техниканың дамуымен, халықтар тұрмысымен, көрнекті қайраткерлер мен халық батырларының өмірімен байланысты ғимараттар, құрылыстар, естелік орындар мен заттар:

- * тарих ескерткіштері
- археологиялық ескерткіштер
- география ескерткіштері
- архитектура ескерткіштері
- халық шығармашылығының ескерткіштері

40. Монументалды, бейнелеу, сәндік – қолданбалы және басқа өнер түрлерінің туындылары деп аталады:

- археологиялық ескерткіштер
- тарих ескерткіштері
- қала құрылысы ескерткіштері
- * өнер ескерткіштері
- архитектура ескерткіштері

41. Азаматтық, өнеркәсіптік және діни сәулет құрылыстары, тарихи орталықтар, алаңдар мен көшелер, қалалардың ежелгі жоспарлануы мен құрылысының қалдықтары:

- археологиялық ескерткіштер
- тарих ескерткіштері
- табиғат ескерткіштері
- өнер ескерткіштері
- * архитектура және қала құрылысының ескерткіштері

42. Елді мекендер мен қорғандар, ежелгі қоныстар мен бекіністердің қалдықтары, каналдар мен жолдар, көне қорымдар, тас мүсіндер мен жартастағы суреттер, көне заттар:

- тарих ескерткіштері
- * археологиялық ескерткіштер
- география ескерткіштері
- архитектура ескерткіштері
- халық шығармашылығының ескерткіштері

43. Су объектілерінің атауын зерттейтін ғылым:

- Оронимия
- * Гидронимия
- Гидрография
- Ономастика
- Топонимика

44. Тау атауларын және басқа да ландшафт түрлерін зерттейтін ғылым:

- * Оронимия
- Гидронимия
- Гидрография
- Ономастика
- Топонимика

45. Қазіргі уақытта қазба жұмыстары жүргізіліп жатқан Нұр-Сұлтан қаласының маңында орналасқан ортағасырлық қала

- Ешкіөлмес
- Тамғалы
- *Бозоқ
- Аркаим
- Ақыртас

46. Көне рулар мен тайпалар тізбегіндегі этнонимдер негізінде калыптасқан өзен-көл атаулары:

- *Керей, Жақсы, Қыпшақ
- Есіл, Ертіс, Орал
- Балқаш, Байкал, Балатон
- Керей, Балқаш, Ертіс
- Яксарт, Яик, Уй

47. Белгілі бір жануарлар мен өсімдіктердің атауы негізінде пайда болған өзендер мен көлдердің атаулары:

- Жыланды, Шошқалы, Балқаш
- Керей, Жақсы, Қыпшақ
- *Қоянды, Жыланды, Шошқалы
- Жақсы, Қоянды, Есіл
- Балқаш, Байкал, Балатон

48. Табиғи тарих, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін толықтыруды, сақтауды, зерделеуді және танымал етуді жүзеге асыратын ғылыми және ғылыми - ағарту мекемелері:

- университеттер
- колледждер
- мұрағаттар
- *мұражайлар
- кітапханалар

49. Музейлердің пайда болуын, олардың әлеуметтік функцияларын, мұражай ісінің теориясы мен тәжірибесінің мәселелерін зерттейтін ғылыми пән:

- * мұражайтану
- кітапхана ісі
- елтану
- казакстантану
- мұрағаттану

50. Қоғам мен табиғат тарихы бойынша білімнің бастапқы кезі болып табылатын шынайы табиғат ескерткіштері, материалдық және рухани мәдениет ескерткіштері _____ мұражай қорына жатады (қажет сөзді қойыңыз):

- қосымша
- көмекші
- негізгі
- * міндетті
- қосалқы

51. Әр түрлі табиғат ескерткіштерін, материалдық және рухани мәдениетті түсіндіру немесе оларды ауыстыру үшін құрылған мұражай қоры _____ мұражай қорына (жетіспейтін сөзді қайысалыңыз):

- * қосымша
- көмекші
- негізгі
- міндетті
- қосалқы

52. Нұр-Сұлтан қ. Президенттік мәдениет орталығын құрудағы басты мақсат:

- Қазақстан халқының кеңестік кезеңдегі жетістіктерімен таныстыру
- Қазақстан халқының орта ғасырлардағы жетістіктерімен таныстыру
- Қазақстан халқының тарихи-мәдени мұрасымен танысу
- * Қазақстан халқының революциялық кезеңдегі жетістіктерімен таныстыру
- егеменді Қазақстан халқының жетістіктерімен таныстыру

53. Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің _____ қаулысымен
Целиноградта С.Сейфуллин мұражайы құрылды:

- 20 ақпан 1980 жыл
- 20 ақпан 1990 жыл
- *20 ақпан 1988 жыл
- 20 ақпан 1982 жыл
- 20 ақпан 1985 жыл

54. Нұр-Сұлтанда Қазақстан Республикасы Президенттік мәдениет орталығы жұмыс істеген және оның ресми ашылуы:

- 24 қазан 1998 жыл
- 24 қазан 1999 жыл
- 24 қазан 2002 жыл
- *24 қазан 2000 жыл
- 24 қазан 2001 жыл

55. Нұр-Сұлтан қаласында «Туризм» мұражайы орналасқан:

- «Көлік және байланыс» колледжде
- «Технология және бизнес» университетте
- * № 19 орта мектепте
- № 18 орта мектепте
- № 45 орта мектепте

56. Бейнелеу өнері мұражайы тың және тыңайған жерлерді игеруге келушілер үшін ашылды:

- *2 қазан 1980 ж.
- 1 қазан 1985 ж.
- 3 қазан 1990 ж.
- 1 желтоқсан 1995 ж.
- 1 қараша 2000 ж.

57. 1253 жылы қазіргі Қазақстан аумағында моңғол ханының ордасына саяхат жасаған және өз еңбектерінде ортағасырлық Қаялық қаласын (Алматы облысы) сипаттаған Француз монахы:

- Марко Поло
- Плано Карпини
- *Гильом Рубрук
- Марио Касабланко
- Пабло Рапини

58. Қазақ хандығының алғашқы астанасы

- Сарай
- Ұлытау
- Сарайшық
- *Түркістан
- Сығанақ

59. Қазақ АКСР-і жарияланды

- 1917ж.
- *1920ж.
- 1924ж.
- 1926ж.
- 1936ж.

60. «АЛЖИР» бұл -

- Аудан
- Қала
- Мұрағат
- *Лагерь
- Қала үлгісіндегі кент

61. Жеке тұлғаның уақытша болатын елдегі (жердегі) туристік ресурстарды танымдық мақсатта жиырма төрт сағаттан аспайтын уақытқа барып, көруі:

- *Экскурсия
- Экскурсиялық қызмет
- Туризм
- Экскурсовод
- Тур

62. Уақытша болатын елдегі (жердегі) туристік ресурстарға танымдық мақсатта келуді ұйымдастыру жөніндегі кәсіпкерлік қызмет, ол туристерді орналастыру (түнету) жөніндегі қызметті көзлемейді және жиырма төрт сағаттан аспайтын мерзімді қамтиды:

- Экскурсия
- Гид (гид-аудармашы)
- Туризм нұсқаушысы
- Экскурсовод
- * Экскурсиялық қызмет

63. Уақытша болатын елдегі (жердегі) туристік ресурстармен таныстыру жөнінде туристерге экскурсиялық-ақпараттық, ұйымдастырушылық қызмет көрсетуге сай біліктілігі бар, кәсіби даярлықтан өткен жеке тұлға:

- *Экскурсовод
- Экскурсиялық қызмет
- Экскурсия
- Гид (гид-аудармашы)
- Туризм нұсқаушысы

64. Сафари-туризм объектісі:

- Елді мекендер
- Шарын шатқалы
- *Құс
- Сарыағаш
- Бурабай

65. Алғашқы «Ұлттық саябақ» ашылған мемлекет:

- *АҚШ
- Бразилия
- Кения
- Уганда
- Аустралия

66. 1872 жылы ашылған алғашқы ұлттық саябақтың аталуы:

- Серенгети
- *Йеллоустон
- Йосемит
- Казиранга
- Улуру

67. «Территориялық рекреациялық жүйе (ТРЖ)» – бұл:

- Геоверсум
- Агломерация
- Акватория
- *Геожүйе
- Аэротория

68. ТРЖ-ң (территориялық-рекреациялық жүйенің) клас-сикалық схемасының авторы:

- Ю.А. Веденин
- В. С. Лешицкий
- *В.С. Преображенский
- Н.С.Мироненко
- Л.И. Мухина

69. Туризм инфрақұрылымы – бұл:

- Туристік кәсіпорындар
- Туристік ұйымдар
- Туроператорлар
- Турагенттер
- *Туризмнің материалдық-техникалық базасы

70. Туризм географиясының «түпкі» ғылымы:

- Физикалық география
- *Әлеуметтік-экономикалық география
- Ландшафттану
- Саяси география
- Әлеуметтік география

71. Аумақты рекреациялық бағалау барысында қолданылатын басты фактор:

- Жер бедері
- Су
- Флора
- Фауна
- *Климат

72. Аумақтың туристік-рекреациялық ресурстарды бағалаудың негізі:

- Геологиялық карта
- Зоогеографиялық карта
- Экономикалық карта
- *Ландшафтық карта
- Физикалық-географиялық карта

73. Аумақтың рекреациялық бағалауына мол үлес қосқан кеңес ғалымы:

- В.С. Лешицкий
- Н.С. Казанская
- *Л.И. Мухина
- Е.Г. Шеффер
- Е.Д. Смирнова

• 74. Аумақтың туристік тартымдылығын бағалайтын әдіс:

- *Балл бонитеті
- Корреляциялық талдау
- Сзықтық бағдарлау әдісі
- Крибьенің «ұн әдісі»
- Тартымдылық коэффициенті

75. Кеңес географтары ішінен туристердің табиғатқа зиян келтіруіне қарсы тәрбиелік және мәжбүрлік шаралар тізімін тұжырымдаған ғалым:

- Ю.Г. Саушкин
- А.И. Чистобаев
- В.С. Преображенский
- М.Д. Шарыгин
- *Д.Л. Арманд

76. Аумақтың «туристік құндылығы» – бұл:

- Туристік-рекреациялық ресурстар
- Туристік инфрақұрылым
- Туристік шаруашылық
- * Туризм мен рекреация дамуының алғышарттары

77. «Топтық рекреациялық қажеттілік» – бұл:

- Қоғамның емдеу қызметтеріне қажеттілігі
- Қоғамның сауықтыру қызметтеріне қажеттілігі
- * Белгілі бір әлеуметтік-демографиялық, кәсіби және халықтың жас аралық топтарының қажеттілігі
- Елдегі халық топтарының танымдық қызметке қажеттіліктері

78. «Жеке рекреациялық қажеттілік» – бұл:

- *Әр түрлі рекреациялық шаралар жиынтығына жеке сұраныс
- Физикалық шаршауды кетіру шараларындағы жеке сұраныс
- Психологиялық тепе-теңдікті қалпына келтіру шараларындағы жеке сұраныс
- Адамның танымдық шараларындағы қажеттілік

79. КСРО елінде рекреациялық аудандастыруды алғаш ұсынған ғалымдар:

- * В.С. Преображенский
- Ю.А. Веденин
- Н.С. Мироненко
- И.И. Пирожник
- Л.И. Мухина

80. Қазақстанның оңтүстік аумағында орналасқан ұлттық саябақтар:

- Бұйрағай
- Бурабай
- *Іле-Алатау
- Баянауыл
- Көкшетау

81. Солтүстік Қазақстан аумағында орналасқан қорықтар:

- Маркакөл
- *Қорғалжын
- Алакөл
- Қаратау
- Батыс-Алтай

82. Қозғалымсыз туристік ресурстар:

- декоративті-қолданбалы шығармалар
- * тарихи ескерткіштер
- өнер ескерткіштері
- дерекнама ескерткіштері
- музыка жазбалары

83. Туристік аудандастыру жұмыстарын жүргізу мақсаттары:
- туристік-рекреациялық ресурстарды бағалау
 - аумаққа рекреациялық баға беру
 - * туристік саланы жоспарлау
 - туризмнің материалды-техникалық базасының өсу қарқынын болжамдау
 - аумақтардың сыйымдылығын анықтау

84. ЮНЕСКО-ның қорғауындағы Қазақстанның тарихи объектілері:

- Сығанақ қалашығы
- Республика сарайы
- *Тамғалы археологиялық кешені
- Даутбек кесенесі
- Бәйтерек монументі

85. Шығыс Қазақстанда орналасқан туристік объектілер:

- *Маркакөл
- Қайыңды көлі
- Оқжетпес тауы
- Бесшатыр қорғаны
- Қайрақ сарқырамасы

86. Қазақстандағы тұңғыш мұражай қашан және қай жерде құрылды?

- Верный – 1945
- *Орынбор– 1931
- Петропавл– 1860
- Қызылорда – 1855
- Семей– 1868

87. Қазақстандағы қарақия атты ең терең және құрғақ шұңқыр қай жерде орналасқан?

- Торғай ойпаты
- Жетісу
- *Маңғышлақ түбегі
- Мойынқұм шөлі
- Бетпақдала шөлі

88. Атырау қаласының ескі атауы:

- Ақшатау
- Каспий
- *Гурьев
- Манғыстау
- Верный

89. Арал теңізіндегі қорық:

- Аралтас
- Аралтөбе
- Ақжар
- *Барсақелмес
- Қараөзен

90. Алматы қаласының көне атауы:

- Жетісу
- Атакент
- Сарыкент
- Солтүстік Тяньшань
- *Верный

91. Ертіс жағалауында орналасқан, Павлодардың солтүстік-батысындағы палеонтологиялық ескерткіш:

- * «Гусиный перелет»
- «Қазыкөш»
- «Ақжар»
- «Қаражар»
- «Сарыжар»

92. Өлкетанудың негізгі әдістеріне не жатады?

- *Аумақ туралы деректерді жинау және жүйелеу
- деректерді жинау және тарату
- деректерді жүйелеу және тарату
- экономика туралы деректерді жинау
- шет ел экономикасын зерттеу

93. Белгілі бір ауданның, облыстың, өлкенің тарихын, ондағы болған оқиғаларды, тарихи архитектуралық ескерткіштер мен олардың ерекшеліктерін оқып-танысумен айналысады.

- экономикалық өлкетану
- шет елдік өлкетану
- *тарихи өлкетану
- фольклорлық өлкетану
- мемлекеттік өлкетану

94. Өлкетанудың зерттеу нысандарын неше топқа бөліп қарастыруға болады?

- 3
- 6
- *4
- 20
- 2

95. Жер сферасы, географиялық орта және жер типтері — географиялық ландшафттар туралы ғылым саласын ата ?

- Экономикалық география
- *Физикалық география
- Әлеуметтік география
- Археология
- Өлкетану

96. Елдерді, облыстарды, қалаларды, жергілікті жерлердің территориясын танып білу дегеніміз - ...

- Мұражайтану
- Физикалық география
- *Өлкетану
- Этнография
- Фольклорография

97. Бағалы балықтарының бірі мөңке балығы қай қорықта мекендейді?

- *Марқакөл
- Үстірт
- Қорғалжын
- Алматы
- Наурызым

98. ЮНЕСКО тізіміне ерекше қорғалатын батпақты-шөлді ландшафт ретінде енген жер:

- Үстірт қорығы
- Наурызым қорығы
- Алматы қорығы
- *Қорғалжын қорығы
- Ақсу-Жабағалы

99. Аса бағалы арқар қайда мекендейді?

- Қорғалжын қорығы
- Наурызым қорығы
- *Ақсу-Жабағалы қорығы
- Алматы қорығы
- Іле Алатауы қорығы

100. Гидрологияның су объектілерінің (өзен, көл, бөген), т.б. орналасуын сипаттайтын, олардың географиялық таралу заңдылықтары мен морфологиялық ерекшеліктерін, режимін және шаруашылықта пайдалану жолдарын зерттейтін саласы:

- *Гидрография
- География
- Литография
- Биология
- Ихтиология

101. Еуропалықтар өздері ерекше кәстерлеген діни, тіпті мистикалық құбылыстарды, күнде көрін жүрген таныс ортадағы өзгеше болмысты, иррационалды дүниені, нысандарды бейнелеген ұғым...

- Артефакт
- Делдал
- Өлкетану
- *Сакральді
- Геология

102. Түркістан облысының сакральді объектісі?

- Кейкі батыр кесенесі
- Абат Байтақ кесенесі
- Хан моласы мемориалдық кешені
- *Қазығұрт тауы
- Қобыланды батыр мемориалды кешені

103. Ақтөбе облысында орналасқан сакральді объект?

- Қарабура әулие кесенесі
- Қазығұрт тауы
- *Бопай зираты
- Кейкі батыр кесенесі
- Маркакөл қорығы

104. Қостанай облысының атакты батыры?

- Абат Байтақ батыр
- *Кейкі батыр
- Қобыланды батыр
- Кеңесары батыр
- Райымбек батыр

105. Қарағанды облысына жататын сакральді объект?

- *Жошы хан кесенесі
- Айша бибі кесенесі
- Бабаджа қатын кесенесі
- Абат Байтақ кесенесі
- Қожа Ахмет Йассауи кесенесі

106. Қарағанды облысына жататын сакральді объект?

- *Алаша хан кесенесі
- Айша бибі кесенесі
- Бабаджа қатғын кесенесі
- Абат Байтақ кесенесі
- Кейкі батыр кесенесі

107. Солтүстік Қазақстан облысына тиесілі сакральді объект?

- Кейкі батыр кесенесі
- Алаша хан кесенесі
- *Ботай қонысы
- Жошы хан кесенесі
- Абат Байтақ кесенесі

108. Қызылорда облысына тиесілі сакральді объект?

- Ботай қонысы
- Жошы хан кесенесі
- *Сығанақ қалашығы
- Абат Байтақ кесенесі
- Тараз

109. Қазақтың 7 ханы жерленген ежелгі қалашық?

- Сығанақ
- Тараз
- Ботай
- *Сарайшық
- Бозоқ

110. Ежелгі Сарайшық қалашығы қай облыстың сакральді объектілер қатарына жатады?

- Ақмола облысы
- Қарағанды облысы
- Қызылорда облысы
- Шығыс Қазақстан облысы
- *Атырау облысы

111. «Алтын адам» табылған қалашық?

- Сығанақ
- Сарайшық
- *Шілікті
- Сайрам
- Бозок

112. Шірік-Рабат қалашығы қай облыс территориясында орналасқан?

- Ақтөбе
- Атырау
- Шығыс Қазақстан
- *Қызылорда
- Алматы

113. «Отан қорғаушылар» монументі орналасқан аймақ:

- Өскемен
- Семей
- Тараз
- *Нұр-Сұлтан қаласы
- Талас

114. Геологиялық атауларды, олардың шығу тегін, маңызын және айтылуын зерттейтін ғылым:

- Өлкетану
- Этнография
- *Топонимика
- География
- Геология

115. Елді-мекендердің аттары - ...

- Гидронимдер
- Аронимдер
- *Ойконимдер
- Дримонимдер
- Дромонимдер

116. Ішкі қалалық нысандардың атаулары - ...

- Годонимдер
- Ойконимдер
- Аронимдер
- *Урбанонимдер
- Дримонимдер

117. Көшелердің атаулары - ...

- *Годонимдер
- Аронимдер
- Дримонимдер
- Ойконимдер
- Урбанонимдер

118. Ауыл шаруашылығына байланысты даланың, шабындық, жайылымдық жерлердің атаулары - ...

- *Агоронимдер
- Годонимдер
- Дримонимдер
- Урбанонимдер
- Дроммонимдер

119. Байланыс жолдарына байланысты атаулар - ...

- Дримонимдер
- Годонимдер
- *Дромонимдер
- Урбанонимдер
- Агоронимдер

120. Ормандарға, орман участкілеріне байланысты атаулар - ...

- Дромонимдер
- Годонимдер
- Урбанонимдер
- *Дримонимдер
- Агоронимдер

121. Қазақстан Республикасы шектесетін мемлекет:

- Бразилия
- *Қырғызстан
- Тәжікстан
- Әзербайджан
- Үндістан

122. Еуропалық бөлікке жататын Қазақстан Республикасының облысы:

- Қарағанды облысы
- Алматы облысы
- Ақтөбе облысы
- *Батыс Қазақстан облысы
- Түркістан облысы

123. Қазақстан жерінде неше ірі өзен бар?

- 13
- 20
- 8
- 14
- *7

124. Қазақстан жерінде неше ірі су қоймалары бар?

- 24
- 7
- *13
- 23
- 9

125. Қазақстан Республикасының климаты:

- Арктикалық
- Субарктикалық
- *Шұғыл континенталды
- Экваторлық

126. Субэкваторлық Қазақстанның эндемиктеріне не жатады?

- *Қаратау арқары
- Ірі қара мал
- Арпа
- Шалғын
- Бидай

127. Қазақстанның эндемиктеріне не жатады?

- Майқарағай
- Шырша
- Алма ағаш
- Шетен
- *Қазақстандық қызылбояу

128. Қазақстанның эндемигіне жатады:

- Майқарағай
- Шырша
- Шетен
- Бидай
- *Каспий доланасы

129. Атырау қаласында орналасқан кәсіпорын:

- Баян Сұлу кондитерлік фабрикасы
- *Теңізшевроил
- Қазақмыс
- Қазақмырыш
- Қазруно

130. Қазақстандағы ең көне мұнай компаниясы:

- *Ембімұнайгаз
- Теңізшевроил
- ҚазМұнайГаз
- Шеврон-Тексако
- Өзен

131. Жапониядағы “Тойота Мотор Корпорейшн” (“Toyota Motors Corporation”) компаниясының ҚР-дағы ресми дилері (дилері):

- Атырау машина жасау зауыты
- Алматы ауыр машина жасау
- *Астана Моторс
- Азия АВТО
- Зенит

132. Өз тұрғын үй нысандарын тек Қазақстана ғана емес, Ресей мен Канадада да сатлатын кәсіпорын:

- ЖилСтрой
- VI-Group
- * «Bazis-A»
- Зенит
- Өзен

133. Нақты микроауданның халқының әрекетін, дәстүрін, киімін, үй жиһазын, құрал-жабдықтарын зерттейді:

- Тарихи өлкетану
- Фольклорлық
- *Этнографиялық өлкетану
- Қоғамдық
- Мемлекеттік

134. Географиялық өлкетану аймақтың ауа бассейнін, жерін, су ресурстарын, жануар және өсімдік әлемін зерттейді:

- Тарихи өлкетану
- Этнографиялық өлкетану
- Қоғамдық өлкетану
- *Табиғи өлкетану
- Мемлекеттік өлкетану

135. Декоративті туындыларды, көркем өнерін және халықтың ауыз әдебиетін, салтын зерттейді:

- Этнографиялық өлкетану
- Табиғи өлкетану
- Тарихи өлкетану
- *Фольклорлық өлкетану
- Қоғамдық өлкетану

136. Табиғи және әлеуметтік құбылыстарды барлық байланыстарымен бірге зерттейді:

- Мектептегі өлкетану
- Қоғамдық өлкетану
- Табиғи өлкетану
- *Комплексті географиялық өлкетану
- Тарихи өлкетану

137. Республикалық, облыстық, аудандық өлкетану мүражайларымен, кітапханаларымен, ғылыми-зерттеу мекемелерімен жүргізілетін өлкетану құрылымының бірі - ...

- Қоғамдық өлкетану
- *Мемлекеттік өлкетану
- Комплексті өлкетану
- Тарихи өлкетану
- Мектептік өлкетану

138. Туристердің, өлкетануды сүйюушілер мен қоғамдық ұйымдар (табиғатты, тарихты және мәдениетті қорғайтын қоғамдар) күші мен жүргізілетін өлкетану құрылымының бірі - ...

- Мемлекеттік өлкетану
- Мектептегі өлкетану
- Комплексті өлкетану
- *Қоғамдық өлкетану
- Тарихи өлкетану

139. Әкімшілік ауданды, қаланы, кентті атаймыз:

- *Кіші аймақ
- Орта аймақ
- Үлкен аймақ
- Аймақ
- Дұрыс жауабы жоқ

140. ... ғылымдылық, жүйелілік, жинақтылық және аймақтылық болып бөлінеді.

- *Өлкетанудың принциптері
- Өлкетану әдістері
- Өлкетану заңдары
- Өлкетану түрлері
- Өлкетану пәндері

141. ... әдебиеттік, картографиялық, архивтік, статистикалық, құжаттық, бақылау.

- Өлкетану принциптері
- Өлкетану әдістері
- Өлкетану түрлері
- *Өлкетану деректері
- Өлкетану заңдары

142. Жер қабығының жеке бір бөлігінің тектоникалық формаларының жиынтығы - ...

- *Геологиялық құрылым
- Географиялық құрылым
- Экономикалық құрылым
- Этнографиялық құрылым
- Фольклорлық құрылым

143. Тау жыныстарының орналасу формалары - ...

- *Геологиялық құрылым
- Географиялық құрылым
- Экономикалық құрылым
- Этнографиялық құрылым
- Фольклорлық құрылым

144. Құрамы өзгермейтін минералдар агрегаты - ...

- Минералды сулар
- Көне ескерткіштер
- *Тау жыныстары
- Сакральді объектілер
- Микрсоорганизмдер

145. Жер бетінің тегіс емес формаларының жиынтығы - ...

- Жазық форма
- Үстіртті
- *Жер бедері
- Қыратты
- Барлығы дұрыс

146. Зоологиялық бақылаулар туристер үшін қандай мәселелерге бөлінеді?

- Сақтау және тарату
- Тарату және сату
- Жарнама және таным
- *Танымдық және сақтау
- Қызмет көрсету

147. Жануардың не болмаса өсімдіктің бір түрі таралған жерді, аймақты ... атайды:

- *Ареал
- Әкімшілік аудан
- Облыс орталығы
- Эндемик
- Дұрыс жауап жоқ

148. Алтынсары көне қаласы қайда орналасқан?

- *Қызылорда
- Қостанай
- Өскемен
- Атырау
- Ақтау

149. Абат Байтақ кесенесі қайда орналасқан?

Маңғыстау облысы

Қостанай облысы

*Ақтөбе облысында

Қарағанды облысы

Қызылорда облысы

• 150. Ортағасырлық Құлан қаласы қайда орналасқан?

Қарағанды облысы

Ақтөбе облысы

Қостанай облысы

*Жамбыл облысы

Шығыс Қазақстан облысы

БАҚЫЛАУҒА АРНАЛҒАН СҰРАҚТАР

1. Өлкетану ғылымына түсінік. Зерттеу нысаны мен бағыттары
2. Туристік өлкетану пәнінің негізгі міндеттері, мақсаты.

Зерттелуі

3. Туристік орталық пен туризм орталығы түсініктерінің айырмашылығы, орталық жіктелімі

4. Физика-географиялық зерттеулерді жүргізудегі кезеңдер.

Геология

5. Ауа райы, климат түсінігі

6. Климатология ғылымына сипаттама беріңіздер

7. Өз өлкеніздің климатын сипаттаңыз. Метеорология станциялары.

8. Сәулеткерлік және өнер ескерткіштері - туған өлкенің дерек көздері ретінде

9. Туризмнің дамуына оң және теріс әсер етуші факторлар

10. Өлкетанудағы демография, сипаттама жасаңыз.

Демографиялық зерттеу әдістері

11. Тарихи өлкетанудың негізі мен мәні

12. Өлкетанудағы картографиялық ақпарат көздері

13. Өлкетанудағы туристік жорықтарға сипаттама жасаңыз

14. Туристік жорық кезіндегі метеорологиялық зерттеулер

15. Демалыс пен туризм ресурстарының классификациясы (тура, жанама)

16. П.П.Семенов ТяньШанский қазақ өлкесін зерттеуші ғалым ретінде

17. А.Н.Краснов қазақ өлкесін зерттеуші ғалым ретінде

18. А.И.Левшин қазақ өлкесін зерттеуші ғалым ретінде

19. Н.А.Северцов қазақ өлкесін зерттеуші ғалым ретінде

20. Қазақстандық ғалымдардың, ағартушылардың өлкетану ісіндегі рөлі мен қызметі

21. Рекреациялық және туристік ресурстар

22. Мәдени тарихи ресурстарға сипаттама беріңіз

23. Қазақстанның археологиялық деректері және оларды өлкетану жұмысында пайдалану

24. Археологиялық зерттеулердің мәні және археологиялық ескерткіштерді қорғау

25. Табиғи ресурстарды экономикалық бағалау. Туристік ресурстарды бағалау
26. Минерология ғылымына сипаттама беріңіздер
27. Рекреация түсінігі. Рекреациялық сыйымдылық
28. Геология ғылымына сипаттама беріңіздер
29. Туристік ресурстардың медико-биологиялық және психологиялық - эстетикалық бағалануы. Туристік ресурстардың технологиялық бағалануы
30. Туристік-рекреациялық ресурстарға анықтама беріңіз
31. Рекреациялық ресурстардың басты сипаттамасы. Территорияны рекреациялық бағалау әдістері
32. Рекреациялық аудандастыру. Туристік кеністік жайлы
33. Туристік рекреациялық потенциалға баға беру
34. Туристік ресурстар, олардың негізгі қасиеттері
35. Ландшафт түсініктемесі мен зерттеулері
36. Қашықтықты өлшеу түріне байланысты әдістер
37. Мұражайтану ғылымы. Мұражайлардың пайда болу тарихы
38. Әлемдегі ерекше мұражайлар
39. Қазақстан бойынша тарихи-өлкетану мұражайларының қалыптасуы тарихы
40. Карта және оның масштабы. Топографиялық карталардағы шартты белгілер
41. Мұражайлардың пайда болу тарихына сипаттама. Қазақстандағы бір мұражайды сипаттаңыз
42. Қазақстандағы қорықтарды бағалау
43. Тарих және мәдениет ескерткіштері өлкетану ісінің ақпарат көздері ретінде
44. Туристік аудандастыру. Рекреациялық аудандарға бөлудің үрдістері
45. Рекреациялық және туристік аудандардың негізгі белгілері
46. Қазақстан Республикалық мемлекеттік мұрағат және мұрағат құжаттары
47. Далалық зерттеу әдісіне сипаттама
48. Қазақстандағы мәдени және тарихи ескерткіштердің қорғалу жағдайына сипаттама
49. Шығыс Қазақстан экономикалық ауданына жалпы сипаттама, көліктік қол жетімділік, археологиялық ескерткіштері

50. Шығыс Қазақстан ауданының туристік ресурстарына сипаттама жасаңыз
51. Оңтүстік Қазақстанның экономикалық географиялық жағдайы, жер қоры, рекреациялық ресурстары, халқының жағдайы
52. Оңтүстік Қазақстан ауданының туристік ресурстарына сипаттама жасаңыз
53. Орталық Қазақстанның экономикалық аймағының табиғат жағдайлары мен табиғат ресурстары
54. Орталық Қазақстанның экономикалық аймағының халқы мен өнеркәсібі, табиғи ресурстарына сипаттама жасаңыз
55. Өз өлкендегі тарихи – ескерткіштер. Жалпы тарихы
56. Алтын адам ескерткіштерінің тарихы
57. «Туризм» терминінің шығу тарихы
58. Өз өлкеңіздің флорасы мен фаунасы
59. Батыс Қазақстан экономикалық аймағының туристік ресурстарына сипаттама жасаңыз
60. Өлкетану ісін реттеуші өкілетті органдар жұмысына сипаттама.
61. Туристік өлкетану ісінің ұйымдастырушылық формалары
62. Климаттың рекреациялық бағалануы
63. Өлкетану ғылымдар жиынтығының кешені. Тарихи өлкетанудың ұйымдастыру формасы
64. Қазақстан Республикасында туризм дамуының туристік-рекреациялық ресурстары және мүмкіндіктері
65. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер
66. Экотуризм түсінігі және белгілері. Қазақстандағы экотур жағдайына бағалау
67. Кешенді экономикалық әлеуметтік зерттеулердің туристік өлкетанудағы алатын орны мен маңызы
68. Территорияның туристік-рекреациялық ресурстар жиынтығына сипаттама беріңіз
69. Ландшафттану ғылымына сипаттама жасаңыз. Ландшафттық орта түсінігі
70. Мәдени ландшафттар: заманауи көзарас пен типологияны қарастыру
71. Қазақстанда өлкетанудың қалыптасуы мен дамуы. ХІХ ғ. орыс зерттеушілерінің өлкетануға қосқан үлесі

72. Табиғи ұлттық парк түсінігі. Қарқаралы ұлттық табиғы паркі

73. Туризм индустриясы

74. Этнография ғылымына сипаттама жасаңыз. Этнографиялық зерттеу әдістері

75. Туристика ғылымы

76. Топонимика ғылымына сипаттама беріңіз. Топонимдердің қалыптасу түрлері

• 77. Картография, картографиялық зерттеу әдістері

78. Қазақстанның рекреациялық туризм дамуына қандай баға бересіз? Сервистік қызмет көрсету халықаралық дәрежеге сай келе ме? Өз өлкеніздегі демалыс орындары (санаторий, т.с.с.)

79. «Алтын Адам» туралы сипаттаңыз

80. Орономия ғылымы. Объектердің физикалық қасиетіне байланысты қойылған таулар (Қазақстан бойынша)

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

Негізгі Әдебиет:

1. Вуколов В.Н., Назарчук М.К. Основы туристско - краеведческой работы. Алматы, 1997г.
2. Никонова, М.А. Краеведение: учебное пособие / М.А. Никонова.- 3-е изд., стер.- М.: Академия, 2014
3. Ивлева Н.В., Мамоев Б.Ш., Чукреева О.А. Основы туристско-краеведческой работы. – Алматы, 2010
4. Болтушкин В.В. Краеведение: учебное пособие. - Уфа: Уфимская гос. академия экономики и сервиса, 2010.
5. Курило Л.В. Краеведение и туризм. Учебное пособие. – М., 1999.
6. Краеведение. Пособие для учителя. /Под ред. А.В. Даринского. - М.: «Просвещение», 1987.
7. Жездыбаев Т.К. Туризм и краеведение в Республике Казахстан. – А., 2001
8. Ивлева Н.В. Туристско-краеведческая деятельность в школе. – А., 2009.
9. Проходчик А.Ф. Практикум по краеведению. – Минск, 1981.

Қосымша Әдебиет:

1. Агапов П.В. и др. Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата, Жалын, 1979.
2. Архангельский А.М. Методика полевых физико-географических исследований. М., 1972.
3. Алешин В.М. и др. Туристская типография. М., 1985.
4. Гальшин В.Н. Простейшее измерение на местности. М., 1983.
5. Ердаuletов С.Р. Достопримечательные места Казахстана. Алма-Ата, Знание, 1988.
6. Историческое краеведение. Учебное пособие для пединститутов. М., Наука, 1980.
7. Красная книга Казахской ССР. Алма-Ата, 1978г.
8. Рекреационные ресурсы и методы их изучения. М., 1981 г.
9. Бейсенова А.С. Физико-географические исследования Казахстана. Алма-Ата, Казахстан, 1982.
10. Жучкова В.К. «Организация и методы комплексных физико-географических исследований», М., 1977.

11. Строева К.Ф. «Краеведение», М. 1973.
12. Ашурков В.Н., Кацюба Д.В., Матюшин Г.Н. Историческое краеведение. М., 1980.
13. Ахметова С.М. Историческое краеведение в Казахстане. Алматы, 1982.
14. Акназаров Б.З. Историческое краеведение. Уч. пособие. Алматы, 2000. Алексеенко Н.В. Хранители памятников. Документальный очерк о краеведении Казахстана. Алматы, 1988.
15. Физическая география Казахстана. Под ред А.А. Науменко. - Алматы: «Қазак Университеті», 2009. - 362с.
16. Ердаuletов С.Р. География туризма Казахстана. - Алматы, 2003.
17. Чигаркин А.В. Памятники природы Казахстана (Примечательные ландшафты и их охрана). А-Ата: «Қайнар», 1980. - 144с.
18. Формозов А.Н. Животный мир Казахстана. - М.: Наука, 1987. - 150с.
19. Мырзабеков Ж.М. Особо охраняемые природные территории Казахстана. - Алматы, 2000.
20. Магидович И.П. Очерки по истории географических открытий. - М., 1982.
21. Филимонов С.Б. Краеведение и документальные памятники. - М., 1989.
22. Сафиуллин А.З. Географическое краеведение в общеобразовательной школе. - М., 1979.

Анықтамалық Әдебиет

1. Атлас Казахстана 1,2 том. М.: ГУГК, 1982.
2. Краткий статистический ежегодник Казахстана. - Нур-Султан, 2019. - 216с.
3. Национальный атлас Республики Казахстан. Том 1, 2, 3. - Алматы, 2006.
4. Абдиманапов Б.Ш. География Казахстана в таблицах и рисунках. - Алматы: «Таймас», 2006. - 88с.
5. Абдиманапов Б.Ш. Словарь-справочник географических понятий и терминов. Учебное пособие. - Алматы: Изд-во «ТЕ Солог», 2010. - 230с.
6. Справочник географических названий. - М., 1988.
7. Энциклопедический словарь терминов по физической географии. - М., 1980.

Интернет-көздер

1. www.informatik.kz
2. www.geoo.ucoz.kz
3. www.images.yandex.kz

Қазақстан Республикасындағы өлкетану жұмысының нормативтік құқықтық базасы

- Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы;
- Қазақстан Республикасының «Ғылым туралы» Заңы;
- Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы;
- Қазақстан Республикасындағы «Туристік қызмет туралы» заң;
- Қазақстан Республикасының «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңы;
- Қазақстан Республикасының "Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы" заңы;
- Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасы

ҚОСЫМШАЛАР

ҚОСЫМША №1

Халық белгілері бойынша болжау:

Жақсы ауа-райына:

1. Күн батқандағы ай қызыл, тез жоғалып бара жатқан шеңбермен шектеседі.
2. Жұлдыздар жасылдау болып жымындайды.
3. Айдың мүйіздері өткір.
4. Құмырсқалардың белсенділігі жоғары.
5. Масалар үйінді «бағанада» ұшады.
6. Тезек қоңыздары жерден төмен ұшады.
7. Аралар далаға ерте ұшады.
8. Шөптерде, бұталарда, ағаштарда өрмектер көп болады.
9. Одуванчиктердің барлығы ашық болады.
10. Тоғандар мен өзендерде ашық ақ лалагүлдер мен сары лалагүлдер көрінеді.
11. Жел болмаған кезде түтін тігінен көтеріледі.
12. Жанған көмір тез күлге айналады, күнгірттенеді.

Жаман ауа-райына:

1. Жұлдыздар қызғылт немесе ашық көк түспен жыпылықтайды.
2. Ашық күннен кейін жұлдыздар нашар көрінеді.
3. Құстар төмен ұшады.
4. Құстар «сықырлайды», ал жалпақ үкілер күндіз жылайды.
5. Тауықтар мен торғайлар шаңға шомылады, торғайлар қатты сайрайды.
6. Үйректер, шағалалар, аққулар жиі суға түседі, қатты айғайлайды, қанаттарын қағып, шашады.
7. Кесірткелер шұңқырларға тығылады.
8. Бақалар батпақтан шығады, қарлығаңқырайды.
9. Аралар кеш ұшады және кешке өте белсенді.
10. Құмырсқалар құмырсқалардың ұясына тығылады, олардағы өткелдерді жабады.
11. Жерде жәндіктер жоқ, ал топырақтар жер бетіне шығады.
12. Иттер тамақты аз жейді, көп ұйықтайды, жерде жиі домалап отырады.

13. Мысықтар жиі «жуынады» - табандарымен тұмсығын және құлақтарын ысқылайды.

14. Мал шөпті ынтамен жейді.

15. Бурундуктар қатты ысқырады.

16. Дыбыстардың естілуі күшейеді, иістер күшейеді.

17. Сымдар ызылдайды

18. Түтін бұралып, жерге тарайды.

19. Оттың шоғы жанып тұр.

ҚОСЫМША №2

Шағын немесе орта елді мекенді өлкетанулық зерттеудің мөлшермен бағдарламасы

1. Географиялық орналасуы, ірі орталықтарға дейінгі қалыптасуы, жағдайды әкімшілік-саяси, экономикалық, тарихи, географиялық тұрғыдан бағалау, тарихтың әртүрлі кезеңдеріндегі географиялық жағдайдың маңызы

2. Қазіргі атауы, бұрынғы атаулары, олардың шығу тегі.

3. Аумақтың көлемі, оның өзгеруі.

4. Елді мекеннің табиғи жағдайы. Жер бедері, пайдалы қазбалар, жыл мезгілдері, өзендер, көлдер, су қоймалары бойынша көрініс табатын климаттық ерекшеліктері және олардың шаруашылық маңызы, топырағы, өсімдіктері. Елді мекен аумағының және оның маңындағы ландшафттардың жалпы сипаты. Табиғи жағдайды адамның өзгертуі.

5. Елді мекеннің пайда болу және даму тарихы. Ерте қоныстану. Дамудың басталуы. Алғашқы қоныс аударушылардың еңбегі мен кәсібі. Шаруашылық кәсіпорындарының пайда болуы.

6. Халық: саны мен құрамының динамикасы. Жергілікті байырғы тұрғындар мен қоныс аударушылар. Ұлттық құрамы. Халықтың еңбек дағдылары, оларды қалыптастыру және дамыту үрдісі. Халықтың білімі, жекелеген типтік кәсіптердің сипаттамасы.

7. Шаруашылығы. Оның негізгі салалары, орналасқан жері және жергілікті өнеркәсіптің даму жағдайлары. Жеке кәсіпорындардың сипаттамалары. Ауыл шаруашылығымен байланысы. Жергілікті колөнері.

8. Көліктің маңызы.

9. Әкімшілік-саяси рөлі.

10. Мәдени-ағартушылық маңызы.

11. Елді мекеннің шаруашылық мамандануы бойынша типі.

12. Ішкі айырмашылықтар. Негізгі бөліктері мен шағын аудандары, олардың сәулеттік келбеті. Даму бағыттары. Ғимараттардың түрлері. Ескі және жаңа ғимараттардың сипаттамасы.

13. Көрікті жерлер, ескерткіштер. Саябақтар мен жасыл алаңдар.

14. Елді мекеннің туристік-экскурсиялық құндылығы. Туристік және экскурсиялық ұйымдар мен мекемелер (лагерьлер, клубтар, бюролар және т.б.).

ҚОСЫМША № 3

Алқап пен өзеннің мөлшерлі сипаттамасы:

Өзен аңғары:

Алқап өзеннің қай бөлігінде зерттеледі (жоғарғы, орта, төменгі ағыс; қай елді мекендер арасында); сызбада алқаптың осы бөлігін белгілеңіз.

Жоғарғы жағындағы алқаптың енін анықтаңыз (метрмен, көзбен).

Еңістердің биіктігін анықтаңыз (метрмен, көзбен).

Құрылығының көмегімен еңістердің құлама тіктігін анықтаңыз (15-ке дейін жұмсақ, тік - 15-35, өте тік - 35-45, аса тік - 45).

Нақты анықталған (немесе әрең болжауға болатын) террасалар бар ма; олар алқаптың қай еңісінде орналасқан – сол немесе оң; террасалық еңістердің биіктігі; террасалар бетінің ені.

Жер асты сулары шығатын жерлер бар ма (оларды сызбада көрсетіңіз), жер асты сулары шығатын жерде - алқаптың баурайында немесе түбінде.

Түбінің енін (метрмен), өсімдіктердің сипатын, батпақтылық дәрежесін, топырақ түрлерін (сазды, балшықты, құмды және т.б.) анықтаңыз.

Өзеннің жайылмасын анықтау; ол қай жағалауда орналасқан.

Жайылманың енін анықтаңыз; бетінің сипаты қандай (тегіс, көшпелі, сулы-батпақты); оны қандай өсімдіктер жабады.

Жайылма қалай қолданылады.

Өзен арнасы:

Жағалаулардың табиғаты - (биік, аласа; олардың шамамен биіктігі метрмен: тік, жұмсақ).

Жағалауды қандай жыныстар құрайды (құмды, сазды, т.б.).

Жағалау өсімдіктерінің құрамы (қандай ағаштар, бұталар, шөптер өседі); жабық немесе ашық-шалғынды жағалаулар.

Жағалаулар өзенмен шайылып жатыр ма және шайылса қандай учаскелері.

Арнаның сипаты-орамалы, тік сызықты; аралдарды құрайтындай бөлінеді ме; таяздар, бұрылыстар, т.б. бар ма?

Судың түсі, мөлдірлігі, иісі, температурасы, қаттылығы.

Арна ені (көзбен, метрмен).

Өзеннің тереңдігі (әң терең жері); орташа тереңдік.

Су түбінің табиғаты (балшықты, сазды, құмды).

Ағыс жылдамдығы.

Өзен режимі және оны найдалану (сауалнама бойынша және басқа да көздер):

Өзен қайдан бастау алады (бұлақ, көл, батпақ); қайда ағып жатыр, қандай салалары бар, қандай аймақтардан ағып өтеді.

Судың көктемде келуі (онкүндік, ай); өзеннің мұздан ашылуы (ерте, орта, кеш); өзендегі судың максималды көтерілуі (метрмен; онкүндікпен, аймен)

Су толған кезінде қаншалықты төгіледі (төгілу шекарасын белгілеңіз: максимум, орташа, минимум).

Су толуының аяқталуы (ай, онкүндік).

Жазда су тасқыны бола ма (қаншалықты жиі, қаншалықты биіктікке жетеді); су тасқыны кезінде жайыпма толады ма.

Жазда (айда) су деңгейі қанша төмендейді; күзде су деңгейі қалай өзгереді (ай, онкүндік).

Күзде судың көтерілуі қандай биіктікке жетеді.

Мұз қатуды белгілеу (ай, онкүндік, орташа мерзімдер, ерте мерзімдер); жусан бар ма (неге?)

Қыстың соңына қарай мұздың қалыңдығы қандай; мұздаған балықтар бар ма (қашан, қандай қыс болғанда).

Өзен қалай пайдаланылады (кеме қатынасы, суару және т. б.).

Өзенде қандай балықтар және басқа жануарлар кездеседі.

Өзен учаскесінде қандай гидротехникалық құрылыстар бар (диірмендер, бөгеттер, су электр станциялары және т.б.).

Қандай туристік сауықтыру мекемелері бар (турбазалар, демалыс үйлері, лагерлер және т. б.).

Демалу үшін ең қолайлы орындар (жағажайлар, жағалау көгалдары, туристік аялдауға арналған орындар).

Өзендерді су туризмі үшін пайдалану мүмкіндіктері (қайықтар, байдаркалар, салдар).

Өткелдерді бағыттау мүмкіндіктері.

Суды ластау көздері: жағалау мен өсімдік суының тазалығын қорғау бойынша қолданылатын шаралар.

ҚОСЫМША №4

Ауа-райының белгілері ұлтты, жауын-шашынсыз ЖАЗДА ЖЫЛЫ, ҚЫСТА АЯЗДЫ:

1. Күннің батуы мен шығуы кезінде таңның сары, алтын, қызғылт түсті болуы. Оның жасылдау түсі ауа-райының ұзақ уақыт сақталуын көрсетеді.

2. Ауа райының қолайсыздығынан кейін желдің бірте-бірте әлсіреуі, жауын-шашынның тоқтауы, бұлттылықтың төмендеуі және жазда түнде күн суытады.

3. Күннің шығуымен бірге бұлттар пайда болады. Түске қарай олардың мөлшері артады. Кешке қарай бұлттар жайылып, күн батқаннан кейін олар толығымен жоғалады.

4. Күн батқаннан кейін шөгіте шық пайда болады, ол күн шыққанға дейін күшейіп, күн шыққанда жоғалады. Көктемде және күзде шық орнына жер мен шатырда аяз пайда болады.

5. Жазда түнде аласа жерлерде, батпақтарда, ойпаңдарда, өзендерде тұман жиналады.

6. Кешке қарай және түнге қарай ойпаттар мен аңғарларда төбелерге қарағанда салқын болады, ашық жерлерге қарағанда орманда жылырақ болады.

7. Тауларда шыңдарды тұман басады.

8. Жазда түнде жел болмайды. Түске қарай ол күшейіп, кешке қарай тағы да төмендейді.

9. Күндіз жел теңізден, түнде-күрлықтан соғады.

10. Ауа қысымы артады.

Қолайсыз ауа-райының белгілері - бұлтты жаңбыр жауады немесе қар мен жел:

1. Көкжиекте иілген ұштары бар жіптер түрінде ұзартылған жұқа бұлттар пайда болады.

2. Жұқа бұлттар бірте-бірте бүкіл аспанды жауып, тығыз қабатты бұлттарға айналады. Бұл бұлттар күн мен айды жауып тұрса, олардың айналасында ақ ілеңберлер пайда болады.

3. Жел бағытын күрт өзгертеді және кешке қарай күшейеді.

4. Тауларда жел түнде аңғардан тауға, күндіз керісінше соғады.
5. Ауа қысымы төмендейді.
6. Шық немесе аяз пайда болмайды.
7. Түстен кейінгіге карағанда кешке жылырақ.
8. Тау және қыраттарда, орманда және ашық жерлерде ауа температурасы бірдей.

9. Таңғы уақыттарда тауда температураның төмендеуі.

10. Кешке пайда болған тұман күн шыққанға дейін "ериді", су боп жайылмайды, бірақ жоғары көтеріледі.

Ауа-райының ауыспалы жаңбырымен, жазда найзағаймен және одан кейінгі салқындау белгілері:

1. Көкжиекте ұсақ толқындар түріндегі циркулярлы бұлттар көрініс табады.

2. Ұзартылған бұлттар пайда болады, олар жасымықтың (чечевица) үлкен дәндеріне ұқсас келеді.

3. Жазда кешке немесе таңертең бұлттар тістер немесе мұнаралар түрінде көрінеді.

4. Бір уақытта бұлттардың бірнеше деңгейлері байқалады.

5. Жазда тұншығу сезімі пайда болады (булану болады).

6. Ауа қысымы басында аздап өзгереді, содан кейін кенет төмендей бастайды.

ҚОСЫМША № 5

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МҰРАҒАТТАРЫ (Сонғы тарихты құжаттау орталықтары)

Атауы	Мекен-жайы	Телефон

ҚОСЫМША № 6

Ерекше қорғалатын табиғи аумақтар туралы

Қазақстан Республикасының 2006 жылғы 7 шілдедегі N 175 Заңы.

8-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКТЕР ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ӨМІРЛІК ТАБИҒИ ПАРКТЕР

44-бап. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер ұғымы және олардың негізгі қызметі

1. Мемлекеттік ұлттық табиғи парк - ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар мемлекеттік табиғи-қорық қорының бірегей табиғи кешендері мен объектілерінің биологиялық және ландшафтық саналуандығын сақтауға, оларды табиғат қорғау, экологиялық-ағартушылық, ғылыми, туристік және рекреациялық мақсаттарда пайдалануға арналған табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің негізгі қызметіне:

1) мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендерін, бірегей және эталондық табиғи учаскелерін, объектілерін, табиғи және тарихи-мәдени мұраны сақтау;

2) мемлекеттік ұлттық табиғи парк пен оның күзет аймағының күзет режимін қамтамасыз ету;

3) экологиялық ағартушылық;

4) биологиялық саналуандықты сақтаудың ғылыми әдістерін әзірлеу;

5) Табиғат жылнамасы бойынша экологиялық жүйелер мен жекелеген табиғи объектілердің мониторингін жүргізу;

6) мемлекеттік табиғи-қорық қорының бүлінген табиғи кешендерін, объектілерін, табиғи және тарихи-мәдени мұра объектілерін қалпына келтіру;

7) мемлекеттік ұлттық табиғи парк пен оның күзет аймағының аумағын экологиялық-ағартушылық, ғылыми, рекреациялық, туристік және шектеулі шаруашылық мақсаттарда пайдалануды реттеу жатады.

Ескерту. 44-бапқа өзгеріс енгізілді - ҚР 03.07.2013 № 124-V Заңымен (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

45-бап. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер аумағын аймақтарға бөлу, оны күзету және пайдалану режимі

1. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктер аумағы:

- 1) қорық режимі;
- 2) экологиялық тұрақтандыру;
- 3) туристік және рекреациялық қызмет;
- 4) шектеулі шаруашылық қызмет аймақтарына бөлінеді.

2. Реттелмелі экологиялық туризмді қоспағанда, қорық режимі аймағында кез келген шаруашылық қызметке және мемлекеттік ұлттық табиғи парк аумағын рекреациялық пайдалануға тыйым салынады және осы Заңның 40-бабының 1-тармағында көрсетілген мемлекеттік табиғи қорық режимінің түріне сәйкес келетін қорықтық қорғау режимі белгіленеді.

Қорық режимі аймағы мемлекеттік ұлттық табиғи парк аумағының он пайызынан қырық пайызына дейінгі жерін құрайды.

3. Реттелмелі экологиялық туризмді, мемлекеттік табиғи- қорық қорының бүлінген табиғи кешендері мен объектілерін қалпына келтіру бойынша іс-шаралар жүргізуді, бал ара шаруашылығымен айналысу үшін қажетті уақытша құрылыстар салып, стационарлық омарталар орналастыруды қоспағанда, экологиялық тұрақтандыру аймағында шаруашылық және рекреациялық қызметке тыйым салына отырып, қорықтық қорғау режимі белгіленеді.

4. Туристік және рекреациялық қызмет аймағы мемлекеттік ұлттық табиғи паркке келушілердің реттелмелі қысқа мерзімді демалысы мен ұзақ мерзімді демалысы учаскелеріне бөлінеді.

Туристік және рекреациялық қызмет аймағында мемлекеттік табиғи-қорық қорының табиғи кешендері мен объектілерінің сақталуын камтамасыз ететін қаумалдық қорғау режимі белгіленеді, оның аумағында реттелмелі туристік және рекреациялық пайдалануға (аң аулаудан басқа), оның ішінде рекреациялық жүктемелердің нормалары ескеріле отырып, туристік маршруттар, соқпақтар ұйымдастыруға, демалу алаңқайлары мен тамашалау алаңдарын, жағажайларды, қайық станцияларын, суда жүзетін көлік түрлері мен жағажай құрал-жабдығын прокатқа алу пункттерін орнатуға, бал ара шаруашылығымен айналысу үшін қажетті уақытша құрылыстар салып, стационарлық омарталар орналастыруға жол беріледі.

5. Шектеулі шаруашылық қызмет аймағында әкімшілік-шаруашылық мақсаттағы объектілер орналастырылады, әуесқойлық (спорттық) балық аулауды, жануарлар дүниесін ортақ пайдалануды

ұйымдастыруды қоса алғанда, мемлекеттік ұлттық табиғи паркті қорғау және оның жұмыс істеуін қамтамасыз ету, оған келушілерге қызмет көрсету үшін қажетті шаруашылық қызмет жүргізіледі, рекреациялық орталықтарды, жабайы жануарларды өсіру мен ұстауға арналған вольерлерді, қонақүйлерді, кемпингтерді, музейлерді және туристерге қызмет көрсетудің басқа да объектілерін салу және пайдалану жүзеге асырылады.

6. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктің барлық аймақтарында оны басқару жоспарында көзделген күзету, қорғау және қалпына келтіру іс-шаралары жүргізіледі.

7. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктерде ғылыми және экологиялық-ағартушылық қызмет осы Заңның 41 және 42-баптарында белгіленген тәртіппен жүзеге асырылады.

Ескерту. 45-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 30.04.2021 № 34-VII (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Зандарымен.

46-бап. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктерде туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру

1. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердегі туристік және рекреациялық қызметті өзінде туристік операторлық қызметке арналған лицензия болған кезде тікелей мемлекеттік ұлттық табиғи парк, сондай-ақ туристік қызметтер көрсететін жеке және заңды тұлғалар жүзеге асырады.

2. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің учаскелері туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін бес жылға дейінгі мерзімге қысқа мерзімді пайдалануға және жиырма бес жылға дейінгі мерзімге ұзақ мерзімді пайдалануға беріледі. Осы учаскелерді беру мемлекеттік ұлттық табиғи парктерде туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру қағидаларына сәйкес жүзеге асырылады. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің учаскелері туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасының мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы заңнамасына сәйкес мемлекеттік-жекешелік әріптестік шартын жасасқан жекеше әріптеске де қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді пайдалануға беріледі.

3. Туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін учаскелер мемлекеттік ұлттық табиғи парктің инфрақұрылымын дамытудың бас жоспарына сәйкес және қазіргі инфрақұрылымымен де, жаңа инфрақұрылым құру үшін де туристік, рекреациялық және шектеулі шаруашылық қызмет аймақтарында ғана беріледі.

Ескерту. 46-бап жаңа редакцияда - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); өзгеріс енгізілді - ҚР 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 01.04.2021 № 26-VII (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

46-1-бап. Туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін пайдалануға берілген мемлекеттік ұлттық табиғи парктер учаскелеріндегі объектілер құрылысы

1. Туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін пайдалануға берілген мемлекеттік ұлттық табиғи парктер учаскелерінде объектілерді салу жеке, заңды тұлғалар немесе жекеше әріптестер мемлекеттік ұлттық табиғи паркіен жасасқан ұзақ мерзімді пайдалану шартына сәйкес және эскизге (эскиз жобасына) орай әзірленген жобалау (жобалау-сметалық) құжаттамасы бойынша жүргізіледі.

2. *Алып тасталды - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).*

3. Жеке, заңды тұлғаның немесе жекеше әріптестің өзіне туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін пайдалануға берілген учаскені пайдалану шартының қолданылу мерзімі өткен соң шарттың қолданылу мерзімін ұзартуға артықшылықты құқығы бар.

4. Туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін пайдалануға берілген учаскені және ондағы құрылыс объектілерін пайдалану құқығының ауысу мәселелері туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру шартында айқындалады.

5. Уәкілетті органның жазбаша хабардар етуіне сәйкес құрылыс объектілері басқа тұлғаға берілген не шартта өзгеше белгіленген жағдайларды қоспағанда, туристік және рекреациялық қызметті жүзеге асыру үшін ұзақ мерзімді пайдалануға берілген жер учаскесін пайдалану құқығының ауысуына карамастан, жеке, заңды

тұлғаларға немесе жекеше әріптестерге жүктелетін учаскені мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің сақталуы мен қоршаған ортаны қорғау жөніндегі талаптардың сақталуын камтамасыз ететін жай-күйге келтіру міндеті сақталады.

6. Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жеке және заңды тұлғалар адам өмірі мен денсаулығы және қоршаған орта үшін қауіпсіз тәсілмен учаскелердегі объектілерді бөлшектеп, сыртқа шығаруға міндетті.

Ескерту. Заң 46-1-баппен толықтырылды - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңымен; өзгерістер енгізілді - ҚР 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 28.10.2019 № 268-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 01.04.2021 № 26-VII (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

47-бап. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің шектеулі шаруашылық қызметінің ерекшеліктері

1. Шектеулі шаруашылық қызметі аймағында мемлекеттік ұлттық табиғи парктер мынадай қызмет түрлеріне рұқсат етеді:

1) жанама орман пайдалану (шектеулі мал жаю, марал өсіру, шөп шабу, саңырауқұлақтарды, жемістер мен жидектерді әуесқойлық мақсатта жинау, бақ шаруашылығы);

2) шектеулі дәстүрлі пайдалану алаңдарында ағаш және бұта тұқымдарының екпе материалдарын, дәрі-дәрмектік шөптер және басқа да өсімдіктер өсіру;

3) өтпелі ағаш кесуді қоспағанда, санитарлық мақсатта ағаш кесуді, күтім жасау мақсатында ағаш кесуді жүргізу және бұл ретте алынған сүректі өңдеу;

4) кәдесыйлар, шағын және халықтық кәсіпшіліктер өнімдерін өндіру;

5) балық шабақтарын және тауарлы балықтың байырғы түрлерін өсіру;

6) көшпелі және стационарлық омарталар пайдаланыла отырып, бал ара шаруашылығы;

7) алып тасталды - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі);

- 7-1) жануарлар дүниесін ортақ пайдалану;
- 8) әуесқойлық (спорттық) балық аулау;
- 9) мелиорациялық аулау;
- 10) ғылыми-зерттеу мақсатында аулау;
- 11) өсімін молайту мақсатында аулау.

2. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің шектеулі шаруашылық қызметі мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін сақтау мен қалпына келтіруді ескере отырып және өздерінің қарауындағы мемлекеттік органдардың тиісті рұқсаттары бойынша жүзеге асырылады.

Ескерту. 47-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 28.10.2019 № 268-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 30.04.2021 № 34-VII (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

48-бап. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің қорғау аймақтарының режимі

1. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің қорғау аймақтарында:

1) мемлекеттік ұлттық табиғи парктің экологиялық жүйелеріне зиянды әсер ететін объектілер орналастыруға, жобалауға, салуға және пайдалануға, жаңа технологияларды енгізуге;

2) ластаушы заттар мен сарқынды суларды атмосфераға шығару және ашық су көздері мен рельефке төгуге;

3) осы Заңның 84-2-бабының 2-тармағында көрсетілген жағдайларды қоспағанда, пайдалы қазбаларды барлау мен өндіруге;

4) аң аулауға;

5) радиоактивті материалдар мен өнеркәсіптік қалдықтарды көмуге;

6) мемлекеттік ұлттық табиғи парктің экологиялық жүйелерінің гидрологиялық режимін өзгертуі мүмкін қызметке (бөгеттер, дамбалар, гидротехникалық құрылыстар және табиғи су ағынын тоқтатуға немесе азайтуға душар ететін басқа да объектілер салуға);

7) жабайы жануарлар мен жабайы өсетін өсімдіктердің бөтен түрлерін интродукциялауға;

8) мемлекеттік ұлттық табиғи парктің экологиялық жүйелеріне зиянды әсер етуі мүмкін басқа да қызметке тыйым салынады.

2. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің қорғау аймақтарының аумағында ұлттық парктің экологиялық жүйелерінің жай-күйіне теріс әсер етпейтін шаруашылық қызметтің мынадай әртүрлі нысандары жүзеге асырылуы мүмкін:

- 1) орман шаруашылығы қызметі;
- 2) мал жаю мен шөп шабуды қоса алғанда, дәстүрлі жер пайдалану, сондай-ақ биологиялық әртүрлілікті ұзақ мерзімді сақтау мен оның беріктігін қамтамасыз ету шеңберіндегі өзге де қызмет;
- 3) туристік және рекреациялық қызмет;
- 4) минералды суларды, бальнеологиялық және климаттық ресурстарды пайдалану;
- 5) кәсіпшілік және әуесқойлық (спорттық) балық аулау;
- 6) орман және дала өрттерін сөндіру бойынша жердегі және авиациялық жұмыстарды жүргізу;
- 7) бүлінген жерді қалпына келтіру;
- 8) орман және өзге де өсімдіктер қауымдастықтарын қалпына келтіру;
- 9) жабайы жануарлардың мекендеу ортасы мен санын қалпына келтіру;
- 10) жер учаскелерін туристер болатын жерлерді жайластыру, өсімдіктер мен жануарлардың эндемикалық, сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін қолдан көбейтуге, өсіруге, өндіруге арналған питомниктер орналастыру, сондай-ақ мемлекеттік ұлттық табиғи парк жұмыскерлерінің тұруына арналған қызметтік үй-жайлар (кордондар) салу, оларға қызметтік жер телімдерін беру үшін пайдалану.

3. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің қорғау аймақтарында осы баптың 2-тармағында көрсетілген қызмет түрлерін жүзеге асыру кезінде өсімдіктер мен жануарлар дүниесі объектілерінің мекендеу ортасын және көбею жағдайларын, жануарлардың өріс аудару жолдары мен шоғырлану орындарын сақтау жөніндегі іс-шаралар көзделуге және жүзеге асырылуға, жабайы жануарлардың мекендеу ортасы ретінде ерекше құнды болып есептелетін учаскелердің, сондай-ақ мемлекеттік табиғи-қорық қорының өзге де объектілердің дербестігі қамтамасыз етілуге тиіс.

4. Мемлекеттік ұлттық табиғи парктің қорғау аймағында жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың шаруашылық қызметін шектеулер осы Заңға сәйкес облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың, астананың жергілікті атқарушы органдарының шешімдерімен белгіленеді.

Ескерт.: 48-бап жаңа редакцияда - ҚР 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 02.01.2021 № 399-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

49-бап. Мемлекеттік өңірлік табиғи парктер

Мемлекеттік өңірлік табиғи парк мемлекеттік ұлттық табиғи парк үшін белгіленген режимі бар, сондай мақсаттарды алға қоятын және сондай міндеттерді орындайтын, бірақ табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесіне ие жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумаққа жататын мемлекеттік ұлттық табиғи парктің нұсқасы болып табылады.

9-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ РЕЗЕРВАТТАР

50-бап. Мемлекеттік табиғи резерваттар ұғымы, негізгі-қызметі және оларды аймақтарға бөлу

1. Мемлекеттік табиғи резерват - табиғи кешендердің биологиялық саналуандығын және олармен байланысты табиғи және тарихи-мәдени объектілерді күзетуге, қорғауға, қалпына келтіруге және сақтауға арналған жердегі және судағы экологиялық жүйелерді қамтитын табиғат қорғау және ғылыми мекеме мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Мемлекеттік табиғи резерваттардың негізгі қызметіне:

1) биологиялық және ландшафттық саналуандықты, табиғи экологиялық жүйелерді сақтау және қалпына келтіру;

2) мемлекеттік табиғи резерваттың күзет режимін қамтамасыз ету;

3) табиғи ресурстарды пайдаланудың экологиялық-экономикалық принципі негізінде аумақтың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қолдау;

4) аумақты қорғау және тұрақты дамыту, сондай-ақ экологиялық ағартушылық және тәрбие беру мақсаттарында зерттеулер мен мониторинг жүргізу;

5) мемлекеттік табиғи резерват аумағын және оның күзет аймағын экологиялық-ағарту, ғылыми, рекреациялық, туристік және шектеулі шаруашылық мақсаттарда пайдалануды реттеу жатады.

3. Мемлекеттік табиғи резерваттың аумағы мынадай пайдалану мен күзет режимінің түрлері әртүрлі аймақтарға бөлінеді:

1) қорық режимі аймағы (бұдан әрі - ұйытқы аймақ) - генетикалық ресурстарды, биологиялық саналуандықты, экологиялық жүйелер мен ландшафтарды ұзақ мерзім сақтауға арналған осы мақсаттарға қол жеткізу үшін жеткілікті көлемі бар ұйытқы аймақ;

2) аралық аймақ - экологиялық бағдар ұстанған шаруашылық қызметті жүргізу және биологиялық ресурстарды тұрақты молықтыру үшін пайдаланылатын аумақ учаскесі.

51-бап. Мемлекеттік табиғи резерваттың қорық режимі аймағының режимі

1. Мемлекеттік табиғи резерваттың қорық режимі аймағында, Табиғат жылнамасын жүргізуді қоса алғанда, табиғи ортаның жай-күйіне ғылыми зерттеулер мен мониторинг жүргізіледі, экологиялық-ағартушылық мақсатында іс-шаралар жүзеге асырылады.

2. Мемлекеттік табиғи резерваттың қорық режимі аймағында кез келген шаруашылық қызметке және аумақты рекреациялық мақсатта пайдалануға тыйым салынады және осы Заңның 40-бабының 1-тармағында белгіленген мемлекеттік табиғи қорық режимінің түріне сәйкес келетін қорықтық күзет режимі белгіленеді.

52-бап. Мемлекеттік табиғи резерваттың аралық аймақ режимі

1. Мемлекеттік табиғи резерваттың аралық аймағында шектелетін, реттелетін және ұйытқы аймағының экологиялық жүйелеріне теріс әсер етпейтін мынадай әртүрлі қызмет нысандары жүзеге асырылуы мүмкін:

1) ғылыми зерттеулер және мамандар оқыту және даярлау орталықтарын ұйымдастыру;

2) қоршаған орта мониторингі және экологиялық жүйелердің өзгеруін бақылау;

3) орман шаруашылығы қызметі, өртке қарсы іс-шаралар және орман алаптарын қорғау;

4) ұйытқы аймағының биологиялық саналуандығын ұзақ мерзім сақтауды және оның зақымданбауын және тұтастай алғанда мемлекеттік табиғи резерваттың экологиялық жүйелерінің тұрақтылығын қамтамасыз ету шеңберінде дәстүрлі жер пайдалану;

5) биологиялық және ландшафтық саналуандықты, табиғи экологиялық жүйелерді қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды кеңінен жүргізу;

6) ерекше қорғалатын табиғи аумақтарға жеке тұлғалардың кіру тәртібімен белгіленген, рекреациялық жүктемеге сәйкес бақыланатын және реттелетін туризм, рекреациялық пайдалану;

7) минералды сулар мен шипалы ресурстарды пайдалану;

8) экологиялық ағартушылық, оқыту бағдарламаларын жүргізу, көрсету учаскелерін және экологиялық тұрғыдан алғанда жанашырлықпен табиғат пайдалану менеджментін ұйымдастыру;

9) *алып тасталды - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі);*

10) әуесқойлық (спорттық) балық аулау;

11) мелиорациялық аулау;

12) ғылыми-зерттеулік аулау;

13) өсімін молайту мақсатында аулау;

14) көшпелі және стационарлық омарталар пайдаланыла отырып, бал ара шаруашылығы.

2. Мемлекеттік табиғи резерваттың аралық аймағында ұйытқы аймағының экологиялық жүйесінің жай-күйіне теріс әсер етуі мүмкін қызметке, атап айтқанда:

1) жаңа елді мекендер құруға;

2) өнеркәсіп объектілерін орналастыруға және пайдалануға;

3) өндірістік объектілер салуға және пайдалануға;

4) геологиялық-барлау жұмыстарын жүргізуге және пайдалы казбаларды игеруге;

5) басты мақсатта пайдалану үшін ағаш кесуге;

6) өсімдіктер мен жануарлардың жаңа түрлерін жерсіндіруге;

7) ұйытқы аймақ пен аралық аймақ аумағының гидрологиялық режимін өзгертетін іс-әрекеттерге;

8) ұйытқы аймақтың экологиялық жүйесіне әсер етуі мүмкін өзге де қызметке тыйым салынады.

3. Мемлекеттік табиғи резерваттарда осы Заңның 41, 42 және 46-баптарында белгіленген тәртіппен экологиялық-ағарту, ғылыми, туристік және рекреациялық қызметтер жүзеге асырылады.

Ескерту. 52-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы

ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

53-бап. Мемлекеттік табиғи резерваттардың қорғау аймақтарының режимі

Мемлекеттік табиғи резерваттардың қорғау аймақтарында табиғат пайдалану мен шаруашылық қызметтің осы Заңның 48-бабында белгіленген түрлеріне рұқсат етіледі, тыйым салынады немесе шектеу қойылады.

Ескерту. 53-бап жаңа редакцияда - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

9-1-тарау. Биосфералық резерваттар

Ескерту. 2-бөлім 9-1-тараумен толықтырылды - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

53-1-бап. Биосфералық резерваттардың міндеттері

Биосфералық резерваттар:

- 1) мәдени және табиғи мұраға бай табиғи аумақтарды сақтау, қалпына келтіру және пайдалану;
- 2) табиғи ресурстардың сақталуы мен қалпына келтірілуі ескеріле отырып, аумақтардың ұзақ мерзімді, орнықты экономикалық және әлеуметтік дамуын, оның ішінде олардың рекреациялық пайдаланылуын қолдау;
- 3) ұзақ мерзімді экологиялық бақылау, мониторинг пен экологиялық зерртеулер, сондай-ақ халықты экологиялық тұрғыдан ағарту және тәрбиелеу мақсатында құрылады.

53-2-бап. Биосфералық резерваттардың аумағын функционалдық аймақтарға бөлу және оны қорғау режимі

Биосфералық резерваттардың аумағында мынадай функционалдық аймақтар бөліп көрсетіледі:

- 1) ұйытқы аймақ – биологиялық және ландшафттық әртүрлілікті сақтауға арналған, осы Заңның 40-бабының 1-тармағында, 45-бабының 2 және 3-тармақтарында және 51-бабында көрсетілген аймақтарға сәйкес келетін қорықтық қорғау режимі бар аймақ;
- 2) аралық аймақ – экологиялық бағдарланған шаруашылық қызметті жүргізу және биологиялық ресурстардың өсімін орнықты молайту үшін пайдаланылатын, осы Заңның 45-бабының 4 және 5-

тармақтарында және 52-бабында көрсетілген аймақтарға сәйкес келетін қамалдық қорғау режимі бар аймақ;

3) сыртқы өтпелі аймақ – экологиялық бағдарланған шаруашылық қызметті жүргізу үшін пайдаланылатын, осы Заңның 43, 48 және 53-баптарында көрсетілген қорғау аймақтарына сәйкес келетін ерекше қорғалатын табиғи аумақтан тыс аумақ учаскесі.

10-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ЗООЛОГИЯЛЫҚ ПАРКТЕР

54-бап. Мемлекеттік зоологиялық парктер ұғымы және оның негізгі қызметі

1. Мемлекеттік зоологиялық парктер - мәдени-ағартушылық, ғылыми, оқу және табиғат қорғау қызметіне, тектік қорды сақтауға және әдеттегі, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар жануарлар түрлерін жасанды орта жағдайында өсіруге арналған табиғат қорғау және ғылыми ұйым мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Мемлекеттік зоологиялық парктердің негізгі қызметіне Қазақстанның жануарлар дүниесін сақтаудың, мольктыру мен пайдаланудың, дүниежүзілік маңызы бар Қазақстан фаунасының ресурстарын игерудің ғылыми негіздерін әзірлеу жатады.

55-бап. Мемлекеттік зоологиялық парктерді аймақтарға бөлу және оларды күзету ерекшеліктері

1. Мемлекеттік зоологиялық парктер:

1) экспозициялық - жануарларды ұстау және өсіру, сондай-ақ келушілердің көруі үшін;

2) ғылыми - ғылыми зерттеулер жүргізу үшін;

3) қоғамдық - келушілерге қызмет көрсету үшін;

4) әкімшілік және өндірістік-шаруашылық аймақтарға бөлінеді.

2. Мемлекеттік зоологиялық парктерде олардың міндеттерін орындауға байланысты емес және оларда күтіп-бағылатын жануарлардың өлім-жітіміне әкеп соғатын кез келген әрекетке тыйым салынады.

56-бап. Мемлекеттік зоологиялық парктерде жануарлар өсіру

1. Мемлекеттік зоологиялық парктер отандық және дүниежүзілік фаунадан жануарлар коллекцияларын қалыптастырады және олардың сақталуын қамтамасыз етеді.

2. Мемлекеттік зоологиялық парктер Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген талаптарды сақтай отырып, белгіленген тәртіппен жануарлармен жасалатын импорттық және экспорттық операцияларды, оларды зоологиялық бағыттағы басқа ұйымдармен айырбастауды жүзеге асырады.

3. Мемлекеттік зоологиялық парктерде ветеринариялық және зоотехникалық қызметтер, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар жануарлар түрлерін өсіруге арналған питомниктер құрылады.

4. Алып тасталды - ҚР 28.10.2019 № 268-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі);

Ескерту. 56-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 04.12.2015 № 435-V (01.01.2016 бастап қолданысқа енгізіледі); 28.10.2019 № 268-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

57-бап. Мемлекеттік зоологиялық парктерді пайдалану ерекшеліктері

1. Мемлекеттік зоологиялық парктер ғылыми, мәдени-ағартушылық және оқу мақсаттарында пайдаланылады.

2. Мемлекеттік зоологиялық парктерде жануарларды, сонымен ішінде Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енгізілген жануарларды еріксіз және (немесе) жартылай ерікті жағдайларда ұстау және өсіру саласында ғылыми зерттеулер жүргізіледі.

3. Мемлекеттік зоологиялық парктер ғылыми деректер банктерін, қорлар, мұражайлар, лекторийлер, кітапханалар мен мұрағаттар құруға, осы ұйымдар қызметінің мәселелері бойынша ғылыми, ғылыми-көпшілік және басқа да әдебиет шығаруға құқылы.

4. Мемлекеттік зоологиялық парктердің қосалқы шаруашылықтары, шеберханалары, зоологиялық дүкендері мен осы ұйымдардың бейініне сәйкес келетін, бірақ олардың негізгі қызметіне жатпайтын шаруашылық қызметі үшін қажетті басқа да объектілері болуына құқылы.

Ескерту. 57-бапқа өзгеріс енгізілді - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

11-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК БОТАНИКАЛЫҚ БАҚТАР

58-бап. Мемлекеттік ботаникалық бақ ұғымы және оның негізгі қызметі

1. Мемлекеттік ботаникалық бақ - өсімдіктер дүниесін, соның ішінде өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерін қорғау, молықтыру және пайдалану жөнінде зерттеулер мен ғылыми талдамалар өткізуге арналған табиғат қорғау және ғылыми ұйымдар мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Мемлекеттік ботаникалық бақтардың негізгі қызметіне Қазақстанның өсімдіктер дүниесін сақтаудың, молықтыру мен пайдаланудың, Қазақстанның дүниежүзілік маңызы бар флора ресурстарын игерудің ғылыми негіздерін әзірлеу жатады.

59-бап. Мемлекеттік ботаникалық бақтарды аймақтарға бөлу және оларды қорғаудың ерекшеліктері

1. Мемлекеттік ботаникалық бақтар:

1) экспозициялық - өсімдіктерді өсіру және келушілердің көруі үшін;

2) ғылыми - өсімдіктердің тектік қорының коллекцияларына ғылыми зерттеулер жүргізу және оларды сақтау үшін;

3) қоғамдық - келушілерге қызмет көрсету үшін;

4) әкімшілік және өндірістік-шаруашылық аймақтарға бөлінеді.

2. Мемлекеттік ботаникалық бақтарда олардың алдына қойылған міндеттерін орындауға байланысты емес және оларда өсірілетін өсімдіктердің жойылып кетуіне әкеп соғатын кез келген іс-әрекеттерге тыйым салынады.

60-бап. Мемлекеттік ботаникалық бақтарда өсімдіктер өсіру

1. Мемлекеттік ботаникалық бақтар табиғи, мәдени, отандық және дүниежүзілік флора өсімдіктерінің коллекцияларын қалыптастырады және олардың сақталуын қамтамасыз етеді.

2. Мемлекеттік ботаникалық бақтар Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген талаптарды сақтай отырып, өсімдіктермен жасалатын импорттық және экспорттық операцияларды, оларды ботаникалық бейіндегі басқа ұйымдармен айырбастауды жүзеге асырады.

3. Мемлекеттік ботаникалық бақтарда коллекциялық және эксперименттік учаскелер, гербарийлер, питомниктер және тұқым қорлары құрылады.

61-бап. Мемлекеттік ботаникалық бақтарды пайдаланудың ерекшеліктері

1. Мемлекеттік ботаникалық бақтар белгіленген тәртіпшен ғылыми, мәдени-ағарту және оқу мақсаттарында пайдаланылады.

2. Мемлекеттік ботаникалық бақтарда табиғи, мәдени, отандық және дүниежүзілік флораны жерсіндіру және оның селекциясы бойынша, сондай-ақ Қазақстанның өсімдіктер әлемін зерттеу, сақтау және тиімді пайдалану жөнінде ғылыми зерттеулер жүргізіледі.

Өсімдіктердің коллекциялық қорларын қалыптастыру, сақтау, пайдалану жөніндегі ғылыми зерттеулер коллекциялық қорлар өсіруді қамтамасыз ететін мемлекеттік тапсырыстар негізінде жүзеге асырылады.

3. Мемлекеттік ботаникалық бақтар ғылыми деректер банктерін, қорлар, мұражайлар, лекторийлер, кітапханалар мен мұрағаттар құруға, осы ұйымдар қызметінің мәселелері бойынша ғылыми, ғылыми-көпшілік әдебиет шығаруға құқылы.

4. Мемлекеттік ботаникалық бақтар орман, бақ-парк, ауыл шаруашылығына және басқа салаларға енгізу мақсатында ұсынылған жерсіндірілген өсімдіктер мен олардың репродукцияларын өндірістік сынақтан өткізу үшін шаруашылық эксперименттік базалар құруға құқылы.

5. Мемлекеттік ботаникалық бақтардың қосалқы шаруашылықтары, шеберханалары, өсімдіктер сататын мамандандырылған дүкендері және осы ұйымдардың бейініне сәйкес келетін, бірақ олардың негізгі қызметіне жатпайтын шаруашылық қызмет үшін қажетті басқа да объектілері болуына құқылы.

12-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ДЕНДРОЛОГИЯЛЫҚ ПАРКТЕР

62-бап. Мемлекеттік дендрологиялық парк ұғымы және оның негізгі қызметі

1. Мемлекеттік дендрологиялық парк - ағаш және бұта тұқымдарын қорғауға, молықтыру мен пайдалануға арналған аймақтар бойынша белгіленген күзет режимдері бар табиғат қорғау және ғылыми ұйымдар мәртебесі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Мемлекеттік дендрологиялық парктердің негізгі қызметіне Қазақстанның ағаш өсімдіктерін сақтаудың, молықтырудың және

пайдаланудың ғылыми негізін әзірлеу, Қазақстанның дүниежүзілік маңызы бар флорасының ресурстарын игеру жатады.

63-бап. Мемлекеттік дендрологиялық парктерді аймақтарға бөлу, оларды күзету мен пайдаланудың ерекшеліктері

1. Мемлекеттік дендрологиялық парктерде аймақтар осы Заңның 59-бабында көзделген мемлекеттік ботаникалық бақтардағы күзет режимінің мақсаты мен түрі ескеріле отырып бөлінеді.

2. Мемлекеттік дендрологиялық парктер мемлекеттік ботаникалық бақтарға осы Заңның 61-бабында белгіленген тәртіппен және шарттармен ғылыми, мәдени-ағарту және оқу мақсаттарында пайдаланылады.

13-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒАТ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

64-бап. Мемлекеттік табиғат ескерткіштері ұғымы

Мемлекеттік табиғат ескерткіші - экологиялық, ғылыми, мәдени және эстетикалық тұрғыдан алғанда жекелеген бірегей, орны толмайтын, құнды табиғи кешендерді, сондай-ақ мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілеріне жатқызылған шығу тегі табиғи және жасанды объектілерді қамтитын ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

65-бап. Мемлекеттік табиғат ескерткіштерін құру тәртібі

1. Маңыздылығына байланысты мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің жекелеген түрлері және табиғи кешендер республикалық немесе жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғат ескерткіштері болып жарияланады.

2. Республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғат ескерткіштері аумақтарының шекарасы мен күзет режимінің түрін – уәкілетті орган, жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғат ескерткіштері аумақтарының шекарасы мен күзет режимінің түрін облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары бекітеді.

3. Республикалық маңызы бар мемлекеттік табиғат ескерткіштері мен олардың аумақтарын олар қарауына тапсырылған тұлғалардың күзетуіне беруді уәкілетті орган, ал жергілікті маңызы бар мемлекеттік табиғат ескерткіштерін - оларды ұйымдастыру туралы шешім қабылдаған облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдары жүзеге асырады.

4. Мемлекеттік табиғи қорықтардың, мемлекеттік ұлттық табиғи парктердің, мемлекеттік табиғи резерваттардың, мемлекеттік өңірлік табиғи парктердің және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың басқа түрлерінің аумағында орналасқан мемлекеттік республикалық маңызы бар табиғат ескерткіштері солардың құрамында ескеріледі.

Мемлекеттік табиғи қорықтарды, мемлекеттік ұлттық табиғи парктерді, мемлекеттік табиғи резерваттарды құру немесе кеңейту кезінде жергілікті маңызы бар табиғат ескерткіштер жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар тізбесінен шығарылады және ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың аталған түрлерін құру мен кеңейтудің техникалық-экономикалық негіздемелері болған жағдайда, республикалық маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар тізбесіне енгізіледі.

Ескерту. 65-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

6-бап. Мемлекеттік табиғат ескерткіштері аумақтарының күзет режимі

1. Мемлекеттік табиғат ескерткіштерінің аумақтарында мемлекеттік табиғат ескерткіштері сақталуының бұзылуына әкеп соғатын кез келген қызметке тыйым салынып, мемлекеттік табиғи қорықтардың күзет режимінің түріне сәйкес келетін қорықтық күзет режимі белгіленеді.

1-1. Мемлекеттік табиғат ескерткіштері аумақтарында осы салада мамандандырылған ұйым әзірлеген жобаларға сәйкес оларды сақтау мен қалпына келтіру жөніндегі іс-шаралар жүргізіледі.

2. Мемлекеттік табиғат ескерткіштерін күзету осы Заңның 32-бабына сәйкес жүзеге асырылады.

Ескерту. 66-бапқа өзгеріс енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңымен.

14-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ ҚАУМАЛДАР

67-бап. Мемлекеттік табиғи қаумалдар ұғымы және олардың түрлері

1. Мемлекеттік табиғи қаумал - мемлекеттік табиғи-қорық қорының бір немесе бірнеше объектілерін сақтауға және молықтыруға арналған шаруашылық қызметтің тапсырыстық режимі немесе реттелмелі режимі бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

2. Өздерінің функционалдық мақсаты бойынша мемлекеттік табиғи қаумалдар мынадай түрлерге бөлінуі мүмкін:

1) кешендік - ерекше құнды табиғи кешендерді сақтау және қалпына келтіру үшін;

2) биологиялық (ботаникалық, зоологиялық) - өсімдіктер мен жануарлардың бағалы, сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерін сақтау және қалпына келтіру үшін;

3) палеонтологиялық - жануарлардың, өсімдіктердің және олардың кешендерінің қазып алынатын қалдықтарын сақтау үшін;

4) гидрологиялық (батпақты, көлді, өзенді) - сулы-батпақты жерлердің құнды объектілері мен кешендерін сақтау үшін;

5) геоморфологиялық - сирек кездесетін және бірегей табиғи рельеф нысандарын сақтау үшін;

6) геологиялық және минералогиялық - сирек кездесетін геологиялық және минералогиялық түзілімдерді сақтау үшін;

7) топырақтық - топырақтың әдеттегі және сирек кездесетін түрлерін сақтау үшін;

8) гидрогеологиялық - жерасты суларының бірегей көздерін сақтау үшін.

Ескерту. 67-бапқа өзгеріс енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңымен.

68-бап. Мемлекеттік табиғи қаумалдар құрудың ерекшеліктері

1. Мемлекеттік табиғи қаумалдар жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан оларды алып қоймай-ақ, барлық санаттағы жер учаскелерінде құрылады.

Мемлекеттік табиғи қаумалдардың шекаралары меншік иелері мен жер пайдаланушылардың жер учаскелерінің шекаралары бойынша немесе табиғи географиялық шептер бойынша

айкындалады және жергілікті жерлерде арнайы белгілермен белгіленеді.

Жер учаскесінің меншік иесі немесе жер пайдаланушы мемлекеттік табиғи қаумал орналасқан жер учаскесін шектеулі түрде нысәналы пайдалану құқығын қамтамасыз етуге міндетті.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың мемлекеттік табиғи қаумал аумағындағы шаруашылық қызметін шектеу Қазақстан Республикасының Жер кодексінде көзделген тәртіппен облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, астананың жергілікті атқарушы органдарының шешімдерімен белгіленеді.

2. Мемлекеттік табиғи қаумалдар:

- 1) мерзімсіз - жұмыс істеу мерзімі көрсетілмей;
- 2) ұзақ мерзімді - 10 жылдан астам мерзімге;
- 3) қысқа мерзімді - 10 жылдан кем мерзімге құрылады.

3. Мемлекеттік табиғи қаумалдар бекітіп берілетін табиғат қорғау мекемелері, мемлекеттік орман шаруашылығы мекемелері, жануарлар дүниесін қорғау жөніндегі мамандандырылған ұйымдар осы Заңның 32-бабына сәйкес арнайы күзет қызметтерінің күшімен оларда орналасқан мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілерін қорғау мен қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды ұйымдастырады.

Ескерту. 68-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

69-бап. Мемлекеттік табиғи қаумалдарды күзету режимімен оларды пайдаланудың ерекшеліктері

1. Мемлекеттік табиғи қаумалдарда мынадай қызметке:

1) кешенді мемлекеттік табиғи қаумалдарда - табиғи кешендерді сақтауға қатер төндіретін шаруашылық қызметке, өсімдіктер мен жануарлардың бөтен түрлерін жерсіндіруге;

2) зоологиялық мемлекеттік табиғи қаумалдарда - уәкілетті органның рұқсаты бойынша ғылыми-зерттеу, өсімін молайту және мелиорациялық мақсаттарда алып қою жағдайларын қоспағанда, аң аулауға, балықтарды қоспағанда, кез келген тәсілдермен және құралдармен жануарларды аулауға, жануарлардың бөтен түрлерін

интродукциялауға, ұяларды, індерді, апандарды және басқа да мекендеу орындарын бүлдіруге, жұмыртқалар жинауға;

3) ботаникалық мемлекеттік табиғи қаумалдарда - мал жаюға, шөп шабуға, ағаш кесудің барлық түрлеріне, гүлдер теруге, өсімдіктердің тамырларын, түйнектерін және жуашығын қазып алуға, от жағуға, көлік құралдарының бар жолдардан тыс жерлермен келіп кіруіне және жүруіне, өсімдіктер мен жануарлардың бөтен түрлерін жерсіндіруге, сол сияқты өсімдіктердің бүлінуін және жойылуын туғызған немесе туғызатын басқа да әрекеттерге;

4) гидрогеологиялық мемлекеттік табиғи қаумалдарда - тас, киыршық тас, құм және басқа да пайдалы қазбалар өндіруге, үңгірлерді бүлдіруге, жер қазу жұмыстарын жүргізуге, табиғи гидрологиялық режимді өзгертетін әрекеттерге, мемлекеттік табиғи қаумалдың табиғи құрама бөліктерін бүлдіруге немесе қиратуға байланысты ізденістер мен ғылыми зерттеулерге тыйым салынады.

1-1. Кешенді мемлекеттік табиғи қаумалдарда аң аулауға және балық аулауға мемлекеттік табиғи-қорық қоры объектілерінің сақталуына қауіп төндірмейтін, жануарлар дүниесі объектілерін алып қояудың жол берілетін көлемінің биологиялық негіздемесіне мемлекеттік экологиялық сараптаманың оң қорытындысы болған кезде жануарлар дүниесін қорғау, өсімін молайту және пайдалану саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган рұқсат етеді.

1-2. Зоологиялық мемлекеттік табиғи қаумалдарда белгіленген режимді сақтай отырып, ауыл шаруашылығы қызметін жүзеге асыруға (ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру, шөп шабу, мал жаю) және бал ара шаруашылығына рұқсат етіледі.

2. Мемлекеттік табиғи қаумалдар режимінің ерекшеліктері паспортпен айқындалады.

3. Мемлекеттік табиғи қаумалдар ғылыми, экологиялық-ағарту, туристік, рекреациялық және шектеулі шаруашылық мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін.

Жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылар белгіленген шектеулерді сақтай отырып, мемлекеттік табиғи қаумалдарда шаруашылық қызметті жүзеге асыруға құқылы.

Ескерту. 69-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2010.01.21 № 242-IV (қолданысқа енгізілу тәртібін 2-б. қараңыз); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

15-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ҚОРЫҚ АЙМАҚТАРЫ

70-бап. Мемлекеттік қорық аймағының ұғымы, мақсаттары мен міндеттері

Мемлекеттік қорық аймағы - мемлекеттік табиғи қорықтар, мемлекеттік ұлттық табиғи парктар, мемлекеттік табиғи резерваттар үшін резервке қойылған жер учаскелері мен су айдындарында мемлекеттік табиғи қорық қорының объектілерін және биологиялық саналуандықты сақтауға және қалпына келтіруге арналған теңдестірілген күзет режимінің түрлері бар ерекше қорғалатын табиғи аумақ.

71-бап. Мемлекеттік қорық аймақтарын құру тәртібі

1. Мемлекеттік қорық аймақтары жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардан оларды алып қоймай-ақ, барлық санаттағы жер учаскелерінде жарияланады.

2. Жер учаскесінің меншік иесі немесе жер пайдаланушы мемлекеттік қорық аймағы орналасқан жер учаскесін шектеулі түрде нысаналы пайдалану құқығын қамтамасыз етуге міндетті.

72-бап. Мемлекеттік қорық аймақтарын күзету мен пайдаланудың ерекшеліктері

1. Егер кез келген қызмет күзетілетін ландшафтардың табиғи келбетін өзгертуі немесе экологиялық жүйелердің тұрақтылығын бұзуы мүмкін болған не ерекше құнды табиғи ресурстарды сақтауға және молықтыруға қатер төндірген жағдайда, мемлекеттік қорық аймақтарында мұндай қызметке тыйым салынады.

2. Мемлекеттік қорық аймақтарында учаскелер қорықтық және қаумалдық режимді, сондай-ақ шаруашылық қызметтің реттелмелі режимді учаскелері болып бөлінеді.

3. Мемлекеттік қорық аймақтары оларды күзету режимі түрлерінің ерекшеліктерін ескере отырып, ерекше қорғалатын табиғи аумақтар үшін көзделген барлық мақсаттарда пайдаланылуы мүмкін.

4. Мемлекеттік қорық аймақтарында жер учаскелерінің меншік иелері мен жер пайдаланушылардың шаруашылық қызметіне шектеулер Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленеді.

5. Мемлекеттік қорық аймақтары бекітіп берілетін табиғат қорғау мекемелері, мемлекеттік орман шаруашылығы мекемелері, жануарлар дүниесін қорғау жөніндегі мамандандырылған ұйымдар осы Заңның 32-бабына сәйкес арнайы күзет қызметтерінің күшімен

оларда орналасқан мемлекеттік табиғи қорық қорының объектілерін қорғау мен қалпына келтіру жөніндегі іс-шараларды ұйымдастырады

6. Мемлекеттік қорық аймақтарының аумақтарында Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде белгіленген арнайы экологиялық талаптарды ескере отырып, уәкілетті органның келісімі бойынша геологиялық зерттеулерге, пайдалы қазбаларды барлауға рұқсат беріледі.

Пайдалы қазбаларды өндіруге Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде белгіленген арнайы экологиялық талаптар ескеріле отырып, уәкілетті органмен келісілген, жер қойнауын зерттеу жөніндегі уәкілетті органның ұсынуы бойынша Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімінің негізінде айрықша жағдайларда жол беріледі.

Ескерту. 72-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2007.01.09 N 213; 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 27.12.2017 № 126-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін алты ай өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

73-бап. Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі мемлекеттік қорық аймағы

1. Еділ (Қазақстан Республикасының шегінде) мен Жайық өзендерінің атыраптарын қоса Солтүстік Каспийдің шығыс бөлігінің су айдыны Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі балық қорын сақтау мен бекіре тұқымдас және балықтың басқа да бағалы түрлерінің мекендеуі мен табиғи мольфуына оңтайлы жағдай жасауға арналған мемлекеттік қорық аймағына кіреді.

2. Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі мемлекеттік қорық аймағында Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде белгіленген арнайы экологиялық талаптарды ескере отырып, балық шаруашылығын, су көлігін дамыту, мемлекеттік геологиялық зерттеу, көмірсутекті шикізатты барлау және өндіру үшін мүмкіндіктер қамтамасыз етіледі.

Ескерту. 73-бапқа өзгерту енгізілді - ҚР 2007.01.09 N 213 Заңымен.

16-тарау. МЕМЛЕКЕТТІК ТАБИҒИ-ҚОРЫҚ ҚОРЫНЫҢ ОБЪЕКТІЛЕРІ

74-бап. Мемлекеттік орман қорының ерекше құнды екпелері

1. Мемлекеттік орман қорының ерекше құнды екпелеріне ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың құрамына енгізілуі не ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың мына санаттарына енуі мүмкін ерекше құнды орман алқаптары, орман жемісі екпелері, тоғайлы және субальпілік орман алқаптары жатады:

1) генетикалық орман резерваттарын қоса алғанда, ғылыми маңызы бар орман учаскелері;

2) жаңғак кәсіпшілігі аймақтары;

3) субальпілік ормандар.

2. Мемлекеттік орман қорының ерекше құнды екпелер учаскелерінде осы Заңға және Қазақстан Республикасының орман заңнамасына сәйкес оларды күзету мен пайдаланудың қорықтық немесе қаумалдық режимі белгіленеді.

75-бап. Халықаралық маңызы бар сулы-батпақты алқаптар

1. Өсімдіктердің немесе жануарлардың сирек кездесетін, нәзік немесе жойылып бара жатқан түрлерінің немесе қосымша түрлерінің, ең алдымен халықаралық ресурс болып табылатын қоныс аударатын суда жүзетін құстардың едәуір дәрежеде жиынтық мөлшерінің резерваттары қызметін атқаратын теңіз су айдындарын қоса алғанда, табиғи және жасанды су бөгендері халықаралық маңызы бар сулы-батпақты алқаптар болып табылады.

2. Халықаралық маңызы бар сулы-батпақты алқаптар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар құрамына енгізіледі.

3. Халықаралық маңызы бар сулы-батпақты алқаптарда суда жүзетін құстар мекендейтін жерлерді күзету мен қалпына келтіруді қамтамасыз ететін шаруашылық қызметтің қорықтық және қаумалдық түрлерінің режимдері немесе реттелмелі режимі белгіленеді.

75-1-бап. Негізгі орнитологиялық аумақтар

1. Құстардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлерінің едәуір жиынтығының, белгілі бір ландшафтарға тән құстар қауымдастықтарының, құрлықтағы немесе суда жүзетін және су маңындағы құстардың ұя салу немесе қоныс аудару кезінде

едәуір тобының мекендеу орындары қызметін атқаратын учаскелер негізгі орнитологиялық аумақтар болып табылады.

2. Негізгі орнитологиялық аумақтарда қаумалдық режим белгіленеді.

Ескерту. 16-тарау 73-1-баппен толықтырылды - ҚР 15.06.2017 № 73-VI Заңымен (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі).

76-бап. Бірегей табиғи су объектілері немесе олардың учаскелері

1. Бірегей табиғи су объектілеріне немесе олардың учаскелеріне теңіздер, өзендер, көлдер, мұздақтар және басқа да жер бетіндегі су объектілері немесе олардың ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық маңызы бар бөліктері жатады.

2. Бірегей табиғи су объектілері немесе олардың учаскелері олардың маңыздылығына байланысты республикалық немесе жергілікті маңызы бар ерекше қорғалатын табиғи аумақтар жерлерінің құрамына енгізіледі, сондай-ақ олардың шекарасында ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың жекелеген түрлері құрылуы мүмкін.

3. Бірегей табиғи су объектілерінде немесе олардың учаскелерінде осы Заңға және Қазақстан Республикасының су заңнамасына сәйкес олардың қорғалуын қамтамасыз ететін су пайдаланудың қорықтық, қаумалдық немесе реттелмелі режимдері белгіленеді.

77-бап. Ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар жер қойнауы учаскелері

1. Ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар жер қойнауы учаскелеріне мыналар жатады:

1) геологиялық объектілер - тіреуіш немесе айрықша тіліктер, айрықша тектоникалық құрылымдар, сирек кездесетін тау жыныстары мен минералдары, метеориттер, фауна мен флораның сақталып қалған қазба қалдықтары кездесетін табиғи және жасанды жалаңаштанған жерлер;

2) геоморфологиялық объектілер - рельефтің пайда болу процестерін айқын көрсететін және туризм мен рекреация үшін ерекше құндылық сипаты бар сатылы жерлер, су жайылмалары,

үңгірлер, сай-салалар, шатқалдар, сарқырамалар және рельефтің басқа да нысандары;

3) гидрогеологиялық объектілер - бірегей және сирек қасиеттерімен ерекшеленетін жер астындағы сулар және олардың жер бетіне шығатын жолдары;

4) жартастағы суреттері, ертеде кен өндірілген жерлері және тарихи, археологиялық және этнографиялық маңызы бар жер қойнауын пайдалану жөніндегі басқа да объектілері бар жер қойнауы учаскелері.

2. Ерекше экологиялық, ғылыми, тарихи-мәдени және рекреациялық құндылығы бар жер қойнауы учаскелерінде Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес мемлекеттік табиғи-қорық қорының геологиялық, геоморфологиялық және гидрогеологиялық объектілерінің сақталуына қатер төндіретін кез келген қызметке тыйым салынады.

78-бап. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлері

1. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерінің тізбесін Қазақстан Республикасының Үкіметі бекітеді.

1-1. Өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген түрлерінің тізбесі: үйреншікті мекендеу ортасында жойылып кеткен, толық жойылып кету алдындағы, жойылып кету қаупі төнген түрлерді қамтиды.

2. Мемлекет өсімдіктер мен жануарлардың сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар түрлерін қорғауды жүзеге асырады. Жеке және заңды тұлғалар оларды қорғау жөнінде шаралар қолдануға міндетті.

3. *Алып тасталды - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңымен.*

4. Сирек кездесетін және жойылып кету қаупі төнген жануарлар түрлерін, олардың бөліктерін немесе дериваттарын алып қоюға:

1) ғылыми, өсімін молайту, коммерциялық мақсаттарда арнайы жасалған жағдайларда өсіру, сондай-ақ кейіннен мекендеу ортасына жіберу үшін;

2) аң аулаудың ұлттық түрлерін дамыту;

3) ғылыми зерттеулер;

4) селекция үшін Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімі бойынша айрықша жағдайларда жол беріледі.

Ескерту. 78-бапқа өзгерістер енгізілді - ҚР 2012.01.25 № 548-IV (алғашқы ресми жарияланғанынан кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі); 15.06.2017 № 73-VI (алғашқы ресми жарияланған күнінен кейін күнтізбелік он күн өткен соң қолданысқа енгізіледі) Заңдарымен.

79-бап. Ерекше ғылыми және (немесе) тарихи-мәдени маңызы бар өсімдіктер дүниесінің бірегей дара объектілері

1. Ерекше ғылыми және (немесе) тарихи-мәдени маңызы бар өсімдіктер дүниесінің бірегей дара объектілеріне ғылыми ынта туғызатын және (немесе) тарихи-мәдени маңызы бар бірегей қасиеттерімен (шығу тегінің тарихымен, тіршілік ұзақтығымен, діңінің, ұшарбасының пішімімен және көлемімен, гүлдерінің, жемістерінің және тұқымдарының мөлшерімен, басқа қасиеттерімен) сипатталатын ағаштардың, бұталардың және шөп тектес өсімдіктердің табиғи ортада немесе жасанды жағдайларда кездесетін дара даналары және (немесе) жекелеген топтары жатады.

2. Ерекше ғылыми және (немесе) тарихи-мәдени маңызы бар өсімдіктер дүниесінің бірегей дара объектілерін мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілері ретінде бөлу, жерге орналастыру, орман орналастыру, қала құрылысы жұмыстары кезінде жүргізіледі.

3. Мемлекет ерекше ғылыми және (немесе) тарихи-мәдени маңызы бар өсімдіктер дүниесінің бірегей дара объектілерін қорғауды жүзеге асырады. Жеке және заңды тұлғалар мемлекеттік табиғи-қорық қорының объектілері болып жарияланған ерекше ғылыми және (немесе) тарихи-мәдени маңызы бар өсімдіктер дүниесінің бірегей дара объектілерін қорғау жөнінде шаралар қолдануға міндетті.

© 2012. Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің «Қазақстан Республикасының Заңнама және құқықтық ақпарат

ҚОСЫМША №7
Қазақстанның ерекше қорғалатын табиғи аумақтары
картасы

Қорықтар тізімі

№	Атауы	Құрылған жылы	Көлемі, га	Орналасқан жері
1	Ақсу-Жабағылы мемлекеттік табиғи қорығы	1926	131 934	Түркістан облысы және Жамбыл облысы
2	Алматы мемлекеттік табиғи қорығы	1931	71 700	Алматы облысы
3	Наурызым мемлекеттік табиғи қорығы	1931	191 381	Қостанай облысы
4	Барсакемес мемлекеттік табиғи қорығы	1939	160 826	Қызылорда облысы
5	Қорғалжын мемлекеттік табиғи қорығы	1968	543 171	Ақмола облысы және Қарағанды облысы
6	Марқакөл мемлекеттік табиғи қорығы	1976	102 979	Шығыс Қазақстан облысы
7	Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы	1984	223 342	Маңғыстау облысы

8	Батыс Алтай мемлекеттік табиғи қорығы	1992	86 122	Шығыс Қазақстан облысы
9	Алакөл мемлекеттік табиғи қорығы	1998	65 217,9	Алматы облысы және Шығыс Қазақстан облысы
10	Қаратау мемлекеттік табиғи қорығы	2004	34 300	Түркістан облысы

Ұлттық парктер тізімі

№	Атауы	Құрылған жылы	Көлемі, га	Орналасқан жері
1	Баянауыл мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	1985	68 453	Павлодар облысы
2	Іле Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	1996	199 703	Алматы облысы
3	«Алтынемел» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	1996	161 153	Алматы облысы
4	«Көкшетау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	1996	182 076	Ақмола облысы және Солтүстік Қазақстан облысы
5	Қарқаралы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	1998	112 120	Қарағанды облысы
6	«Бурабай» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	2000	129 935	Ақмола облысы
7	Катонқарағай мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	2001	643 477	Шығыс Қазақстан облысы
8	Шарын ұлттық паркі	2004	127 050	Алматы облысы
9	Сайрам-Өгем мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	2006	149 053	Түркістан облысы
10	«Көлсай көлдері» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	2007	161 045	Алматы облысы
11	Жоңғар Алатауы мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	2010	356 022	Алматы облысы
12	«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі	2011	88 968	Ақмола облысы және Қарағанды облысы
13	Тарбағатай ұлттық табиғи паркі	2018	143 550,5	Шығыс Қазақстан облысы
13	Ұлытау ұлттық табиғи паркі	2021	58 912	Қарағанды облысы

Резерваттар тізімі

№	Атауы	Құрылған жылы	Көлемі, га	Орналасқан жері
1	«Ертіс орманы» мемлекеттік орман табиғи резерваты	2003	277 961	Павлодар облысы
2	«Семей орманы» мемлекеттік орман табиғи резерваты	2003	662 167	Шығыс Қазақстан облысы
3	Ырғыз-Торғай мемлекеттік табиғи резерваты	2007	763 549	Ақтөбе облысы
4	«Ақжайық» мемлекеттік табиғи резерваты	2009	111 500	Атырау облысы
5	«Алтын дала» мемлекеттік табиғи резерваты	2012	489 766	Қостанай облысы

Қазақстан қаумалдар тізімі
Зоологиялық қаумалдар

Атауы	Көлемі, га	Орналасқан жері
Атбасар	75 100	Ақмола облысы
Бұланды	93 500	Ақмола облысы
Шығыс	100 000	Ақмола облысы
Торғай	296 000	Ақтөбе облысы
Жоғарғы Көксу	240 000	Алматы облысы
Қоқан	49 100	Алматы облысы
Лепсі	258 000	Алматы облысы
Тоқты	187 000	Алматы облысы
«Жаңа жер»	45 000	Атырау облысы
Бударин	80 000	Батыс Қазақстан облысы
Жалтыркөл	19 000	Батыс Қазақстан облысы
Андасай	1 000 000	Жамбыл облысы
Бектауата	500	Қарағанды облысы
Белағаш	1 500	Қарағанды облысы
Қарағаш	6 800	Қарағанды облысы
Қу	33 500	Қарағанды облысы
Қызыларай	18 200	Қарағанды облысы
Ұлытау	19 300	Қарағанды облысы
«Белдеутас»	44 660	Қарағанды облысы
Жарсор-Ұрқаш	29 344,1	Қостанай облысы
Михайловка	76 800	Қостанай облысы
Сарықопа	51 200	Қостанай облысы
Тауынсор	35 000	Қостанай облысы
Қарғалым	13 300	Қызылорда облысы
Торанғылысай	17 900	Қызылорда облысы
Ақтау-Бозашы	170 000	Маңғыстау облысы
Қаракия-Қаракөл	137 500	Маңғыстау облысы
«Қызылтау»	60 000	Павлодар облысы

Мамлют	52 400	Солтүстік Қазақстан облысы
Смирнов	240 000	Солтүстік Қазақстан облысы
Соғры	134 100	Солтүстік Қазақстан облысы
Құлжа	46 000	Шығыс Қазақстан облысы
Тарбағатай	240 000	Шығыс Қазақстан облысы

Ботаникалық қаумалдар

Атауы	Көлемі, га	Орналасқан жері
Қарақоңыз қорықшасы	3 070	Жамбыл облысы
Көкашық	15 000	Қарағанды облысы
Тораңғы	48	Қарағанды облысы
Ақдала	2 000	Түркістан облысы
Жамбыл	8 600	Түркістан облысы
Задария	8 400	Түркістан облысы
Боралдай	52 500	Түркістан облысы
Темір	4 000	Түркістан облысы
Орлиногор	3 450	Солтүстік Қазақстан облысы
«Қаратал құмы»	1 300	Шығыс Қазақстан облысы
Төменгі Тұрғысын	2 200	Шығыс Қазақстан облысы

Кешенді қаумалдар

Атауы	Көлемі, га	Орналасқан жері
Алматы	542 400	Алматы облысы
Балқаш маңы	503 000	Алматы облысы
Қараой	509 000	Алматы облысы
Кирсанов	61 000	Батыс Қазақстан облысы
Берікқара қорықшасы	17 500	Жамбыл облысы
«Ертіс жағалауы»	377 133	Павлодар облысы
«Оңтүстік Алтай»	197 176,1	Шығыс Қазақстан облысы

Қазақстан табиғат ескерткіштер тізімі

Атауы	Көлемі, га	Орналасқан жері
«Дулыға сүйір шоқысы»	2	Ақмола облысы
«Қара май шоқысы»	1	Ақмола облысы
«Қашқын шоқысы»	1,3	Ақмола облысы
«Көк мүйіс»	1,2	Ақмола облысы
«Көне ағашты тоған»	1	Ақмола облысы
«Қызыл күрең мүйісі»	0,5	Ақмола облысы
«Малта тасты шоқы»	2	Ақмола облысы
«Өрт байқау шоқысы»	1	Ақмола облысы
«Баум тоғайы»	130	Алматы қаласы
«Айғай құм»	240	Алматы облысы
«Шарын шетен тоғайы»	5014	Алматы облысы

«Шынтүрген шыршалары»	900	Алматы облысы
«Қаз қайтуы»	2	Павлодар облысы
«Айыртау шоқысы»	2	Солтүстік Қазақстан облысы
«Бүркіттау шоқысы» және „Қайнар көз“»	5	Солтүстік Қазақстан облысы
«Жаңажол»	9	Солтүстік Қазақстан облысы
«Имантау көлінің аралы»	34,4	Солтүстік Қазақстан облысы
«„Қазан“ жартасы шөгінділері»	3,9	Солтүстік Қазақстан облысы
«Қарағайлы орман»	26	Солтүстік Қазақстан облысы
«Қостау шоқысы»	10,5	Солтүстік Қазақстан облысы
«Көне алап»	2	Солтүстік Қазақстан облысы
«Күміс қарағайлы орман»	83	Солтүстік Қазақстан облысы
«Сүйір шоқы»	3	Солтүстік Қазақстан облысы
«Үңгірлі сарқырама»	0,5	Солтүстік Қазақстан облысы
«„Шолғыншы“ шоқысы»	3,3	Солтүстік Қазақстан облысы
«Көкшілтау самырсын тоғайы»	137	Шығыс Қазақстан облысы
«Қиын-Керіш»	300	Шығыс Қазақстан облысы

ЖАЗБАЛАР ҮШІН